

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО-  
ЗНАВ-  
СТВО

6

---

Міністерство вищої і середньої  
спеціальної освіти УРСР  
Київський ордена Леніна державний  
університет ім. Т. Г. Шевченка

# УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

ВИПУСК 6

Республіканський  
міжвідомчий  
науковий  
збірник

Київ  
Видавництво при Київському  
державному університеті  
видавничого об'єднання «Вища школа»  
1978

• У збірнику публікуються статті з теоретичних, методологічних питань мовознавчої науки; дослідження з окремих розділів мовознавчих дисциплін, що читаються в університетах та педінститутах.

Розрахований на науковців, викладачів вузів, аспірантів, учителів-словесників та студентів-філологів.

*Редакційна колегія:* проф. І. К. Кучеренко (відп. ред.), проф. Д. Х. Баранник, проф. С. П. Бевзенко, проф. О. А. Білецький, доц. О. І. Білодід (заст. відп. ред.), проф. Й. О. Дзендзелівський, проф. П. С. Дудик, проф. М. А. Жовтобрюх, доц. Л. О. Кадомцева (відп. секр.), проф. І. І. Ковалик, проф. А. П. Коваль, проф. Ф. П. Медведєв, проф. А. П. Медушевський, проф. В. М. Русанівський, доц. Н. І. Тоцька, викл. М. Д. Чебурко.

*Адреса редакційної колегії:* 252017, Київ-17, бульвар Т. Шевченка, 14, держуніверситет, кафедра української мови, тел. 21-03-15.

Редакція літератури з філології та журналістики

*І. К. КУЧЕРЕНКО, проф.,  
Київський університет*

### ЛІНГВІСТИЧНУ ПІДГОТОВКУ ФІЛОЛОГА — НА ВИЩИЙ РІВЕНЬ

Спеціальність лінгвіста будь-якого профілю — редактор це чи перекладач, коректор чи програміст, учитель чи науковець, — хоча й не має якихось особливих рис, проте за мірою своєї потрібності стоїть на видному місці в багатогалузевій суспільній практиці. Праця мовника тисячами ниток зв'язана з найрізноманітнішими видами людської діяльності. Немає, мабуть, жодної з них, що так чи інакше не використовувала б лінгвістичних знань. Звичайно, визначальним фактором у цьому виступає сама мова, суспільна значимість якої сама виключає потребу доводити практичну корисність лінгвістичних знань для кожної людини незалежно від її професії. Не випадково ці знання є однією з найістотніших складових загальної освіти людини.

Фахівець-лінгвіст, який одержує підготовку на філологічних факультетах вищих шкіл, — це головним чином учитель-філолог, або мовник. Ці назви підкреслюють лінгвістичний бік його кваліфікації. Природно, що його лінгвістичній підготовці тепер приділяється велика увага. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслював: «Комуністичне виховання передбачає постійне вдосконалення системи народної освіти і професійної підготовки. Це особливо важливо тепер, в умовах науково-технічної революції» і вказував, що для розв'язання цього завдання потрібно насамперед «поліпшення підготовки викладачів і приведення самих методів навчання у відповідність з вимогами життя» [3, 86].

У наш час до підготовки філологів ставляться нові вимоги. Те, що було достатнім раніше, тепер уже не може повністю задовольнити значно складніші практичні потреби, зокрема потреби системи загальної і спеціальної освіти.

Дальше удосконалення системи загальної середньої освіти, як і спеціальної, що забезпечує єдність навчання і виховання, вимагає вдумливого і в багатьох відношеннях нового підходу до справи. У період науково-технічної революції, коли швидко зростає кількість інформації в кожній науці, коли цілі розділи наук змінюються в показниках своєї окресленості і зміщуються в загальній системі науки, коли виникають нові науки, а «старі» набувають різноманітніших взаємовідношень між собою, коли вже не досить того, щоб

учень оволодів певною сумою фактів, а він повинен глибоко усвідомлювати логічну взаємозв'язаність їх,— інформативно-описові методи навчання виявляються недостатньо ефективними. На перший план у навчально-виховній діяльності школи ставиться розвиваюче навчання з його методами проблемно-пошукового характеру, головною метою яких є навчити учня творчо, самостійно мислити, розвинути його здібності, щоб він умів спостерігати, бачити факти розумом своїм, уміти аналізувати їх і робити обгрунтовані висновки, приймати правильні рішення.

Основним засобом розвитку логічного мислення учня справедливо вважають у школі математику. Однак це далеко не значить, що він є єдиний. У системі загальної освіти учня не менш важливим є і другий — той навчальний предмет, який у школі називати звичаєно мовою. Слід пам'ятати, що «мова є безпосередня дійсність думки» [1, 427], тому вивчення мови — усної і писемної форми — є надзвичайно важливим. Учителі різних предметів уже показали, що недостатнє володіння більшістю учнів мовою, тобто недостатні знання з мовознавства, є серйозною перешкодою успішного їх навчання і виховання: з кожним словом учень одержує і закріплює в своїй пам'яті важливі поняття, у глибоко зрозумілих зв'язках між словами він навчається бачити своїм розумовим поглядом взаємозв'язки і взаємовідношення між предметами і явищами матеріального світу: з пізнанням структури речення він вчиться правильно оформляти свої думки. Мовою охоплюється і здійснюється весь процес навчання і виховання: пояснення задачі, виклад і доведення теореми, висвітлення і пояснення історичних подій, з'ясування змісту плану роботи, розкриття суті і значення моральних норм — усе це мова. Тому розвиток мовлення учня — важливий предмет турботи кожного вчителя і особливо — учителя-словесника: навчити учня виразно і правильно говорити — значить навчити його правильно, чітко і ясно мислити, бо мова безпосередньо зв'язана з мисленням.

Говорячи про значення оволодіння мовою для успішного навчання учня, К. Д. Ушинський писав, що дар слова спирається на здатність «абстрагуватись від конкретних уявлень і зводити конкретні уявлення в загальні поняття, розрізняти і комбінувати ці поняття, знаходити між ними схожі і розрізняючі ознаки, зливати їх в одне загальне судження і т. д.» [6, 342]. У зв'язку з цим він зауважував: «Ця загальнолюська логіка складає основу мови і виражається в її граматичних законах... Наставник рідної мови безперестанно має справу з цією логікою, і недолік її насамперед відбивається в сплутаності або односторонності понять, а значить, у темноті і неправильності писемного й усного мовлення; так що розвинути в дітях дар слова — значить майже те ж саме, що розвинути в них логічність мислення» [6, 342—343].

Дослідивши лінгвістичну освіченість людини розуміли надто спрощено і обмежено, вважаючи, що вона визначається поняттям «прямотість», причому зміст останнього зводили до простого умін-

ня читати і писати. Таке розуміння спростовує сучасна навіть повсюднею практикою людей, свідченням чого можуть бути широко використовувані вирази типу *політична грамота, політично грамотна людина, економічно грамотне господарювання, технічно грамотне виконання, математично грамотний аналіз, граматики фізики* і под.

Отже, поняття «грамотність» — значно ширше своїм змістом. Воно означає вищий рівень кваліфікації людини в тій або іншій галузі, глибоке володіння спеціальними знаннями, а також зразок досконалої стрункості організації самих знань.

Сучасна школа при вивченні мови ставить своїм завданням не лише навчити учня читати і писати. До речі, в наш час і до цього ставляться в школі по-новому: читання — головний канал одержання інформації і засіб самоосвіти. І в час науково-технічної революції питання швидкого і ефективного читання особливо актуальне. Над ним багато працюють і педагоги, і мовники, і психологи. Швидкість писання, тобто фіксації одержуваних знань, теж справа дуже важлива, особливо в навчальному процесі. Але якщо навіть залишити осторонь ці спеціальні питання, то не можна не помітити того, що вивчення мови в школі тісно пов'язується з прагненням домогтися того, щоб учні оволоділи всім багатством мови, уміли правильно говорити і чітко висловити, набули здатності оформляти свої думки в правильно побудовані речення потрібного в кожному конкретному випадку типу, послідовно і вміло викладали свої думки, тобто, щоб вони вміли творити свій власний текст. Це вже новий, вищий рубіж у навчальній практиці школи. У цьому — основний внесок учителя-словесника у розв'язання основного завдання школи, про яке говорив у своїй промові член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький на IV з'їзді вчителів. «...**Найголовніше завдання школи — готувати справді всебічно освічену людину.** А бути освіченим у наш час — це значить глибоко оволодіти основами природничо-математичних і гуманітарних наук, вміти творчо мислити і працювати, застосовувати на практиці досягнення науки і техніки. В основі діяльності школи сьогодні лежить висунута партією програмна встанова, яку коротко можна сформулювати так: навчити учнів читати» [5]. Для цього «важливо, — відзначав В. В. Щербицький, — щоб кожен вчитель розвивав пізнавальну активність учнів, їх допитливість, вміння самостійно працювати. Тобто треба все робити для того, щоб учень став дійсно активним учасником процесу навчання» [5].

Практичне розв'язання цього завдання здатні забезпечити колективи вчителів, які глибоко володіють марксистсько-ленінською теорією, мають високу фахову і психологічну підготовку, здатні активно і творчо працювати, використовувати передові прогресивні методи. Тому «тут важливо зазначити, — вказував В. В. Щербицький, — що велика роль у підготовці висококваліфікованих фахівців-вихователів належить педагогічним інститутам і університе-

там. Вони повинні готувати не просто викладачів, а педагогів у найширшому розумінні цього слова» [5].

Отже, розв'язання завдань у галузі народної освіти, поставлених XXV з'їздом ЦК КПРС, здійснюється в органічній єдності з роботою по підвищенню якості педагогічних кадрів у вищій школі, поліпшенню ефективності й якості навчання і виховання сьогоденного студента-філолога, який завтра ввійде в клас як учитель-мовник.

Щоб учитель був здатний збудити в учня інтерес до навчання, розвинути його пізнавальну активність, вміння застосувати набуті знання в практичній роботі, він сам повинен мати відповідні риси, знати характер розвитку своєї науки, її проблематику, виробити вміння і навички творчої діяльності. У підготовці вчителя сьогодні теж вже не досить одного оволодіння передбаченою програмою кількістю фактів. Він повинен уміти осмислити матеріал, зробити його науковий аналіз, уявити проблему, відшукати шляхи її розв'язання і зробити з усього належні висновки. Засвоєні знання і такі вміння — безсумнівне свідчення того, що педагог досяг нового, вищого рівня фахової підготовки. І при одержанні нової, удосконаленої програми, підручника з новими розділами чи новими науковими положеннями він осмислено, творчо знайде найкращий шлях розв'язання навчального завдання.

Вироблення нових рис майбутнього вчителя-словесника потребує і нових методів, нових форм навчання. У промові на Всесоюзному зльоті студентів Л. І. Брежнев говорив з цього приводу: «Глибоко, в повному обсязі опанувати програмний матеріал вузу важливо, абсолютно необхідно. Та одного цього мало. Треба навчитися весь час вдосконалювати свої знання, виробляти навички дослідника, широкий теоретичний кругозір. Без цього важко орієнтуватися в обсязі знань, який дедалі стає більшим, у зростаючому потоці наукової інформації».

Процес навчання у вузі сьогодні все більше спирається на самостійну, близьку до дослідницької, діяльність студента. Масовою стала участь студентів у наукових гуртках і семінарах, як ніколи широкої популярності набули конкурси і виставки наукових робіт [4, 408]. Студент, як і учень, теж повинен стати активним учасником процесу навчання. Таким стає він найбільше в роботі нової ланки в навчальному процесі — наукового семінару. Університети та педагогічні інститути вже набули певного досвіду в організації роботи наукових семінарів, де основним завданням є прищеплення студентам якостей дослідника в галузі своєї спеціальності, залучення його до науково-дослідної роботи кафедр. Це потрібно не одним лише майбутнім науковцям, але й учителям, творча праця яких не може бути іншою, як дослідницькою. Тому все більшого значення набуває зараз науково-дослідна робота студентів (яку скорочено прийнято називати — НДРС), що вводиться в розклад як органічна частина навчального процесу.

Органічне поєднання інформативно-описових і практично-по-

шукових (дослідницьких) методів навчання — характерна риса навчально-виховного процесу, процесу підготовки науково-педагогічних кадрів у вищих школах. Ці методи не протиставляються, а взаємодоповнюють і посилюють один одного, їх необхідно вивчати, удосконалювати й урізноманітнювати, постійно збагачувати і практично використовувати колективний досвід кафедр.

У вищій школі мовознавство, як і інші галузі, виступає як наука, що пізнає свій об'єкт—мову,— а також як навчальна дисципліна, визначена для опанування майбутніми спеціалістами-мовниками. У першому випадку воно безпосередньо зв'язується з науково-дослідною роботою членів кафедр, а в другому — з роботою навчально-методичного характеру. Обидва ці аспекти нерозривно зв'язані між собою, оскільки пізнавальний і навчальний процеси споріднені за своєю природою. В їх основі лежить марксистсько-ленінська теорія пізнання, що визначає принципову основу обох. «Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики — такий є діалектичний шлях пізнання *істини*, пізнання об'єктивної реальності» [2, 142]. Так сформулював суть її В. І. Ленін.

У процесі навчання студент теж пізнає той же об'єкт — мову, проникає в її природу, в суть мовних явищ. Особливим є лише те, що, на відміну від науки, не ставиться тут за мету пізнати, відкрити ще не відоме, а оволодіти тими відкриттями, тими знаннями про об'єкт, які вже стали надбанням науки. Про них студент може мати відомості з інформації викладача на лекції, він же може набути їх активно — як наслідок дослідження певних фактів, тобто в результаті активного пізнання. Здобути вже наукою, звичайно, запово відкритивати потреби немає, але необхідно, щоб студент знав не тільки результати, він повинен ніби пережити хід пізнання і труднощі його, знати, як було пізнане, відкрите те чи інше явище. Тому навчання студента повинно здійснюватись за законами теорії пізнання — як пізнання в навчанні. Такий характер навчання з безпосереднім включенням власне наукового пізнання реалізується найвиразніше в роботі наукових семінарів.

Виховання якостей дослідника у кожного студента є важливим резервом підвищення ефективності навчального процесу в вузі, поліпшення процесу підготовки в вищій школі учителя-словесника.

Організація роботи наукових семінарів у системі науково-дослідної роботи студентів та інших з нею зв'язаних ланок, що стали вже звичними в вузах, потребує творчого розвитку й удосконалення щодо форм і методів. Але вона вже показала свої досить вагомні позитивні якості: вона сприяє поглибленню і зміцненню фахових знань, розвиває інтерес до творчої праці в обраній галузі, виробляє необхідні для цього навички і уміння. Разом з тим робота в науковому семінарі є важливим фактором виховання майбутнього учителя словесника, оскільки в роботі семінару створюються найкращі умови для індивідуальної роботи викладача з студентами, консолідації зусиль колективу для виконання практично важливого завдання. Роботу наукових семінарів потрібно якомога тісніше поєднувати з



проблематикою науково-дослідної роботи членів кафедр, тим самим залучати студентів до її виконання.

Розвиток і впровадження в життя нових форм і методів навчання і виховання студентів-філологів є важливим засобом підвищення рівня фахової підготовки їх, а також важливим фактором виховання їх як майбутнього радянського спеціаліста — справжнього інтелігента нового, соціалістичного суспільства: До них повинна бути звернена особлива увага членів кафедр, уміння і творчість яких у цій справі потрібні в першу чергу. Ефективна робота вузів у цьому напрямку безпосередньо буде сприяти розв'язанню завдання, поставленого перед ними XXV з'їздом КПРС, щодо поліпшення підготовки спеціалістів з вищою освітою для народного господарства, науки, культури, освіти.

Список літератури: 1. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 3. 2. Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 29. 3. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976. 4. Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 3. К., 1972. 5. Щербицький В. В. Вчити і виховувати молодих будівників комунізму. Промова на IV з'їзді вчителів Української РСР.— «Радянська Україна», 1977, 30 березня. 6. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения. Учпедгиз, 1945.

М. А. ЖОВТОБРЮХ, проф.,  
Інститут мовознавства АН УРСР

### УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО НА КАФЕДРАХ ВИЩИХ ШКІЛ РЕСПУБЛІКИ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Наука про мову в університетах України ще в дожовтневі часи займала належне місце. Всебічно вивчалася російська мова, досліджувалися, хоч і менше, інші слов'янські мови, привертали до себе увагу й проблеми загального мовознавства. У цьому зв'язку достатньо згадати праці О. О. Потебні, вся наукова діяльність якого пов'язана з Харківським університетом. Його дослідження «Из записок по русской грамматике» (т. I—IV) не втратило свого теоретичного значення й у наші дні. Потебня прагнув до філософського осмислення мовних явищ, він вивчав взаємозв'язок мови й мислення, роль мови в розвитку людської свідомості, соціальну природу мови й психологію мовлення і цим створив новий напрямок у вітчизняній лінгвістиці, а його наукові здобутки як неоціненний внесок увійшли до скарбниці світової мовознавчої науки. З ім'ям Потебні пов'язані значні досягнення у вивченні фонетики, синтаксису, семантики, етимології, діалектології, історії російської й інших слов'янських та балтійських мов. У багатьох своїх працях він використовував український мовний матеріал, йому ж належить одна з перших наукових розвідок з української фонетики — «Заметки о малорусском наречии».

Відомий вітчизняний вчений О. І. Соболевський, працюючи в Київському університеті, підготував і опублікував відомі «Очерки

по истории русского языка» (1884 р.) та «Лекции по истории русского языка» (вид. 1-е, 1888 р.). Він перший, власне, створив систематичний курс російської історичної фонетики. Професорові Одеського університету О. І. Томсону належать дослідження звукового складу сучасної російської мови, він заснував при університеті одну з перших у нашій країні лабораторію експериментальної фонетики. Опублікував він кілька розвідок з семасіології та синтаксису російської мови. Працював Томсон і в галузі загального мовознавства, наслідком чого з'явилася його, як на свій час дуже важлива, робота «Общее языкознание» (1906 р.).

Безперечним внеском у вітчизняну мовознавчу науку була «Праславянська грамматика» (1916 р.) професора Ніжинського історико-філологічного інституту Г. А. Льїнського та «Грамматика церковно-славянського языка» (1915 р.) професора Харківського університету С. М. Кульбакіна, який приділяв також багато уваги вивченню західно- і південнослов'янських мов і ще в 1903 р. опублікував наукову розвідку з історії польської мови, а в 1915 р. — працю «Сербский язык». Мову староукраїнських грамот досліджував доцент Київського університету В. О. Розов. Можна, звичайно, назвати ще деякі більш чи менш важливі праці з російського, слов'янського чи загального мовознавства, виконані викладачами вузів республіки у дожовтневий період. Однак залишається безсумнівим фактом, що науково-дослідна робота в мовознавчій галузі, особливо щодо вивчення української мови, у вищих школах того часу була обмежена, багато лінгвістичних проблем взагалі не порушувалися, зокрема соціолінгвістичних і методологічних. Праці Потебні становили виняток, і представниками офіційної науки їх ідеї далі не розвивались. Навіть історія російської мови перебувала ще в зародковому стані. Поза увагою вчених залишалось багато граматичних проблем, а лексика ще взагалі не вивчалась — ні в синхронічному, ні в діахронічному аспекті. Ідеалістична методологія унеможливлювала пізнання мови як складного суспільного явища, що постійно розвивається в нерозривному зв'язку з життям народу.

Корінні принципи зміни в розвитку мовознавства, як і всіх суспільних наук, сталися після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. По-перше, розширився обсяг наукових досліджень, обсяг їх проблематики. Особливо це стосується вивчення української мови, яка раніше дуже рідко ставала об'єктом офіційної університетської науки; по-друге, і це найголовніше, марксистсько-ленінська методологія, що стала основою радянського мовознавства, відкрила необмежені обрії в пізнанні мови в усіх її виявах і взаємозв'язках; по-третє, радянська мовознавча наука не відірвана від суспільної тематики, а має широкий вихід у життя, відіграючи істотну роль у науково-технічному прогресі, у будівництві соціалістичної культури. Досягнення українського мовознавства за роки Радянської влади незаперечні.

Перше десятиліття пожовтневого періоду характеризувалося надзвичайною активізацією видання різного типу підручників і

посібників з української та російської мов, які повинні були задовольнити потреби нової трудової школи, вечірніх шкіл і курсів для підлітків і дорослих. Основна турбота про їх написання припала на долю працівників вищих шкіл. І найбільш кваліфіковані мовознавці, поряд з науково-дослідною роботою, чимало сил і енергії віддали цій справі. Так, ще в 1918 р. виходять друком посібники «Украинская грамматика» професора Київського університету М. К. Грунського і «Короткий нарис української мови» професора Харківського університету О. Н. Синявського, якому належать також «Украинский язык. Пособие для практического изучения украинского языка на рабфаках, в техникумах, курсах для взрослых, а также для сомообразования» (вид. 1-е, 1923 р.; вид. 5-е, 1926 р.), «Порадник української мови» (1922 р.), «Найголовніші правила української мови» (1929 р.) та декілька підручників з української мови для шкіл соціального виховання. Професор Харківського університету Л. А. Булаховський пише «Краткий учебник русского языка и правописания. Для школ взрослых» (1923 р.). Згодом разом з М. М. Баженовим «Краткий учебник русского языка и правописания для школ взрослых и подростков» (1928 р.). Л. А. Булаховський разом з О. І. Білецьким пишуть підручник з української мови для V, VI і VII класів трудової школи (1927 р.), а разом з О. М. Фінкелем — підручник з російської мови для старших класів школи з українською мовою навчання. Виходять друком посібники, написані й іншими працівниками мовознавчих кафедр Харківського і Київського інститутів народної освіти, як-от: М. Г. Йогансен, Украинский язык (1923 р.), М. Ф. Наконечний, Українська мова (1928 р.), М. К. Грунський і Г. Сабалдир, Українська мова. Фонетика, морфологія, синтаксис (1926 р.), П. Й. Горещький і І. Шала. Українська мова. Практично-теоретичний курс (I вид., 1926 р., 8 вид., 1929 р.) тощо. Викладач Дніпропетровського Інституту народної освіти А. А. Москаленко друкує «Конспективный курс української мови» (1929 р.). Працівники лінгвістичних кафедр Інститутів народної освіти, як тоді називали університети й педагогічні інститути, виконали в 20-ті роки велику роботу, спрямовану на задоволення масової школи та шкіл і курсів для дорослих потрібну навчальною літературою.

Велику роботу проведено в 20-х роках на кафедрах вищих шкіл республіки також над створенням посібників з мовознавчих дисциплін для студентів лінгвістичної спеціальності.

Хронологічно першими почали з'являтися посібники з історії української мови. Ще в 1919 р. виходить друком праця проф. С. М. Кульбакіна «Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии», яка деякий час задовольняла потреби студентів-філологів у вивченні історії української мови. Згодом виходить у світ «Коротка історія української мови. Вступ і звучня» професора Одеського інституту народної освіти П. О. Бузука (1924 р.), а через три роки — «Нариси з історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія». Для студентів лінгвістичної спе-

ціальності була призначена й книга професора Харківського інституту народної освіти К. Т. Німчинова «Український язик у минулому й тепер» (1925 р., вид. 2-е, 1926 р.) та професора Київського інституту народної освіти Є. К. Тимченка «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика» (1927 р., вид. 2-е, 1930 р.). Остання праця серед інших подібних посібників вирізнялася найбільш ґрунтовним викладом фонетичного матеріалу, хоч не всі теоретичні твердження, висунуті її автором, були достатньо аргументовані.

Якщо взяти ще до уваги, що в першій половині 20-х років опублікована праця О. Шахматова і А. Кримського «Нариси з історії української мови» (1922 р., вид. 2-е, 1924 р.), то можна з певністю стверджувати, що студенти лінгвістичної спеціальності тоді були достатньо забезпечені посібниками з історії української мови, написаними на рівні тогочасної мовознавчої науки. Але це стосується лише історичної фонетики, частково історичної морфології. З історичного синтаксису української мови в той час ще жодних посібників не існувало, навіть найбільш стислих.

Підручники і посібники з курсу сучасної української мови для вищої школи почали виходити пізніше. Перші з них вийшли лише на початку 30-х років. Це — колективна праця харківських мовознавців «Підвищений курс української мови за редакцією Л. А. Булаховського. Підручник для педвишів» (1931 р.) та «Норми української літературної мови» (1931 р.) професора Київського інституту професійної освіти О. Н. Синявського.

Лінгвістичні кафедри вищих шкіл республіки не без успіху працювали й над створенням посібників для студентів з порівняльної граматики слов'янських мов та з загального мовознавства. Так, у 1927 р. виходить друком посібник Л. А. Булаховського «Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов. Фонетика праслов'янської мови». П. О. Бузук ще в 1918 р. друкує в Одесі книгу типу підручника «Очерки по психологии язика. Краткое руководство по вопросам общего языкознания», а через деякий час вона, доповнена й допрацьована, виходить у Москві під назвою «Основные вопросы языкознания» (1924 р.). У 1928 р. з'являються в світ «Основи мовознавства» професора Дніпропетровського університету І. І. Завадовського. Остання праця під тією ж назвою в 1928—1929 рр. і вдруге в 1930—1931 рр. перевидана окремими лекціями для студентів-заочників; для цього видання частину лекцій написав Л. А. Булаховський.

Уже в перше радянське десятиліття на мовознавчих кафедрах республіки розгорнулася, крім написання посібників та підручників для масової і вищої школи, також велика науково-дослідна робота. Вона зосереджувалась навколо таких проблем, як фонетика, акцентологія, орфоєпія, орфографія, грамика, лексика і фразеологія сучасної української літературної мови, історична фонетика і грамика української мови, етимологія, історія української літературної мови, мова преси і наукової літератури, культура мовлення, російська мова, славістика.

Найширше ця робота була поставлена на кафедрах Харківського інституту народної освіти. Так, проф. В. П. Беседіна-Невзорова організує експериментальне дослідження звуків української літературної мови, про наслідки якого повідомляє в «Наукових записках» цього інституту (т. 3, 1928 р.). О. Н. Синявський подає першу розгорнуту характеристику українських голосних і приголосних у статті «Спроба звукової характеристики літературної української мови» («Наук. зап. Харків. н.-д. кафедри мовознавства», т. 2, 1929 р.). Хоч його погляди на фонемний склад української мови тепер уже нас і не задовольняють (він, наприклад, вважав, що в українській літературній мові є 12 голосних фонем — 6 наголошених і 6 ненаголошених та 90 приголосних фонем, серед яких були й напівом'якшені губні, шиплячі, задньоязикові та подовжені тверді й пом'якшені), але довгий час даний ним акустично-фізіологічний опис українських звуків був найповнішим. О. Н. Синявському належить також стаття «Фонетична контрверса» (1927 р.), в якій ґрунтовно досліджуються сполучення приголосних з передньорядними й близькими до них голосними в українській мові.

Л. А. Булаховський у 1927 р. опублікував цікаву розвідку про наголос українських прикметників, а З. Небожівна — в 1929 р. про наголос спрефіксованих іменників. Акустично-фізіологічні особливості українських звуків і питання орфоєпії висвітлювались у статтях харківського викладача І. Трояна «Щодо про фонем української мови і вимову» (1928 р.) та «Приголосні фонем українського літературного язика й вимови» (1929 р.). Проблеми української орфоєпії досліджував викладач київських вузів П. Й. Горещкий, наслідком чого в 1929 р. з'явилася, зокрема, його стаття «Про правовимову або орфоєпію літературної мови».

Актуальною у 20-ті роки була проблема створення на наукових засадах українського правопису. Викладачі лінгвістичних кафедр у її розв'язанні брали досить активну участь. Їм належить кілька важливих наукових розвідок у цій галузі, як «Найголовніші правила українського правопису Української Академії наук 1921 року» викладача Херсонського інституту народної освіти Ф. Шумлянського (1926 р.), «Український правопис» М. К. Грунського (1927 р.) та ін. Питання словотвору досліджував професор Одеського університету С. С. Дложевський, зокрема в розвідці «Проблема т. зв. скорочених слів в українській та російській мовах» (1927 р.), морфології — П. О. Бузук, зокрема в статті «Уваги до дієприкметників в українській мові», харківський викладач О. Матвієнко, чому він присвятив досить цікаву розвідку про форми знахідного відмінка (1930 р.). З питань синтаксису заслуговують на увагу розвідка О. Матвієнка «Інструментальність чинності при пасивних дієприкметниках» (1928 р.) та монографії про синтаксис відмінків Є. К. Тимченка.

Перші праці з лексики й фразеології української мови написані працівниками вищої школи. Професор Київського інституту народної освіти І. В. Шаровольський опублікував у 20-х роках дві ціка-

ні розвідки про німецькі (1926 р.) і румунські (1929 р.) лексичні за-  
позичення в українській мові, З. М. Веселовська, досліджуючи на-  
родну українську й російську термінологію сільськогосподарських  
культури, публікує в «Наукових записках Харківської н.-д. кафед-  
ри мовознавства» розвідку про лексику конопель і льону (1929 р.),  
професор Одеського інституту народної освіти М. М. Семенов друкує  
в 1925 р. програму для збирання лексичних особливостей україн-  
ської мови 1914—1925 рр. Уже тоді вийшли в світ важливі праці з  
діалектології викладачів вузів, серед них «Діалектологічний на-  
рис Полтавщини» (1929 р.) П. О. Бузука, «Деякі морфологічні інно-  
вації в лівобережних південних говорах» (1927 р.) Б. Ткаченка,  
«Фонетичні етюди» (1927 р.) М. Йогансена, присвячені описові фонети-  
ки говору м. Шишак на Полтавщині, та ін. Тоді ж з'явилася роз-  
відка О. Н. Сиявського «З української діалектології. Про фонема-  
тичний принцип у діалектології» (1929 р.), важлива для наукового  
аналізу фонетичної системи територіальних говорів.

Провадилась на кафедрах і досить інтенсивна науково-дослідна  
робота з історії української мови, насамперед з історичної фонетики.  
Так, К. Т. Німчинов публікує розвідку про депалаталізацію приго-  
лосних перед е, и в українській мові (1926 р.), О. Томсон — про ук-  
раїнський звук і з о та е (1929 р.) та про дифтонгізацію етимологіч-  
них е, о в українській мові (1928 р.), Є. К. Тимченко — про реф-  
лексацію спільнослов'янського ę в північноукраїнських говорах  
(1928 р.), З. Веселовська — про наголос у «Лексиконі» П. Беринди  
(1929 р.) тощо. П. О. Бузук описав мову «Архангельського еван-  
гелія», одної з найважливіших пам'яток давньоруської мови.

Вже тоді чимало уваги члени кафедр приділили вивченню істо-  
рії української літературної мови. Д. І. Багалій, П. О. Бузук,  
Н. О. Сінявський вивчають мову творів Г. С. Сковороди й визнача-  
ють її місце в історії староукраїнської літературної мови та в істо-  
рії становлення нової української літературної мови, М. М. Се-  
менов і О. Н. Сиявський досліджують мову творів І. П. Котлярев-  
ського, З. М. Веселовська — Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. Ф. Су-  
лима — Лесі Українки і А. Тесленка. Однак найбільше привертала  
до себе увагу вчених мова творів Т. Г. Шевченка — її склад, по-  
ходження і значення досліджує О. Сиявський, морфологічні особ-  
ливості та структуру фрази — М. Сулима та ін.

Досить інтенсивно досліджується на кафедрах вузів республіки і  
російська мова. Професор Одеського інституту народної освіти  
П. О. Потапов публікує в «Наукових записках» інституту цікаву  
статтю про класифікацію частин мови в російській мові (1927 р.),  
Л. А. Булаховський вивчає омонімію в російській мові, наслідком  
чого з'являється його стаття «Из жизни омонимов» («Русская речь».  
Новая серия. Вип. 3, 1928 р.) і т. д.

Тоді ж розпочинається наукове вивчення мови творів В. І. Ле-  
ніна. У 1925 р. виходить друком праця О. М. Фінкеля «О языке и  
стиле В. И. Ленина», а в 1930 р. — «Ленин як публіцист (Про язык та  
стиль В. І. Леніна)».

Приділялась певна увага на кафедрах вузів республіки і славістичним студіям, хоч у той час ще не було в цій галузі достатньої кількості спеціалістів, М. К. Грунський вивчав писемні пам'ятки старослов'янської мови, зокрема глаголичині, й у 1928 р. опублікував розвідку «Київські листки та Фрейзінгенські уривки»; Л. А. Булаховський досліджував болгарську та чеську мови, наслідком чого з'явилися його праці «Падение синтетического склонения в болгарском языке» (1922 р.), «Вступ до нарису літературної болгарської мови» (1928 р.), «Чеська часокількість» (1927 р., 1929 р.) та «Грамматическая аналогия и родственные ей явления в истории чешского количества» (1929 р.). В коло його наукових інтересів входили також проблеми акцентології спільнослов'янської мови — «Об интонационных суффиксальных дублетах в праславянском языке» (1926 р.), «О новой циркумфлексовой интонации в праславянском языке» (1928 р.) і «Акцентологические особенности праславянских заимствований из германских языков» (1929 р.). До славістичних студій належить і розвідка К. Т. Німчинова «Вихідний пункт О. О. Потебні в розумінні східнослов'янської вимови о — је в назвуці» (1927 р.).

У 30-і роки і на початку 40-х українське мовознавство на кафедрах вищих шкіл республіки продовжувало розвиватись у тих напрямках, які склалися в попереднє десятиліття, хоч значно посилювалась увага дослідників до методологічних проблем, зокрема посилювалась боротьба проти окремих архаїзаторських тенденцій у нормуванні української літературної мови, її орфографії, орфоєпії, синтаксису, термінології, що виявлялись в окремих мовознавчих працях того часу. Розширення мережі педагогічних інститутів і відновлення в Українській РСР у 1933 році університетів зміцнило реальну базу для розгортання наукових досліджень з різних галузей знань, в тому числі й мовознавства.

Працівники лінгвістичних кафедр і в цей час продовжували виконувати значну роботу по забезпеченню середньої школи потрібними підручниками і посібниками. В середній передвоєнного десятиліття постало питання про створення стабільних шкільних підручників. Авторами їх з української мови були викладачі А. О. Загородський (Київський університет), В. С. Ващенко (Дніпропетровський університет), Й. Я. Кудрицький та Б. М. Кулик (Київський педагогічний інститут). Виходять методичні посібники для студентів-заочників з історичної граматики української мови (А. А. Москаленко, 1941) і з сучасної української мови (М. А. Жовтобрюх, 1940). Для вчителів «Елементи мовознавства та відомості з історії української мови» (1941 р.) М. А. Жовтобрюха.

У 30-х роках залишаються актуальними питання української орфографії й пунктуації. Їх дослідженню присвячують свої розвідки А. О. Загородський («Кілька уваг до українського правопису», 1941 р.), М. Ф. Наконечний («Актуальні питання українського правопису», 1939 р.), О. П. Безпалько («Болюче питання», 1940 р., стаття присвячена аналізу невпорядкованих питань і суперечли-

них правил тогочасної української пунктуації) тощо. Історія українського правопису висвітлювалась у статтях викладача Запорізького педінституту М. А. Жовтобрюха, опублікованих у журналі «Мовознавство» (1937 р. № 11, 12). Українську орфоепію вивчав М. М. Баженов, його посібник «Виразне слово» (1940 р.) містить ґрунтовно написаний спеціальний розділ, присвячений літературній нивомі українських звуків, та одеський викладач В. Бойко, якому належить теоретична розвідка «Проблеми орфоепії української літературної мови» (1937 р.).

Питання граматики української мови досліджувались на кафедрах багатьох вузів. Так, викладачі Харківського університету і педагогічного інституту вивчали перехідність частин мови (О. Я. Петренко «Перехідні явища серед частин мови», 1941 р.), структуру складного речення (О. Вержбицький «Підметові і присудкові речення», 1940 р.); питанням синтаксису приділили увагу також і викладачі Київського та Запорізького педінститутів (Й. Я. Кудрицький. «Різновиди підрядних речень способу дії», 1940 р.; М. А. Жовтобрюх. «Форми узгодження при числівниках *два, три, чотири*», 1936 р.; Н. Л. Солодкий. «Із спостережень над синтаксисом сучасної української газетної мови, 1934 р.).

Працівники кафедр харківських вузів у 1934 р. випустили цікавий збірник під назвою «Мова робітника», в якому опубліковані статті З. М. Веселовської «Нарис фонетики і морфології робітничої мови», І. Я. Журби «Про деякі явища словотвору робітничої мови» та ін. Заслужовують на згадку змістовні розвідки доцента Київського університету В. І. Масальського «До питання про творення вищого ступеня прикметників в українській мові» (1936 р.), доцента Запорізького педінституту Н. Л. Солодкого «Повні й короткі форми прикметників, дієприкметників та займенників у сучасній українській мові» (1937 р.) та викладача Миколаївського педінституту А. М. Пашківського «Функції прийменників у сучасній українській літературній мові» (1937 р.). Л. А. Булаховський продовжував вивчати український наголос і опублікував кілька статей під заголовком «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу».

З історичної граматики і фонетики в 30-і роки помітних праць на кафедрах вузів республіки не створено, крім цінної своїм фактичним матеріалом книги М. К. Грунського та ін. «Історія форм української мови» (1931 р.).

Інтенсивніше, особливо на кафедрах Київського і Дніпропетровського університетів, стала досліджуватись історія української літературної мови і мова письменників. Найбільше в ці роки було приділено уваги вивченню мови і стилю творів Т. Г. Шевченка. У виданні Київського університету вийшов друком спеціальний том наукових записок (1939 р.), присвячений Т. Г. Шевченкові. У ньому міщені статті Г. А. Левченка «Місце Шевченка в історії української літературної мови», в якій на широкому історичному фоні особічно і кваліфіковано висвітлюється поставлена проблема.



У тому ж томі опубліковані розвідки В. І. Масальського «Мова і стиль поезій Т. Г. Шевченка», В. С. Ільїна «До питання про синоніміку Шевченка», А. Г. Деркача «Функції слов'янізмів у лексиці Шевченка» і В. А. Рубана «До питання про лексику, фразеологію і стиль російських повістей Шевченка».

Публікує ширші за своєю проблематикою статті в 1940—1941 рр. В. С. Ващенко «Про мову Т. Г. Шевченка» та «Основоположник української літературної мови» і конкретніші «Народність лексики Т. Г. Шевченка», «Книжні елементи в лексиці «Кобзаря», «Морфологічні паралелі в мові Т. Г. Шевченка» та «Порядок слів у мові Т. Г. Шевченка».

Про іншомовні слова в творах Т. Г. Шевченка, їх стилістичну роль публікує розвідку П. О. Потапов у «Науково-літературному збірнику Одеського університету», присвяченому 125-річчю з дня народження поета (1939 р.); елементи Шевченкової мови, їх походження й значення досліджує в розвідці під такою назвою О. Н. Сивявський (зб. «Культура українського слова», 1931 р.) та ін.

На кафедрі української мови Київського педагогічного інституту вивчалась у ті роки мова і мовознавчі праці І. Я. Франка. У матеріалах наукової сесії, присвяченої 25-річчю з дня смерті письменника (1941 р.), був опублікований докладний виклад доповіді автора цих рядків «Іван Франко як мовознавець». Мову поезій П. Г. Тичини досліджував В. І. Масальський, зокрема в статті «До питання про стилістичне застосування різних типів речень у сучасній українській літературній мові. Сурядність і підрядність як стилістичні засоби в «Пісні трактористки» П. Тичини» («Мовознавство», 1935, № 6).

У 30-і роки на кафедрах вузів республіки досить інтенсивно вивчалась російська мова. Крім окремих розвідок, присвячених розв'язанню конкретних наукових питань, з'явилось кілька важливих узагальнюючих наукових праць про російську мову та її історію. До таких праць належить насамперед монографія Л. А. Булаховського «Русский литературный язык первой половины XIX века, т. I» (1941 р.; т. II, 1948 р.). Раніше, у 1937—1941 рр., автор опублікував у різних виданнях кілька окремих спеціальних розвідок про російську літературну мову першої половини XIX ст., а саме: про мовну майстерність Пушкіна, словесні засоби комічного у російських письменників того часу, стиль віршових жанрів, стиль критичної прози російської літератури, абстрактна, соціально-побутова і термінологічна лексика, іншомовні елементи й ставлення до них письменників того періоду, звукове й граматичне оформлення іншомовних запозичень, стилістичний синтаксис та ін.

Синтаксичні особливості документів, пов'язаних із повстанням С. Разіна, досліджував викладач Ворошиловградського педагогічного інституту О. Г. Кириченко («Наук. зап. Ворошиловград. пед. ін-ту», т. II—III, 1940—1941 рр.). Мовні погляди Максима Горького вивчав В. І. Масальський («Мовознавство», 1936, № 10).

Вища школа збагатилася в ті роки працями Л. А. Булаховсько-

го «Курс русского литературного языка» (1935 р.) та «Исторический комментарий к литературному русскому языку» (1936 р.), що призначались як посібники для студентів та викладачів університетів і педагогічних інститутів, хоч наукове значення їх виходило далеко за ці межі. До речі, в названому «Курсі» вперше до вузівського посібника з російської мови включений матеріал з лексики та фразеології. Тоді ж вища школа збагатилася також підручником О. М. Фінкеля й М. М. Баженова «Русский литературный язык» (1941 р.).

Продовжувались у передвоєнне десятиріччя й студії з славістики. Професор П. О. Потапов у «Наукових записках» Одеського педінституту публікує статті про так звану третю палаталізацію задньопіднебінних у слов'янських мовах (т. 6, 1941 р.) і значення літери *и* після йота та перед *и* у старослов'янських і давньоруських пам'ятках (т. I, 1939 р.), доцент Ворошиловградського педінституту С. П. Самійленко досліджує категорію персональності й імперсональності в слов'янських мовах («Наук. зап. Ворошиловград. пед. ін-ту», т. I, 1940) та функціональне розрізнення голосних і приголосних у старослов'янській і давньоруській мовах («Наук. зап. Ворошиловград. пед. ін-ту», т. II—III, 1940—1941 рр.). Л. А. Булаховський публікує в різних виданнях розвідки з галузі граматичної аналогії в слов'янських мовах та слов'янського наголосу.

З питань теоретичного мовознавства, опублікованих у той час, варто згадати багату на фактичний матеріал та глибоку своїм змістом статтю професора Київського університету М. Я. Калиновича «Поняття окремого слова» («Мовознавство», 1935, № 6). У 1940 р. вийшов його ж новий підручник для філологічних факультетів з «Вступу до мовознавства». В підручнику висвітлювалися загальні проблеми мовознавчої науки — лексикологія і семасіологія, загальна фонетика, морфологія і синтаксис.

Після переможного завершення Великої Вітчизняної війни радянський народ в умовах мирного життя досяг великих успіхів на всіх ділянках своєї творчої праці. Розквітла радянська наука, що в багатьох галузях зайняла провідні позиції в світовому науковому прогресі. Післявоєнний період характеризується інтенсивним розвитком вітчизняної лінгвістичної науки, а в її складі й українського мовознавства. Значно активізувалися наукові дослідження з мови також і на лінгвістичних кафедрах університетів та педагогічних інститутів республіки. Працівники кафедр беруть участь у розв'язанні всіх актуальних лінгвістичних проблем, що їх висуває наука і наша радянська дійсність.

Для радянського мовознавства завжди актуальними були проблеми методологічні, тісно пов'язані з питаннями ідеологічними, що ніколи не залишаються поза увагою суспільства. Над їх розв'язанням активно працюють і українські вчені. У післявоєнні роки інтерес до них посилюється. Названі проблеми займають досить помітне місце й у дослідженнях співробітників лінгвістичних кафедр наших вузів.

Для них першочерговим було насамперед визначення змісту і обсягу курсу мовознавства як навчальної дисципліни у вищій школі й створення підручників та посібників з цього курсу. У обговоренні висунутої самим життям названої проблеми взяли участь професор Київського університету А. О. Білецький («О курсах общего языкознания в государственных университетах». — «Вопросы языкознания», 1953, № 5), доценти Харківського пединституту Ю. Р. Гепнер («О преподавании курса введения в языкознание». — «Вопросы языкознания», 1953, № 1) і Харківського університету О. М. Фінкель («Викладання курсу загального мовознавства в університетах і педагогічних інститутах». — У кн.: «Методологічні питання мовознавства», К., 1965) та ін. Другим, переробленим виданням виходить у 1947 р. підручник М. Я. Калиновича «Вступ до мовознавства», в якому з'явився новий розділ «Мови світу і їх класифікація»; виходять нові оригінальні посібники з мовознавства, створені працівниками лінгвістичних кафедр, К. Є. Гагкаєва «Конспект лекцій по введенью в языкознание» (1956 р.), О. М. Фінкеля «Из лекций по введенью в языкознание» (1959 р.), Ю. Р. Гепнера «Очерки по общему и русскому языкознанию» (1959 р.), Р. І. Ріхтера «Лекции по введенью в языкознание» (1962 р.), С. І. Дорошенка і П. С. Дудика «Вступ до мовознавства» (1974 р.) та ін. Всі вони добре прислужилися підвищенню теоретичного рівня у викладанні мовознавчих курсів студентам філологічних факультетів.

Лінгвістичні кафедри вузів республіки розробляли теоретичні проблеми науки про мову, зокрема такі, як діалектичний зв'язок мови і мислення, суспільна природа мови і її функції, мовна система і мовна структура, мова і мовлення, знаковий характер мови, закони розвитку мови та ін. Співробітниками кафедр з цієї проблематики в післявоєнні роки опубліковано ряд серйозних розвідок, серед них: С. Я. Когана «Ленінська теорія відображення та питання єдності мови і мислення» (Збірник філол. ф-ту, № 3, Одеського університету, 1953 р.), В. Д. Скрипника «К. Маркс і Ф. Енгельс про нерозривний зв'язок мислення і мови» (Наук. зап. Сум. пед. ін-ту, т. II, 1957 р.), О. Ф. Дем'яненка «Предложение и суждение» (1963 р.) та «О методологических направлениях семиотики и о связи языка и мышления» (зб. «Язык и мышление», М., 1966 р.), І. І. Ковалика «Мова як система систем» (Доп. і повідомл. Львівського ун-ту, вип. 6, 1955 р.), І. Ю. Гузара «До питання про діалектику мови» (там же, вип. 4, 1953 р.), Ю. О. Жлуктенка «Язык и речь» (Збірник наук. праць Київ. інж.-будів. ін-ту, в. 19, 1962 р.), Н. А. Каламової «Про процеси абстрагування і узагальнення в мові» (Львів, 1964 р.), А. О. Білецького «Знаковая теория языка» (зб. «Теоретические проблемы современного советского языкознания», 1964 р.), Л. О. Кадомцевої «Форма і зміст слова» (зб. «Філософські питання мовознавства», 1972 р.), І. Є. Грищотенка «Естетична функція слова в світлі ленінської теорії відображення» («Мовознавство», 1970, № 5), Є. В. Кротевича «Основні проблеми сучасного мовознавства» (Ювілейна наукова сесія, присвячена 300-річчю Львів.

ун-ту, 1961 р.), Б. В. Кобилянського «Про внутрішні закони розвитку мови» («Укр. мова в школі», 1952, № 5) та ін.

Багато уваги приділили мовознавці вузівських кафедр питанням методів дослідження мови. Назвемо лише кілька праць з цієї галузі: А. О. Білецького «До питань порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов» («Мовознавство», 1952, т. X), «Описова грамати́ка як окрема лінгвістична дисципліна» («Наук. зап. Київ. ун-ту», т. VI, 1947 р.), «Описательное языкознание как отрасль общего языкознания» (зб. «Вопросы составления описательных грамматик», М., 1961), «Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві» (зб. «Методологічні питання мовознавства». К., 1965 р.), монографія «Принципи етимологічних досліджень (на матеріалі грецької мови)» (К., 1950 р.), Ф. О. Нікітіної «Про використання структурних методів у порівняльно-історичному мовознавстві» (Вісн. Київ. ун-ту, № 4, 1961 р.), І. І. Ковалика «Методологічні проблеми вивчення структури слова» (зб. «Методологічні питання мовознавства») та ін. Цікава в цьому плані монографія професора Київського університету І. К. Кучеренка «Теоретичні питання граматики української мови» (ч. I, 1961 р.; ч. II, 1964 р.), у якій подана спроба класифікувати всі слова за частинами мови на основі єдиного принципу.

Українські радянські мовознавці провадять велику роботу щодо розкриття реакційної суті буржуазної лінгвістики, зокрема так званого семантичного напрямку в американському мовознавстві, англо-американського дескриптивізму, неопозитивізму в мовознавстві і т. д. Посильну участь у цьому беруть і працівники кафедр вузів республіки. Так, професор Львівського університету І. Є. Грицютенко у співавторстві з В. І. Грицютенко опублікував статтю «Проти сучасних неопозитивістських поглядів в естетиці художнього слова» («Мовознавство», 1974, № 4).

Великі, незаперечні досягнення українського радянського мовознавства в післявоєнні роки у дослідженні фонетичної системи, граматичної будови, лексичного складу української мови та її історії у забезпеченні студентів філологічних факультетів навчальною літературою з усіх основних дисциплін, що входять до циклу українського мовознавства.

Здійснена ними велика робота в галузі експериментального вивчення звуків української мови висвітлена в багатьох дослідженнях, що вийшли за цей час, як, наприклад, Л. І. Прокопової «Приголосні фонемі сучасної української літературної мови (експериментально-фонетичне дослідження)» (К., 1958 р.), Т. О. Бровченко «Приголосні фонемі української мови (за даними експериментального дослідження)» («Наук. зап. Одес. пед. ін-ту іноз. мов», т. I, 1956 р.), Н. І. Тоцької «Голосні фонемі української літературної мови» (К., 1973 р.) та ін. Багато уваги приділено дослідженню фонологічної системи сучасної української мови. З фонологічних позицій висвітлюються звуки української мови в праці А. А. Москаленка «Фонетика сучасної української літературної мови» (Одеса, 1947 р.), у розділі «Фонетика» (автор М. Ф. Наконечний), вміщеному в «Курсі

сучасної української літературної мови» (т. I, 1951 р.), підготованому до видання Інститутом мовознавства АН УРСР, у книзі П. П. Коструби «Фонетика сучасної української літературної мови» (Львів, 1963 р.) і т. д. Викладачі вузів взяли активну участь у великій академічній п'яти томній праці «Сучасна українська літературна мова». Для першого тому, що обіймає звукову характеристику сучасної української літературної мови, аналіз її фонологічної системи, орфоєпію, опис акцентної структури та структури складу, професори Київського університету Н. І. Тоцька і Л. І. Прокопова написали на підставі експериментальних досліджень розділ про голосні й приголосні, доцент Львівського університету П. П. Коструба — розділи, присвячені фонології та морфології, а доцент Харківського університету М. Ф. Наконечний — наголосові та орфоєпії.

У центрі наукових інтересів багатьох працівників кафедр були й залишаються проблеми словотвору. Значний інтерес становлять численні розвідки з цієї галузі науки І. І. Ковалика, серед них «Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах», «Про деякі ітання слів'янського словотвору», «Питання визначення ступеня продуктивності словотворчого типу», «Функції дієслівних префіксів в українській мові» та ін. Чимало цікавих статей з українського словотвору опублікували також працівники кафедр Т. М. Возний, М. Я. Плющ, В. П. Токар, М. Я. Доленко, М. Т. Чемерисов, О. С. Шевчук та ін. Заслуговує на увагу монографія професора Запорізького педінституту В. О. Горпинича «Теоретичні питання відтопонімичного словотвору східнослов'янських мов» (К., 1973 р.).

Великий внесок працівників кафедр у вивчення граматики української мови. Професори О. Н. Савченко (Чернів. ун-т) і І. К. Кучеренко, підходячи з різних теоретичних позицій, розробляють питання природи і класифікації частин мови. Перший з них розглядає й класифікує частини мови за їх семантикою й морфологічними та синтаксичними властивостями, що визначають усю граматичну будову мови, другий прагне визначити і розмежувати частини мови лише на семантичній основі. Дослідження обох авторів, незважаючи на наявні в них деякі суперечності, засвідчують значне теоретичне зростання української мовознавчої науки, увагу дослідників до корінних проблем граматики.

Об'єктом вивчення працівниками кафедр стали в останні десятиліття всі частини мови, а також граматичні категорії сучасної української мови. Велика кількість плідних і різноаспектних досліджень про категорію відмінка, роду, числа, істоти й неістоти, часу, стану, виду, варіантності різних форм, перехідності частин мови вийшло з-під їх пера. Так, граматичні категорії іменника висвітлюються в працях учених В. В. Коптілова, П. С. Дудика, С. П. Самійленка, прикметника — в статтях Ю. О. Карпенка, П. О. Дзендзелівського, М. В. Леонової, числівника — у працях М. П. Івченка, К. М. Мізіної, дієслова — в розвідках Т. М. Возного, Є. Х. Широкоград, прислівника — І. К. Чаплі, І. К. Кучеренка, перехідність частин мови — в статтях В. С. Ващенко і т. д. Прііменники до-

сліджували А. С. Колодяжний і А. І. Йова, вигуки — Ю. Ф. Касим, категорію стану і модальні слова — С. П. Бевзенко. Викладачі вузів І. І. Ковалик, Д. Х. Баранник, Л. І. Коломієць, А. В. Майборода і А. С. Колодяжний взяли участь у написанні другого тому академічної праці «Сучасна українська літературна мова», присвяченого питанням морфології.

Синтаксис словосполучення, класифікація простих і складних речень, властивості і структура синтаксичних одиниць були об'єктом наукових роздумів і пошуків Д. Х. Баранника, М. І. Вихристюка, В. Г. Войцехівської, Н. Я. Дніпровської, П. С. Дудика, Н. В. Жигилій, Н. Л. Іваницької, М. У. Каранської, А. Г. Кващука, В. В. Лободи, А. П. Медушевського, Л. І. Недбайло, Є. О. Піскун, І. І. Слинська, Ф. П. Смагленка, І. Р. Швеця та ряду інших працівників кафедр університетів і педагогічних інститутів республіки. Чимало з них взяло участь у написанні колективних монографій «Морфологічна будова сучасної української мови» (1975 р.), «Синтаксис словосполучення і простого речення» та багато інших, що вийшли в академічних виданнях, П. С. Дудик і Л. О. Кадомцева написали спеціальні розділи для третього тому академічної праці «Сучасна українська літературна мова», І. Г. Чередниченко опублікував монографію «Складнопідрядне речення в сучасній українській мові», (1959 р.), Г. М. Удовиченко — «Словосполучення в сучасній українській літературній мові» (1968 р.).

Не залишилась поза увагою науковців-мовознавців також лексика та фразеологія сучасної української мови. А. А. Москаленко реєструє і аналізує неологізми в українській мові післявоєнного періоду, І. Й. Тараненко висвітлює лексичне збагачення української літературної мови в радянський період, а також лексичні і семантичні зміни в ній у період Великої Вітчизняної війни. Різні аспекти лексичної синонімії в українській мові досліджують А. П. Коваль (Київ. ун-т), Ф. П. Медведєв (Харків. ун-т), С. М. Криворучко (Львів. ун-т), паронімії — Д. Х. Баранник, а омонімії — В. В. Коптілов. Великий розділ для четвертого тому академічної праці «Сучасна українська літературна мова», присвяченого лексиці й фразеології, написав доцент Запорізького педінституту І. С. Олійник. Професор Чернівецького університету І. Г. Чередниченко ще в 1952 р. друкує «Нариси з української фразеології (з російсько-українськими паралелями)».

Особливо інтенсивно на лінгвістичних кафедрах вищих шкіл республіки розробляють проблеми стилістики української мови, зокрема взаємодія стилістики мови і мовлення, стилістичні функції фонемних, дериваційних, граматичних і лексичних одиниць, естетичні функції слова в художньому мовленні, специфіка структурно-функціональних стилів, стилістична топонімія і т. д. Викладачі вузів опублікували ряд досліджень з цієї проблематики, як, наприклад: В. С. Ващенко «Стилістичні явища в українській мові» (1958 р.) і «Стилістика речення в українській мові» (1968 р.), А. П. Коваль «Науковий стиль сучасної української літературної мови» (1970 р.),

І. Є. Грицютенка «Естетична функція художнього слова» (1972 р.) та ін.

Значення усного літературного мовлення у житті народу надзвичайно велике і з піднесенням культурного рівня населення весь час посилюється. Його суспільні функції, стилізове розгалуження, лексичне наповнення, стилістичне багатство, синтаксична структура, реальне звучання, нова в ньому фразеологія — стали об'єктом всебічного наукового вивчення українських вчених, причому не за діалогами художніх творів, а в його природному функціонуванні. З 60-х років у вивченні українського усного літературного мовлення взяли участь усі кафедри української мови університетів і педагогічних інститутів республіки. У чотирьох збірниках «Закономірності розвитку усного літературного мовлення» (1965 р.), «Українське усне літературне мовлення» (1967 р.), «Усне побутове літературне мовлення» (1970 р.) і «Матеріали республіканської наукової конференції з проблем синтаксису українського сучасного усного літературного мовлення» (1974 р.) — опубліковані матеріали відповідних конференцій, проведених на базі окремих вузів республіки. З усного мовлення опубліковано дві монографії: Д. Х. Баранника «Усний монолог» (1969 р.) і П. С. Лудика «Синтаксис сучасного українського літературного мовлення» (1973 р.).

За повоєнні роки проведена велика науково дослідна робота в галузі культури української мови, обґрунтуванні її літературних орфоепічних, граматичних, лексичних норм і можливих стилістичних варіантів. З цієї проблеми викладачі вузів опублікували чимало цінних статей у різних журналах, зокрема у збірниках «Культура слова», що періодично виходять у видавництві «Наукова думка» з 1967 року. Видано працю професора Київського університету А. П. Коваль «Культура української мови» (1964 р.).

Давні й міцні традиції мають у республіці діалектологічні дослідження. У післявоєнний період на кафедрах української мови всіх вузів республіки вони особливо активізувались. По-перше, працівники цих кафедр виконали надзвичайно трудомістку роботу по збиранню діалектного матеріалу для Атласу української мови, складання якого уже завершив Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. По-друге, працівники кафедр виконали й далі виконують дуже важливі теоретичні дослідження в галузі української діалектології. У вивчення польських говорів безсумнівний вклад внесли доценти М. В. Никончук і З. Г. Ніколаєнко, закарпатських — професори С. П. Бевзенко, Й. О. Дзендзелівський, П. П. Чучка. Високу оцінку в наукових колах здобув «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області. Лексика» Й. О. Дзендзелівського (Ужгород, ч. I, 1958; ч. II, 1968) та «Синтаксис українських південнокарпатських говорів» В. І. Добоша (ч. I, 1971 р.; ч. II, 1972 р.). Буковинським говорам присвятили свої дослідження К. Ф. Герман, В. А. Прокопенко, надністрянським — Г. Ф. Шило, бойківським — М. Й. Ошипкевич, південно-східним — А. А. Москаленко, А. П. Могила, Б. А. Шарпило, Л. А. Лисиченко,

В. А. Чабаненко та ін. На основі вивчення південно-західних говорів написана змістовна монографія доцента Б. В. Кобилянського «Діалект і літературна мова» (1960 р.). Професор В. С. Ващенко ще в 1957 р. опублікував книгу «Полтавські говори». У Дніпропетровському університеті вийшли збірники, присвячені діалектологічним дослідженням, як-от: «Народні говори Наддніпрянщини» та «Сучасні говори Наддніпрянщини» (1963 р.) та ін.

Плідно працювали вчені університетів та педінститутів над дослідженням історичної фонетики й фонології та історичної граматики української мови. Вивчається мова українських писемних пам'яток, зокрема опублікованих протягом останніх 10—15 років. З залученням нового фактичного матеріалу досліджуються на кафедрах найважливіші процеси фонетичного, граматичного й лексичного розвитку української мови від найдавніших часів і до наших днів (І. І. Ковалик, Ф. П. Медведєв, А. А. Москаленко, П. Д. Тимошенко, М. А. Жовтоброх, Ю. О. Карпенко, А. В. Майборода та ін.).

Великий внесок в історичну граматику становлять праці С. П. Бевзенка «Історична морфологія української мови» (1960 р.), С. П. Самійленка «Нариси з історичної морфології української мови» (ч. I, 1964 р.; ч. II, 1970 р.), І. І. Слинька «Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV—XVIII ст.» (1968 р.). Продовжуються дослідження історії акцентної системи української мови. Помітним явищем у цій галузі є праця доцента Харківського університету З. М. Веселовської «Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської мов» (1970 р.).

Багато сил віддають працівники кафедр науковому вивченню історії української літературної мови, розвитку її функціональних стилів, становленню спеціальної термінології, вивченню мови творів дожовтневої і радянської художньої літератури (Д. Х. Баранник, В. В. Коптілов, С. М. Криворучко, А. А. Москаленко, І. С. Олійник, І. З. Петличний, Т. І. Панько, С. Б. Стасевський, П. Д. Тимошенко, Н. П. Корнієнко, І. Й. Ощипко, Є. С. Регушевський та ін.). З-під їх пера вийшли такі змістовні праці, як «Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст.» Г. А. Левченка (1946 р.), «Нариси з історії української літературної мови» (1958 р.) та «Історія української літературної мови» (1971 р.) П. П. Плюща, «Мова Тараса Шевченка» В. С. Ващенко (1963 р.), «Нариси історії української граматичної термінології» Н. А. Москаленко (1959 р.) та ін.

Члени лінгвістичних кафедр разом з працівниками Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні беруть активну участь в ономастичних дослідженнях з української мови (К. Й. Галас, Є. С. Отін, О. Ф. Ріпецька, І. Д. Сухомлин, П. П. Чучка, О. Д. Неділько, І. В. Муромцев і ін.). Високу оцінку наукової громадськості одержали монографії професорів Ю. О. Карпенка «Топонімія Буковини» (1973 р.), Ю. К. Редька «Сучасні українські прізвища» (1966 р.)



та доцента В. В. Лободи «Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя» (1976 р.).

У центрі уваги наукових працівників вузів республіки і в післявоєнний період перебували проблеми російського мовознавства, причому їх дослідження в цей час значно активізувалось і поглибились. Розпочалося серйозне експериментальне вивчення фонетичного складу російської мови, насамперед в лабораторії експериментальної фонетики Київського університету (Л. Г. Скалозуб, Л. Г. Ципцюра). Питання словотвору російської мови із значним розширенням аспектів дослідження висвітлюються в багатьох змістовних розвідках В. М. Прилипка, І. Г. Галенко, І. Т. Яценка. Ряд праць, опублікованих у той час, присвячено різним проблемам морфології та характеристиці граматичних категорій, зокрема такі, як Є. В. Кротевича «Грамматическая форма слова и грамматическая категория», «Слово, часть речи, член предложения (К вопросу об их соотношении)», О. І. Германовича «Междометия русского языка» (1966 р.), О. М. Фінкеля «Производные причинные предлоги в современном русском языке» (1962 р.) та в ряді дисертацій (О. М. Барзилович, Н. П. Голубевої та ін.).

Особливо докладно розробляються на кафедрах питання синтаксису російської мови: природа словосполучення, синтагма, речення та його ознаки, синтаксичні відношення між членами речення і засоби їх вираження, відношення між частинами мови і членами речення, синтаксичні функції окремих частин мови, категорія модальності, структура складного речення, еволюція підрядних речень, приєднувальні конструкції, будова діалога, структура періодичного мовлення, синтаксична синоніміка. З цієї проблематики варто назвати праці Є. В. Кротевича «Словосочетание и его роль в предложении» (1952 р.) та «Предложение и его признаки» (1954 р.), Н. М. Арват «О природе безличных предложений» (1960 р.), М. В. Карпенко «Присоединительные конструкции в современном русском языке» (1961 р.), Г. М. Чумакова «Синтаксис конструкций с чужой речью» (1975 р.), В. І. Кононенко «Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков» (1976 р.), дисертації Д. І. Ганича «Модальные функции вводных слов в современном русском языке» (1953 р.), Г. П. Циганенко «Приложение в современном русском языке» (1954 р.), Е. С. Прутових «Синонимика определения и определительных конструкций в современном русском языке» (1955 р.) та ін.

Професор В. В. Акуленко досліджує інтернаціональну та суспільно-політичну термінологію сучасної російської мови. На цю тему він опублікував цілу серію статей, а також монографію «Вопросы интернационализации словарного состава языка» (1972 р.).

Вивчається історична фонетика російської мови (П. П. Яковенко, О. Г. Кириченко, Л. А. Коробчинська) і набагато інтенсивніше — історична граматики, внаслідок чого з'являються такі праці, як «Синтаксис древнерусских грамот. Простое предложение» (1949 р.) професора Львівського університету В. І. Борковського,

в якій вперше в історії давньоруської і староросійської мови дещо глибока і всебічна характеристика синтаксичної будови простого речення; у ній аналізуються і ті синтаксичні особливості пам'яток, які відбивають діалектні риси української і білоруської мови. Крім грамот XI—XIV ст., автор залучає до аналізу і пізніші пам'ятки, деякі навіть від XVI—початку XVII ст. Помітним явищем був вихід і «Очерков русского исторического синтаксиса» доцента Ніжинського педінституту Я. О. Спринчака (ч. I, 1960 р.; ч. II, 1964 р.).

Синтаксис відмінків в історії російської мови досліджують Т. А. Туліна, Г. В. Павловська, історію безособових речень — Н. М. Арват, В. Я. Кургузова, іменне відмінювання — Г. М. Межевська, історію зворотних дієслів і категорію стану дієслово — М. С. Зарицький і т. д. Історії вивчення прийменників і прийменникових сполучень присвячена двотомна монографія професора Н. І. Букатевича «Опыт исторического изучения предлогов и предложных сочетаний в русском литературном языке» (т. I, 1957 р.; т. II, 1958 р.), у якій досліджується розвиток прийменникових конструкцій у поєднанні з аналізом функцій і значень різних відмінкових форм.

Історію становлення і збагачення російської юридичної термінології вивчає професор М. Я. Брицин, зокрема цій проблемі присвячена його монографія «Из истории восточнославянской лексики» (1965 р.), історію російської суспільно-політичної лексики досліджує професор В. М. Туркін. Безсумнівним успіхом є видання «Этимологического словаря русского языка» Г. П. Циганенко (1970 р.).

У післявоєнний період активно вивчаються російські діалекти на Україні. В цій роботі велику участь беруть і викладачі вузів республіки (В. І. Столбунова, М. Я. Брицин, Є. І. Самохвалова та ін.). Вони дослідили ряд говорів російських переселенців у Чернівецькій, Житомирській, Одеській, Київській і Харківській областях. Кілька розвідок про зауральські говори російської мови, написаних на раніше зібраному автором діалектному матеріалі, опублікував М. А. Жовтобрюх (1955—1956 рр.).

Проведена велика робота працівниками кафедр над вивченням мови творів російських письменників, зокрема М. Горького, В. Маяковського, О. Толстого, Д. Бедного, М. Шолохова, Л. Леонова, О. Фадеева, К. Федіна, Ф. Гладкова, О. Твардовського, О. Недогонова та ін. Серію досліджень про мову художніх творів радянського часу опублікували В. П. Ковальов, М. О. Карпенко, В. О. Сиротіна, В. І. Петровський, Ф. О. Коноваленко, Ф. П. Гужва, М. М. Сидоренко, Г. В. Содоль, М. А. Рудяков, І. А. Дяченко. Крім статей, окремих розвідок та кандидатських дисертацій, мова радянської художньої літератури аналізується і в ряді спеціальних монографій, як наприклад, «Горький и русский литературный язык советской эпохи» М. О. Карпенко (1972). Не менш активно досліджується і мова російської класичної літератури (праці В. І. Кузнецова, О. М. Барзилович, А. Ф. Папіної, Г. Т. Линник, О. С. Бровко, О. А. Красильникової, М. Ф. Кириченка, Н. В. Сурової та ін.).

На кафедрах вузів республіки ширше, ніж у довоєнний час, почала досліджуватись лінгвістична славістика. Найбільше в цій галузі попрацювали львівські вчені, хоч розробляли славістичну тематику й на багатьох кафедрах інших вузів республіки.

Питання фонетики й словотвору слов'янських мов опрацьовували К. К. Трофимович, І. І. Ковалик, М. А. Пушкар, П. І. Букачевич, займенник у слов'янських мовах вивчав С. П. Самійленко, числівник — С. А. Савицька, дієслово — Т. М. Возний, порядок слів — В. П. Беседіна-Невзорова. Ряд наукових проблем польської мови висвітлювались у працях М. Й. Ончикевича, В. С. Федорищева, М. В. Павлюка, чеської — М. А. Пушкаря, К. К. Трофимовича, В. М. Пітінова, В. П. Андела, словацької — М. В. Симулика, болгарської — Н. В. Коссака, лужицьких мов у працях І. І. Ковалика, К. К. Трофимовича і т. д. Високу наукову оцінку здобув «Верхнелужицко-русский словарь», складений доцентом Львівського університету К. К. Трофимовичем. До словника доданий змістовний розділ «Краткий очерк грамматики современного верхнелужицкого литературного языка», в якому проаналізована фонетика, орфографія, морфологія, синтаксис і словотвір верхньолужицької мови. В 50—60-х роках мовознавчі кафедри Львівського університету були ініціатором видання збірок «Питання слов'янського мовознавства» і «Питання слов'янознавства».

Іntenсивно розробляються питання зіставного вивчення східнослов'янських мов (С. П. Самійленко, Ф. Я. Серета, Б. І. Ключковський, Я. О. Спринчак, Е. С. Прутових, І. Г. Чередишченко, З. М. Веселовська та ін.). Зіставному вивченню східнослов'янських мов присвячені дві колективні праці «Очерк по сравнительной грамматике восточнославянских языков» (1958 р.) і «Порівняльна грамати́ка української і російської мов» (1957 р.).

Багато сил віддають мовознавці вузівських кафедр вивченню міжмовних контактів української, російської й інших слов'янських та неслов'янських мов. Українсько-російські, як і ширше — міжслов'янські, мовні зв'язки досліджуються в працях В. В. Ілленка, Я. О. Спринчака, В. І. Кузнецова, М. В. Симулика та ін. Цій проблемі присвячений спеціальний збірник «Русский язык в его связях с украинским и другими славянскими языками» (1973 р.). Контакти української мови, як і інших слов'янських, з германськими і романськими висвітлюються в працях таких вчених, як Ю. О. Жлуктенка, В. В. Акуленка, С. В. Семчишського, Є. В. Опельбаума, українсько-мадярські — М. П. Лизанця, Й. О. Дзензелівського, В. І. Ороса, І. Г. Чередишченка. В центрі їх уваги перебувають проблеми взаємозв'язку, взаємозбагачення і тенденції розвитку мов народів Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності.

Велика наукова робота в повоєнний час ведеться в вузах республіки з романо-германського мовознавства (праці Ю. О. Жлуктенка, Б. М. Задорожного, Г. Г. Почепцова, Б. І. Бурбело, О. О. Андрієвської, П. М. Раєвської та ін.). Фонетика, словотвір, характе-

ристика граматичних категорій, словозміна, сполучуваність слів, структура речень, семантика, лексична і синтаксична синоніміка, інтонація, варіативність мовних засобів, стилістика романських і германських мов досліджувались і досліджуються працівниками кафедр іноземних мов університетів, педагогічних інститутів і інших вищих навчальних закладів України.

Українські мовознавці створили чимало важливих оригінальних праць, що відповідають сучасному рівневі лінгвістичної науки. Проблематика їх досліджень весь час розширюється, методи удосконалюються. Працівники вузів постійно працюють у творчій співдружності з колективом мовознавців Академії наук УРСР.

Науково-технічний прогрес, динамічний розвиток соціалістичного суспільства, висока загальна культура радянських людей і їх багатогранна професійна озброєність ставлять перед мовознавчою наукою нові завдання й відкривають перед нею нові захоплюючі перспективи. Глибоке пізнання закономірностей діалектичної єдності мови і мислення на різних етапах суспільного розвитку, закономірностей функціонування, взаємозв'язків і дальшого взаємозбагачення мов соціалістичних націй і мов народів світу, роль мови в ідеологічній боротьбі, в науково-технічному прогресі, розвитку свідомості людей — все це важливі проблеми, які і надалі будуть у центрі наукових інтересів мовознавців лінгвістичних кафедр вузів республіки. У планах їх науково-дослідної роботи завжди займатимуть, природно, досить помітне місце питання подальшого глибокого і всебічного синхронічного і діахронічного вивчення структури української мови в усіх її стильових і територіальних виявах, питання піднесення культури усного і писемного мовлення, удосконалення засобів мовної комунікації в усіх сферах життя і діяльності радянських людей, вивчення ролі російської мови та її суспільних функцій як мови міжнаціонального спілкування і співробітництва народів нашої багатонаціональної Батьківщини. Сучасний високий теоретичний рівень більшості наукових досліджень працівників лінгвістичних кафедр є запорукою того, що з усіма поставленими перед ними науковими проблемами вони успішно справляться, а це стане одним з дійових факторів піднесення якості підготовки спеціалістів-філологів у вищій школі.

С. П. БЕВЗЕНКО, проф.,  
Одеський університет

### ДІАЛЕКТНІ ВІДМІННОСТІ У СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО РЕЧЕННЯ

І. Діалектні відмінності у структурі простого речення в українській діалектній мові нечисленні і зводяться вони часто, з одного боку, до деяких особливостей у вираженні членів речення, а з другого — до окремих особливостей у структурі окремих різновидів речень, зокрема ускладнених. При розгляді діалектних відмінностей у структурі простих і складних речень використано фактичний матеріал з праць радянських мовознавців [1—27].

Спостерігаються між діалектами і відмінності в оформленні модальних типів речень, які проявляються у певних особливостях різних діалектів в інтонуванні питальних, окличних та й розповідних речень, а також у вживанні в різних діалектах по-різному оформлених питальних часток та в неоднаковому оформленні еквівалентів стверджувальних і заперечних речень.

Щоправда, відмінності між українськими діалектами в інтонації окремих модальних типів речень, як і загалом в ритмомелодиці українського діалектного мовлення, ще зовсім не досліджені, однак вони, як показують попередні дані, все-таки існують і досить відчутні. Що ж до відмінності в оформленні питальних часток, то вони зводяться переважно до різного фонетичного оформлення питальної частки *чи*: у південно-східних і поліських діалектах, а також у частині південно-західних, зокрема в подільсько-волинській групі говорів, ця частка, як і в літературній мові, виступає з початковим [ч] (*чи*), в той час як у карпатській та в галицько-буковинській групах говірок вона часто має початковий [ц] (*ци*). Крім того, частка *чи* в південно-східних і поліських діалектах нерідко поєднується з підсильною часткою *ж* і набирає вигляду *чиж*.

Існує відчутна різниця між українськими діалектами і в оформленні еквівалентів стверджувальних і заперечних речень. Так, якщо в південно-східних і в поліських діалектах еквіваленти стверджувальних речень оформлюються за допомогою стверджувальних часток *да*, *так*, *еге*, то в більшості південно-західних діалектів у таких випадках виступає звичайно частка *так*, в деяких *йо*, а в карпатських — частка *айно*. Що ж до заперечних речень, то еквівалентами їх у південно-східних і поліських діалектах звичайно виступає заперечна частка *н'і* (у поліських нерідко й *н'іє*, *н'іет*), у волинсько-подільських — полонізм *н'е*, а в галицько-буковин-

ських та карпатських — *н'і, н'іт*, хоч у деяких з перших можли-  
вий і полонізм *н'е*.

У вираженні підмета не знаходимо якихось особливих розбіж-  
ностей між окремими діалектними групами української мови, крім  
відмінностей, зумовлених морфологічними діалектними особливос-  
тями. Тут необхідно лише відзначити одну особливість складеного  
підмета, вираженого сполукою іменника чи займенника з числів-  
ником, як їх означенням, у формі родового, відмінка, якою характе-  
ризується більшість південно-західних діалектів і якою останні ви-  
разно протиставляються решті діалектних груп. Такі структури під-  
мета вживаються у галицько-буковинській і в волинсько-поділь-  
ській групах говорів. Порівняйте, наприклад, у наддністрянських  
говорах: Пішло нас двох і нарубали смо дєрева; Двох хлїпїу пішло;  
Їе нас штирїох братїу; Було двох мїдрых брїтий, і одєн дурний  
та ін.; у північнокарпатських говірках (у південній їх частині):  
штир'їох, ци пиат'їох було нас; брат'їу тр'їох нас бїло та ін. (поруч  
вживаються і форми: Бїло три брїт'ї та ін.); у західнокарпатських  
говірках (галицьких лемків): Было двох братїу; Пришло та тоту  
шибениц'у трїох крукїї та ін.; у подільських говірках: Було собї  
двох братїу; Бїло нас двїох там; Трїох нас на л'їн'ї робїло; Зїбрї-  
ло'а йїх там удвїох чи їтрїох та ін.; у південноволинських говірках:  
Пришло трїох хлїпц'їу; Йїх поїїхало двох; Пришло ше штири і  
стало с'їмох та ін.

Такі структури складеного підмета фіксуються зрідка і в де-  
яких поліських, зокрема правобережнополіських (на Овруччині),  
говірках (пор.: У степу пасло трїох пастухїу скот; Три сестри с'вїч-  
ку сукало, трїох з'їл'їа клїло та ін.), а також у деяких південно-  
східних, зокрема в західностепових говірках, які при своєму фор-  
муванні зазнали значного впливу подільських говірок (пор. в ок-  
ремих говірках нижнього Подністров'я: Тут йїх двох сид'їло та ін.).  
Ця структура складеного підмета у відзначених говірках є, оче-  
видно, як вказував ще О. О. Потебня [21, 356], полонізмом, у зв'яз-  
ку з чим вона не поширилася в тих південно-західних діалектах  
(наприклад, у середньо-закарпатських, буковинських та ін.), в  
яких польський вплив був слабким чи недовготривалим.

Рядом особливостей відзначаються південно-західні діалекти  
і у вираженні присудка, що сприяє виразнішому їх протиставлен-  
ню іншим діалектним групам.

З форм простого присудка необхідно відзначити широке вживан-  
ня у південно-західних діалектах особових речень з присудком,  
вираженим особовими формами дієслова *мати, не мати*, яким  
в інших діалектах звичайно відповідають безособові речення з при-  
судком, вираженим дієсловом *є* чи предикативним словом *нема, немає*.  
Порівняйте, наприклад, у подільських говірках: Була кобі-  
та і мала хлопчика; мїйу жїнку, мїйу д'їти та ін.; у південново-  
линських: А ви мїйте воду?; Вонї не мїє корїви; Ваш колгїсп  
мїє три машїн'ї та ін.; у наддністрянських: мїйу дрїбнї д'їти,  
маїу крїсну куму; ни мїйу грїш'ї та ін.; у буковинських: Йїа мїйу

город; Пénсiйу ўже ма́йу та ін.; у східнокарпатських: він маў из собоў хлѡпц'і та ін.; у середньозакарпатських: мау гр'ох сынў; тотá жонá мала два д'іўки та ін.; у західнокарпатських: маў йеден гáзда псика та ін.; у північнокарпатських: Ма́йу гроші: Неи ма́йу грóші; Він маў свѡго кон'á та ін.

З особливостей південно-західних діалектів слід відзначити також частіше збереження в них, зокрема в галицько-буковинських і карпатських говірках, предикативної зв'язки *бути* в формі теперішнього часу; наприклад, у середньозакарпатських говірках: Ти йис' комсомо́лиці та зна́йеш пор'адок; Де су' твої́ грабл'і та ін.; у західнокарпатських: Кождый пйанни'а худобный йе; Кед йе' си парадный та ін.; у надністрянських: він йе машин'іст; Сáма д'іўко йе нечїста бо ўс'а водá йе пречїста та ін.; у південноволинських: Пес не йе злий; Говѣчк'і йе фáйшний та ін.; у буковинських: А Бран'іцкий йе запѣртий там та ін.

Своєрідні заперечні структури з заперечною часткою *не* і формами теперішнього часу дієслова *бути* (*йе, сит'*) поширені в карпатських говорах; пор. у середньозакарпатських: Пак то мѡже бѹти, же лем мѡйї не сит' ту? Типір' уже ни йе корѡста у сел'і, ри бѡвáло; А в мѡне не йе ц'іпа та ін.; у західнокарпатських: Не йе окуларі; Там не йе ани воды, ани што йїсти кунити; А она му повідала, же не йе никого та ін.

Із діалектних форм вияву присудка відзначимо ще конструкції із предикативними дієприслівниками як теперішнього, так і минулого часу, які виступають у лівобережнополицьких говорах; пор., наприклад: Йон побачиў мен'е йдучи; вун пабач'іў менѣ йдучи, вун пабач'іў мене йшоўші (=він побачив мене, коли (що) я йшов); Спіна бал'іт' хату мажучи; Падм'етауши хату забал'ѣла спіна (=коли підмітала хату, заболіла спина) та ін.

Подібні конструкції зрідка зустрічаються й у деяких середньозакарпатських говірках; пор.: Пчѡли вѣд'іти над собоў л'іта́йучи (= Бджоли бачити, що літають над тобою); Воли вѣд'іти ор'учи (= Бачити воли, що орють) та ін.

Відзначені конструкції з предикативними дієприслівниками є відгомонам глибокої старовини, залишками давніх конструкцій із дієприкметниками. Разом з тим вони й тепер ще в окремих українських діалектах є засобом економії вислову і є однією із форм ускладнення простого речення.

Уже проаналізовані тут структури з предикативними прислівниками можна розглядати як один із діалектних ризиків ускладнених речень, що використовуються для уникнення гнотактичних конструкцій.

З цією ж метою в окремих українських діалектах можуть вживатися і інфінітивні звороти. Так, у середньозакарпатських говірках побутують інфінітивні звороти, що входять до складу простого речення і служать для вираження призначення, мети; пор.: Старій ми ўмуроваў пѣч' хл'іба пѣч'й; Принесі відро свѣн'ам помїї робїти та ін.

Відмінності між українськими діалектами спостерігаються і в організації речень, ускладнених однорідними членами речення, які проявляються у вживанні в різних діалектах різних сурядних сполучників.

Виразне протиставлення спостерігається між поліськими діалектами і рештою українських діалектів у вживанні еднальних сполучників при однорідних членах речення. Так, якщо в південно-східних і в південно-західних діалектах при однорідних членах, поєднаних еднальним зв'язком, звичайно виступають сполучники *та, та й*, то в поліських діалектах у таких випадках звичайно маємо сполучники *да, дай, дий, дей*: пор., наприклад, у лівобережно-поліських говорах: *Йіх вйáжут' да несúт'*; *Оста́лис' рóжки та нóжки: С'іла на калін'і да й стала кувáт' та ін.*; у правобережно-поліських: *Позривáли пудлóги да давáй шукат грóши; А дурний він'аў канфетку дий йест; Укуси́ла дий кинула та ін.*; у волинсько-поліських: *погубі́ў ди шукаў; Верну́лас дей зноў л'агlá та ін.*

У деяких південно-західних діалектах поряд з еднальними сполучниками *і, та, та́й* для поєднання однорідних членів може вживатися у функції еднального і сполучник *а*, наприклад, у середньозакарпатських: *Уз'аў собі із дому шіст' печ'аў хл'іба, а шіст' фунту́ солонини, а шіст' л'ітру́ шпір'ітусу та ін.*

II. Крім особливостей будови складного речення, що впливають із загальної специфіки діалектної мови як винятково усної форми мовлення (простіша структура речень, слабша зцементованість їх частин, перевага сурядності над підрядністю, більша поширеність безсполучникових конструкцій тощо) [3, 13—15, 2, 208—209], українські діалекти мають чимало інших відмінностей у структурі складносурядних і складнопідрядних речень, якими вони розрізняються між собою.

Проте ці відмінності здебільшого зводяться до вживання ряду діалектних сполучників, сполучних слів, співвідносних часток, що мають різні ареали поширення, або ж до своєрідного використання окремих сполучників, властивих і літературній мові.

А. В організації окремих різновидів складносурядних речень спостерігаються між українськими діалектами відмінності, що проявляються, правда, найчастіше лише у вживанні в різних говорах різних сполучників чи у перевазі в одних діалектах одних сполучників, а в інших — других. Так, у карпатських говорах для вираження протиставних відносин широко вживаються діалектні сполучники *ай, айбо, айно*, що виникли в результаті лексикалізації давніх простих сполучників [17, 72]; пор., наприклад, у середньозакарпатських: *Оты йáблика не роздавайте, ай да́йте сині́; Спа́ла бы, сигі́н'áтко, айбо ни гóнна; Пúшли два моторы́, айно наші шчос'нич ни рушайут та ін.*; у північнопідкарпатських: *Не ннес' йáрма-рок, ай за два, за три нны; Йа бы вам помі́х, айбо ни ма́у ча́су та ін.*; у східнокарпатських: *Він бр'е дуж'ей — ай бо йа не слабойк'ей та ін.*; у ряді наддністрянських говірок, а також у північнопідкарпатських, надсянських та в деяких інших говірках поширений ді-



лектний сполучник *іно*, що вживається для вираження протиставних відносин: наприклад, у говірках західної Дрогобиччини: Ти го ни проуси, іно дай по піску; Л'ампа добра, йно маршінка до н'ічо́го та ін.; пор, також у говорі батюків, замішанців та ін. [23, 191; 9, 85; 10, 185]; у буковинських говірках досить широко представлене вживання сполучника *ба* як у єднальній, так і в протиставній та розділовій функціях, наприклад: Про жінку не дбаў, ба нєв'іт' не вертаўси додому; Ходит йак оса́, ба й бітиси л'убит: Він не то що н'ічо́го не йіў, ба й піти не хоче та ін.; у лівобережно-поліських говорах широко вживаються конструкції складносурядних речень із сполучником *дак* як у єднальній, так і в протиставній функції: Иди, дочко, швидче, а то йек угледит' тебе рюдна матка, дак із'з'єст'. Дак вона и ўтекла; Трохи підпоралас, дак удвох погладіли; Нал'акаў міх, дак и торбі стра́нню; Дак йак поора́ли, дак пан да́е, шчо́б поборонували та ін.

З особливостей вираження єднальних відносин, які зумовлені протиставленням окремих діалектних груп української мови, необхідно відзначити складносурядні речення із сполучниками *та*, *та й*. Якщо в південно-східних і південно-західних діалектах звичайно виступають сполучники *та*, *та й*, то в поліських діалектах *-да*, *да й*; пор., наприклад, у південно-східних південнокиївських на Переяслав-Хмельниччині: Було волами поорут' та на вост'імнад'ц'ат' сант'іме́тріў; Упала бомба та й убіло піят' душ та ін.; У степових говірках: Даў бат'ко корову та брат даў пітєвника; Гарна на ўро́ду д'іўчина, та чорт л'і́нц'ами годуваў у коліс'ц'і; увечері мо́лод' похóд'ац'а та й старє́н'кі наші прійі́д'т' та ін.; у південно-західних середньозакарпатських: на́іла с'а чирині́н' підості́глих та бол'іло йі́ чєрево; Дошч па́даў та ни хот'іло ми с'а йти; Грєбу с'іно, та й сòнце ўже зайшло та ін.; у лівобережнополіських говорах: Не хат'єла каза на торг іт'т'і, да с'іла́й навел'і; Доршч прошоў, да й земл'а суха; Йє де примості́т', да нема́ чим пригості́т' та ін.; у правобережнополіських говірках: Буу собіє́ убгє́н'ки чолв'і́к да маў собіє́ д'ітей ба́гато, да й н'і́чим було покормі́т' йіх та ін.

Говорячи про особливості вираження єднальних відносин у різних українських говорах, не можна не відзначити, що в діалектній мові нерідко спостерігається, зокрема в розповідних жанрах мови, повторювання єднальних сполучників, що викликає «панизування» одних речень на інші чи компонентів складносурядного речення. Таке «панизування» компонентів складносурядних речень найчастіше відбувається за допомогою сполучника *і*, а також сполучників *а*, *або*, *айбс*; пор., наприклад, у полтавських говорах: Там були мона́хи, отод'і вони звáлис' чєнц'і і вони не п'ідчинилис' Катєрін'і, і вона́ йіх розстріл'áла; йіх було сòрок йакраз, і од то́го чáсу наше село і назвали Сорочін'ц'і; у південнобессарабських говірках: І от йа пішоў пол'увáти на за́йц'іу і ўз'ау йа з собо́йу дєс'іт' за́бншчикіу; А тих л'удє́й стúдова ві́гнали, а вони ни хóчут' іти: ни хóчут' і ўсе та ін.; у буковинських говірках: Йа п'і́сма писá-

ла, а уні ўз'али і нагналі йі, а ўна бўла дўжи файна; у середньо-закарпатських говірках: Айбо пхáu ўтти руку, уже хоч'у штї гет, айбо руй не стайе та ін.

Відчутні відмінності між окремими діалектними групами української мови спостерігаються в організації складносурядних речень з протиставними відносинами. Так, якщо в літературній мові і в південно-західних діалектах у реченнях цього типу дуже часто виступає протиставний сполучник *але*, то в південно-східних, зокрема в лівобережних, і в лівобережнополіських діалектах відповідно до нього часто маємо сполучники *ну(но)*, а також *а*, *та* (у поліських також *да*, *дак*). Порівняйте, наприклад, у південнокиївських говірках на Переяслав-Хмельниччині: Вони його шукали, ну н'іхтó не відаў; Йа б тобі рад позичит', ну неймайе; Когóс' попросит', но треба пошит' та ін.; у степових говорах: Бутто с'уді прийїхау йакійс' козак Дўтка і назвау ц'у слóбоду Дўчинойу, ну це булó даўно; Старі л'ўди роскáзували, що при пánшчин'і робїли два дн'і на пána, а одїн на сéбе, ну це ўсе було шче не за нас та ін.; у лівобережнополіських говорах: Йа 'дсўнуў двéрі, ну вони ни'дчїн'ат'; Стромл'ай, воўчику-брát'іку, у кóпанку хвоста й кажи: Ловїс', рибка велика й малéнка, да тїл'кі шчоб не ворущїт' хвóстником; А пóт'ім рваў, рваў, дак не мóже хвоста віт'агти та ін.

Сполучник *ну(но)* у складносурядних реченнях з зіставно-протиставними відносинами виступає також і в південно-західних діалектах, зокрема у волинсько-подільських, а також у наддністрянських, пор., наприклад, у буковинських говірках: Тепér тóже так робл'а в'їс'їл'а, но лиш у церкву не хóд'а; Про ўсе це знайе моїа сестра, но ти таки ще розкажі йїї та ін.; у говорі батюків (наддністрянські говірки): Не потребуў жадної платн'ї, но йеднў нагавїц'у пшениц'ї та ін.; у говірках південно-західної Львівщини, де цей сполучник для вираження посиленого протиставлення може виступати також у поєднанні з сполучником *але(у)*, творячи з ним своєрідний складний сполучник: Пітї мóжна, но áли ци то не п'їзно; Напéуни прийдў, но áли не нїн'ї; Лїснїк приб'їх, но воўк уже ўтїк та ін.

**Б.** Діалектні відмінності в тїй чи іншїй мїрі зустрічаються в різних діалектах в усіх типах складнопідрядних речень, проте найвиразніші протиставлення між українськими діалектами спостерігаються в організації підрядних додаткових, означальних та деяких обставинних речень, зокрема умовних, часових, мети, способу дії та деяких інших.

Діалектні особливості в організації складнопідрядних речень найчастіше зводяться до вживання у різних діалектах різних діалектних сполучників, сполучних слів та співвідносних часток, а також до своєрідного використання окремих сполучників, що нерідко викликається розвитком у діалектах полісемії окремих сполучників, зокрема сполучника *де* [4, 47] та деяких інших.

Підрядні додаткові речення в південно-східних і поліських діалектах, як і в літературній мові, найчастіше поєднуються з голов-

ними за допомогою сполучників *шчо (шо), шчоб(шоб), шчоби*; пор., наприклад, у полтавських говорах: вона прѡснт' шчтѡб бат'ко хату йїм даў та ін.; у лївобережнополїських говорах: йон пабачїу, що йа йду; йонá прѡс'їт, шчѡб бат'ка хату дав та ін.; у пївденно-бессарабських говїрках: Казáу, що онука сїл'но слабá його; Сказáу, шчѡб прийшѡу до нас та ін.; у багатьѡх же пївденно-захїдних дїалектах у реченнях цьѡго типу нерїдко виступають сполучники *же (жи), ож (ош), аби, би, жеб, жеби (жиби), ожби, обї (убї, ўби), коб (коби)* та ін. Так, у середньозакарпатських говїрках: А бáба вїшчѡвáла, ож отѡ нїдѡбре бѡде; Кажѡ, он хот'їу бї с'а женїти; Козá наказáла д'їт'ом, ожбѡ сїд'їли дома; Васїл' попросїу убы му заплатїли та ін.; у захїднокарпатських: А вїн гварїу, жебѡ го пустили у с'вїт, же пїде його гл'адати; Не цудуйте ми с'а л'удѡ, же йа пребирайу та ін.; у пївнїчнокарпатських; звали, же бїдá бѡди; Сказáли, жїбї прин'їс спрáуку та ін.; у наддїнїстрианських: Узнáла про нѡго, жї на с'вїт'ї немá; І дáже, же не мáїє такѡго мїс'ц'а дл'а нѡго; Помїслиу, жебї там того моцака послáли; Пириказували, бї н'їхтѡ з дѡму нї вихѡдїу та ін.; у буковинських: ўни прѡс'ат, бї тáто даў йїм тїлїц'у; Йа дѡмайу, коб дїждáти ранку; Свекруха лїш ч'їкáйѡ, кобї невїстка слово сказáла та ін.; у говїрках Холмщини: Чи хустѡчки нї мáїє, же нѡса не ўтраїє; Вїн їсї сказу, жеб вона оддала до него та ін.

Дїалектнї сполучники *же (жи), ож (ош)* сягають старовинного сполучника *оже* (пор. сл. ст. *юже*) і вїдзначаються полїсемантичнїстю. У пївденно-захїдних дїалектах вони використовуються також для поєднання з головними пїдрядних означальних речѡв. Так, у пївнїчнокарпатських та в говїрках пївденно захїдної Львївщини: Зрубáу к'їу, жї там у плѡт'ї буу; Вїбрав їм так'ї м'їсци, жї-м ўс'їх вїд'їу та ін.; у наддїнїстрианських говїрках: Той гулувá, жї дїстáу пуфáлу; Той, жї вї Л'вѡвї машкаїї, той майї дѡбри: Там спикли так'їй вилїк'їй курувáй, жї вїн бї с'ї ту нї змїстїу та ін.; у середньозакарпатських говїрках (зрїдка): Тот лег'їн, ож вїд'їу нас; Не тáка д'їука, ож убы с'а хватáла за робѡту та їнші приклади.

В означальних пїдрядних реченнях в пївденно захїдних і в рядї пївденно-схїдних говорїв може вживатися й полїсемантичний сполучник *де*; наприклад, у подїльських говїрках: Цѡ та кон'áка, де Мат'вїй йїздит та ін.; у нижньонаддїнїстрианських захїдностѡпових говїрках: Прихѡде той, де мáїє наказуват' краску; Той, де лѡве, лѡвїт' дáл'ї та ін.; у пївденнобессарабських говїрках: Вони свїче бѡдут' нѡстїс'а йак т'ї кўр'ї, де рán'н'ї; Той солдат, де ждаў його, стаў на крижїну та ін.; у середньозакарпатських говїрках: Идї до тѡго пáна, де-сме дрѡвá рубáли; У такўу-нїм хїнчї бѡу, де бѡча такїѡе та ін.; у наддїнїстрианських говїрках: ўмочїу ў те корїтча, де ковал'ї жел'їзо гартўйут'; Але воно ўт'їкло у дуплѡ, де була дз'урá ў дѡреві та ін.: пор. також вживання у пїдрядних означальних у рядї пївденно-захїдних дїалектїв полїсемантичного сполучника, *шчѡб(ш), бї, обї (убї, ўбї)*; наприклад, у пївнїчнокарпатських і в

говірках південно-західної Львівщини: Знайшоў спосіб, би йшо двох крутіло; Здипти так'ї місці, би ўс'ім було видно та ін.; у середньозакарпатських говірках: Дайте ми, каже, таку піну, обы самі курила та ін.

З особливостей організації складнопідрядних означальних речень вкажемо ще на поширеність у них сполучного слова *котрий* в багатьох південно-західних діалектах; пор., наприклад, у середньозакарпатських говірках (зрідка): Котра коса не клепана не буде косіти: Росте вєрба над водоў, котру йа садила та ін.; у надністрянських говірках: Тогди ўз'аў того квача, котрім ковал'ї огон' підмітайут; Кутра хочи рубіти, ту та д'їука суб'ї фсе руботу найде; Кутрі л'уди хут'єт рубіти, ту йім н'їг'де ни буди б'їда та ін.; у подільських говірках: Йа знаў того сина Власа, котрий на пас'їці с пчолами почоломкаўс'а; Подайно мн'ї відрó, котре бат'ко с полóви спорожніў та ін.; пор. також у південно-східних, зокрема у південнобессарабських говірках: Драчі — машина котра рóбе пшоно; Слабуватий наш той начал'ник, котóрий рóбе та ін.; пор. також і в полтавських говорах, де сполучник *котрий* вживається зовсім рідко: Д'їучина, котра пасе гуси; Козакі, котрі привóзили молóт', с собóйу привóзили гостин'ц'ї та ін.

Значні відмінності між українськими діалектами спостерігаються в організації обставинних підрядних речень часу. Так, якщо в південно-східних діалектах, як і в літературній мові, в них звичайно виступають сполучники *доки*, *поки*, то в поліських діалектах нерідко використовуються сполучники *покул'* (*покил'*, *пакул'*), *докул'* (*докул'а*) та ін. (пор., наприклад, у лівобережнополіських говорах: Жд'ом, пакул' бат'ка прийде; Йа хад'їу па л'їєсу дотул', докул' мене н'а стрел'ї та ін.), а в південно-західних — *заким* (*зак'їм*, *закі*, *зак*), *закл'а*, *докл'а*, *покл'а*, *кой* та ін. Наприклад, у подільських говірках: Заким вони с'а зрухали, він міємо ўт'їк; Заким гладкий схудне, худий здохне та ін.; у надністрянських говірках: зак'їм сонци зйди, можна бугату зрубіти; Заки дійшла до дому, то гет йї із бокіў кроў текла та ін.; північнокарпатських говірках і в говірках південно-західної Львівщини: Закым го збадали, то ўже было по ўс'óму; Прийшов -їм, зак'и с'її ни смєрко; Зак с'її л'уди позбігали, то йуш ўс'о згуріло; Кой зимá настала, то с'а робота обірвала; у середньозакарпатських говірках: Абыс' не йїу н'їчого, закы тоты псы не будут' йїсти; Йди на рушч'є зак'ї спл'ат л'уде; Чекайеме, докўт' сонце зйде; Накдї дохтор пришдў, д'їдо уже быў мертвїй; Кдї с'а сїрота женїла, тай нїїна йїў с'а змалїла та ін.; у західнокарпатських говірках: Буду йа кукава на зелені сосн'ї, закл'а мї вершечок на бучку виросте; Кдї міс'ачок зашоў, каждїй своїу нашоў та ін.

Рядом відмінностей характеризуються південно-західні діалекти в організації складнопідрядних умовних речень. Вони у цих говорах найчастіше приєднуються до головних за допомогою сполучників *коби* (*коб*), *кобис'* (*кобис*), *кед'* (*кед*), *кед'бы*, *кеби*, *би*, *кой*, *школи* та ін. Наприклад, у середньозакарпатських говірках: Кыбї

не д'іти, йа бы-м пушла́; Кід' б'удете ма́ти час, та зайд'і́т' на ми́нутку; Л'уби́у бых т'е д'і́учиноч'ко, кобыс не брехач'ка; Кибо́у то сталос'а, што йа д'ума́ву та ін.; у західнокарпатських гові́рках: Пішо́у бы йа до вас, кобы йа с'мі́у, кобы-сте мі дали, штобы хт'і́у; Хто ж т'а розвеселит', кед йа у вел'ім жал'у та ін.; у північнокарпатських та в гові́рках південно-західної Львівщини: Коубы́ файна, то с'а́ відаст; Коуби́ до́бри платіли, то би-м пішо́у; Кой би нікого не было, то бим-м йуш ут'і́к; Накулі́ дал'і́ таки́ й муро́с б'уде, то тре гно́йом прикри́ти; Би до́бре платили, то би-м роби́у та ін.; у надністрянських гові́рках: До́бре-с'те с'а́ к'у́мо ўзу́ли, коб шче ко́жух мали, тоби-с'те с'а́ і́ морбу пе́но не бо́йали; Во́на би бу́ла йак йінча з'вірина́, коби не він'; Накулі́ так, то прийд'і́т заўтра та ін.; у східнокарпатських гові́рках: Кобим с'і́ бу́у не сприс'ег, то бим т'і́, каже, уби́у на місци та ін.; у буковинських гові́рках: Коби зна́у, шо то дич'ка, й не сади́у би; Кобис вирну́си борше, то пошлі́ бих на полі́г; Коби́сте принесли́ води́, йа би окр'і́п на куле́шу поклáла та ін.; у подільських гові́рках: Коби мен'і́ така душа́ найшлас'а, шчо́би порадила́ жін'ц'і́, шчо́би не слабувала́, то бим уже́ не жалува́у дати сто рубл'і́у та ін.

Відмінності між діалектами спостерігаються і в підрядних реченнях мети. Якщо в південно-східних, а також у значній частині поліських діалектів речення цього типу звичайно поєднуються з головним за допомогою сполучника *щоб(шоб)* і зрідка *аби* (пор. у полтавських говорах: Земл'у́ треба обробл'ати, *щоб* родила р'асно; Треба й йі́ї годувати, *щоб* давала молоко; *Лучче* ж мен'і́ ср'і́бло-злото з двора позбувати, *аби* мен'і́ моно милого хоч раз повида́ти та ін.), то в південно-західних діалектах поряд із сполучником *аби* виступають сполучники *оби* (*уби, їби*), *коб, коби, жеби* (*жиби*), *би* та ін.

Порівняйте, наприклад, у подільських гові́рках: Роби́ли для того, *аби* мати шос' йі́сти та ін.; у буковинських гові́рках: Іду до шпитал'у, *би* да́ли мен'і́ шпíл'ку та ін.; у надністрянських гові́рках: Зе́мл'у́ треба вубру́бл'ети́, *шчуби* руді́ла; Тре́ зн'а́ти су́рочку, *жиби* ни змокла; Випи́ру т'і́, *би-с'* худив чі́сту та ін.; у північнокарпатських і в гові́рках південно-західної Львівщини: Збі́гли с'і́ л'у́ди, *би* йі́х стрі́мати; *Жі́би* йі́сти, тре́ ма́ти зу́би; Клі́кали, *жо́би* йти́ бо́рши та ін.; у середньозакарпатських гові́рках: Не зимлі́ тре́ба робі́ти, *уби* родила; Старá ви́прала́ шлі́т'а, *быс'те* ході́ли ч'і́с'т'і́; Лиши́ла-м на Йвана́ тай на Ан'ц'у́ ма́рну, *оби* носокоті́ли та ін.; пор. також у волинсько-поліських гові́рках на Берестейщині: *Коб* не спали́ли се́ло, то ви́йїдж'а́йте та ін.

У підрядних реченнях способу дії, зокрема порівняльних, спостерігається ряд особливостей у південно-західних діалектах. Так, у карпатських говорах, а також у значній частині галицько-буковинських для приєднання підрядних порівняльних речень широко використовуються сполучники *ги* (*ге, гі*), *гей* (*сгій*), *гиби* (*геби, гіби*), *гейби* (*гайби*). Так, наприклад, у середньозакарпатських гові́рках: Остра́ будé, *ги* оти́ц' йі́у; Га́н'а́ гово́рит', *гі́бы* набра́ла во́ди ў

рот; Овун так иде, гибы быу пйáный та ін.; у північнокарпатських і в говірках південно-західної Львівщини: А то шос вігл'адат, ги воўк; Убирайи с'ї фáйно, гей та пава; Кóлу млина так'и виб'ігло, г'ї свин'ї та ін.; у покутсько-буковинських говірках: А то на ст'їні так'е, гий гарбузі, перемін'уйе с'ї гей квочка йкаас; Так менé боліт голова, гейби шос лупáло та ін. У буковинських говірках, зокрема, в тих, що межують із східнокарпатськими говірками, досить широко вживається сполучник *ак'ик* (*ак'ік*) (наприклад: Такá фáйна д'їучина, ак'ик би намал'ована; Чого сидиш, ак'ик к'іло без душ'ї та ін.), а в говорах району Карпат зрідка виступає сполучник *йяко* (пор., наприклад, у говірках південно-західної Львівщини і в північнокарпатських: Позирали на нас йáко ті воўк'ї; Лійи, йяко з відрá; Йáко угол', розсиплеш с'а на порох та ін.); у правобережно-поліських говірках іноді вживається порівняльний сполучник *биначе*: Йа побáчиў, биначе побиегла корóва та ін.

Між українськими діалектами спостерігаються відмінності і в організації інших типів підрядних речень, зокрема підрядних причини.

Так, у середньозакарпатських говірках ці речення можуть з'єднуватися з головним також сполучниками *зато* (*заїто*), *зато* (*заїто*) *бо*, *зач'им*, *зашч'о* (*зашто*), *тад'* та ін.; наприклад: Мішо достáў двойку, зато бо не знаў нич; Йа йїх биў, зашч'о не сід'їли дома; Зач'ім н'а трéба было, та моглї-с'те поч'екáти; Не йди думў, тад' у нас мóжеш переспáти та ін.; у північнокарпатських і в говірках південно-західної Львівщини, як і в деяких інших сусідніх, підрядні речення причини можуть зрідка з'єднуватися сполучниками *сли*, *йислі*, *жéл'ї*, *йежéлі*; наприклад: Сли б́удиш маў чис, спитай за грóші; Сли бог бы поратуваў, мы бы тотó дайак злучїли ў йедно; Нич му ни зробит, йислі то брихн'и; Жéл'ї так буди робиу, то го виженут; А йежéл'ї с'е цар хочи приконáти, жи то йе нипрáўда, то най сам труб́у рóбить та ін.

Аналіз відмінностей у структурі речення, як і в структурі словосполучення, дозволяє хоча б у загальних рисах скласти уявлення про взаємовідносини між українськими діалектами на синтаксичному рівні.

Безсумнівно можна вважати, що найчіткіше виділяються серед інших південно-західні діалекти, які мають чимало своєрідного як в організації речень, так і в організації словосполучень. Ці діалекти своїми синтаксичними ознаками, як і граматичною будовою загалом, відчутно протиставляються, з одного боку, південно-східним, а з другого — поліським діалектам, хоч, щоправда, одна з груп поліських діалектів (волинсько-поліські і підляські говірки) рядом синтаксичних рис зближується, як і в морфології, з південно-західними діалектами, утворюючи разом з ними ряд суцільних ареалів.

Порівняно меншою чіткістю характеризуються поліські діалекти, що частково прилягають то до південно-західних, то до південно-східних, хоч і в них спостерігаємо ряд своєрідних синтаксичних

ознак, які створюють їх індивідуальне синтаксичне обличчя і якими вони протиставляються іншим діалектним групам.

Отже, в українській діалектній мові на синтаксичному рівні треба розрізняти три основні діалектні системи — південно-західну, південно-східну і поліську, в кожній з яких, у свою чергу, виділяються й окремі підсистеми. Із них найближчою до синтаксичної системи літературної мови (маємо на увазі, зрозуміла річ, синтаксис усного літературного мовлення) є, безсумнівно, південно-східна діалектна система, для якої, однак, також властиві певні своєрідні діалектні риси.

Список літератури: 1. *Бандрівський Д. Г.* Говірки підбузького району Львівської області. К., 1960, с. 79—92. 2. *Бевзінко С. П.* До характеристики синтаксичних особливостей українських діалектів. — «Наук. зап. Ужгород. ун-ту». Т. XIV, 1955, с. 205—219. 3. *Бевзінко С. П.* Український діалектний синтаксис та усне літературне мовлення. — «Матеріали республіканської наукової конференції з проблем синтаксису українського сучасного усного літературного мовлення». К., 1974. 4. *Бевзінко С. П.* Про діалектні відмінності української мови на синтаксичному рівні. — «Мовознавство», 1966, № 4. 5. *Бона (Ковальчук) Л. П.* Синтаксичні особливості говірок південної Житомирщини. — «Наук. зап. Сум. пед-ту». Т. 3. Філологічна серія. К., 1956, с. 55—86. 6. *Бражнюк В. М.* Складно-підрядні конструкції говірок Переяслав-Хмельницького району у зв'язку з інтонацією. — «Діалектологічний бюлетень». Вип. VII. К., 1960, с. 94—108. 7. *Бражнюк В. М.* Сурядні сполучники в говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині. — «Середньонаддніпрянські говори». К., 1960, с. 108—121. 8. *Ващенко В. С.* Полтавські говори. Х., 1957, с. 241—275. 9. *Верхратський І.* Говір бацьків. Львів, 1912. 10. *Верхратський І.* Говір замішаниці. Збірник філол. секцій Наук. т-ва ім. Шевченка. Т. III. Львів, 1894. 11. *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків. Львів, 1902. 12. *Герман К. Ф.* Особливості складного речення в буковинських говірках. — «Праці XII республіканської діалектологічної наради». К., 1971, с. 274—282. 13. *Дзендзелівський Й. О.* Спостереження над синтаксисом українських говірок нижнього Подністров'я. — «Діалектологічний бюлетень». Вип. V. К., 1955, с. 59—78. 14. *Дроздовський В. П.* Синтаксичні риси говірок Тарбунарського, Саратського та Білгород-Дністровського районів Одеської області. — «Праці Одес. ун-ту», т. 151. Серія філол. наук. Вип. 10, 1961, с. 105—121. 15. *Мукай А. М.* Спостереження над синтаксисом простого речення в українських придунайських говірках. — «Наук. зап. Глухів. пед-ту». Т. I. Суми, 1960, с. 69—108. 16. *Ніколаєнко З. Г.* Синтаксичні риси говірок Любенького району Чернігівської області. — «Наук. зап. Ужгород. ун-ту». Т. XXVI, 1957, с. 155—163. 17. *Німчук В. В.* Словотвір сполучників у верхньонадбузьких говірках. — «Діалектологічний бюлетень». Вип. 9. 1962, с. 70—84. 18. *Пелех Г. Ф.* Деякі синтаксичні особливості надбузьких говірок на Первомайщині. — «Праці X республіканської діалектологічної наради». К., 1961, с. 176—184. 19. *Пелех Г. Ф.* Будова складного речення в надбузьких говірках Первомайського району Миколаївської області. — «Наук. зап. Одес. пед. ін-ту». Т. 25, 1960, с. 79—92. 20. *Перетяцько М. Л.* До характеристики південноволинських говірок. (Синтаксис простого речення). — «Наук. зап. Дрогоб. пед. ін-ту». Т. III. 1957, с. 227—248. 21. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. Т. III. М., 1968. 22. *Пристапа П. І.* Говірки Брюховицького району Львівської області. К., 1957, с. 73—113. 23. *Пура Я. О.* Сполучники в говірках південно-західної Львівщини. — «Праці X республіканської діалектологічної наради». К., 1961, с. 185—200. 24. *Рудницький Є.* Зложене речення в гуманських діалектах. — «Українській діалектологічній збірник». II. К., 1928, с. 211—230. 25. *Тараненко І. Н.* З спостережень над синтаксичними особливостями українських говорів окремих районів Одеської області. — «Наук. зап. Одес. пед. ін-ту». Т. 9, 1950, с. 123—134. 26. *Федоренко Н. П.* Просте речення в кубанських говорах. — «Праці XII республіканської діалекто-

логічної наради». К., 1971, с. 282—291. 27. Філіппова Г. І. Деякі синтаксичні особливості говірок Прилуччини (південно-східної частини Чернігівської області). «Наук. зап. Харків. пед. ін-ту». Т. 31, 1958, с. 149—176.

*Н. Ф. КЛИМЕНКО, ст. наук. співр.,  
Інститут мовознавства АН УРСР*

## СИНТАКСИЧНІ ДЕРИВАТЕМИ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Порівняння словотвірних систем кількох мов, встановлення характерних для кожної мови рис у цій ділянці в сучасній лінгвістиці лишається не тільки актуальним, але й дуже складним завданням. Незважаючи на значні досягнення в теорії словотвору, і на сьогодні не з'ясовані питання про єдиний вимір словотвірної системи мови. Останнім часом дослідники все частіше висувають на перший план таку одиницю, як словотвірне гніздо [11; 12; 15]. При такому підході словотворчі одиниці впорядковуються в систему за схемою: словотворче гніздо ← словотворчий ряд ← словотворча модель ← словотворча основа ← словотворчі морфеми ← (корені + афікси). Зрозуміло, що названі тут одиниці важко класифікувати як одномірні. Ті з них, що перебувають на нижчих щаблях ієрархії, до словотворчого ряду включно, групуються швидше за синтагматичною ознакою, за тотожністю кінцевого афікса. Найвища і найскладніша одиниця — словотворче гніздо — виділена за парадигматичною ознакою, за спільним для всіх цих одиниць коренем. Велику питому вагу при цьому набуває співвіднесення плану змісту і плану вираження кожної словотворчої одиниці. Детальніше воно висвітлене для простіших одиниць (рядів, моделей, афіксів) і лише накреслене для словотворчих гнізд. Більш вивченим є план вираження одиниць. Їх значеннева характеристика (особливо словотворчого гнізда) належить швидше до поставлених, ніж до розв'язаних завдань. Установлення способів упорядкування плану вираження словотворчого гнізда та організації його змісту виявляється не тільки кінцевою метою дослідників кожної даної мови, але й вихідним пунктом типологічних порівнянь кількох мов. У цій галузі окреслено вже в лінгвістиці багато перспективних проблем, до яких належить визначення структури плану вираження словотворчого гнізда. Передбачаються такі його ознаки, як глибина, тобто здатність основи до перетворень певного ступеня складності, до нарощування морфем у певних межах, і довжина, тобто здатність його об'єднувати певну кількість словотворчих рядів, похідних слів, а також типи відношень між похідними словами (безпосередні, перервані, опосередковані тощо). Опис структури змісту словотворчого гнізда підкреслює в ньому об'єднання найзагальніших словотвірних категорій, наприклад у П. А. Соболевої: «процес, що має відношення до субстанції», «ознака, що має відношення до ознаки», «суб-



станція, що має відношення до процесу», та інші, всього 16 таких категорій [11, 12].

Деякі дослідники пропонують іншу методику окреслення структури словотворчих гнізд. Основним способом пізнання її стає пошук словотворчих парадигм у гнізді. Так, К. Бузаншвіова при вивченні віддієслівних утворень словацької мови встановлює всього 9 словотвірних парадигм [1]. При побудові цих парадигм враховуються належність твірного дієслова до певного інтенційного типу (його здатність вступати в певні синтаксичні зв'язки, організовувати речення визначеного типу: з вираженим агентом — дією — пацієнтом, з вираженою дією і нерозрізненими агентом та пацієнтом тощо), наявність словотвірних категорій із списку «учасників» дії (учасник дії розуміється широко, ним може бути і якість): діяч, знаряддя дії, результат дії, носій ознак дії та ін.; семантичні характеристики похідних слів за бінарними ознаками: лімітована/нелімітована в часі дія, інтенсифікована/неінтенсифікована дія, пасивне/активне знаряддя дії і т. д. При такому підході вивчаються тенденції до регулярного/нерегулярного оформлення в мові певних значень здебільшого афіксальним словотвірним способом, можливість передачі їх іншими способами (сполучуваністю слів певної семантики, метафоризацією значення слів).

Відомі також типологічні дослідження мов, в яких порівнюються словотвірні категорії, належні їм словотворчі ряди й моделі взагалі, а не в межах окремих словотворчих гнізд. У цьому випадку найчастіше визначається ізоморфізм і аломорфізм афіксального словотворення [2, 3, 4, 9], виявляється здатність певної словотворчої морфеми виражати одне чи кілька словотворчих значень, здатність словотворчого значення бути вираженим однією чи кількома словотворчими морфемами. В таких розвідках розкривається полісемія морфем і поліморфія словотворчого значення, порівнюється стандартність/нестандартність значення морфем, стандартність/нестандартність вираження словотворчих значень у кількох мовах.

Іноді предметом типологічного вивчення мов стає порівняння способів словотворення, зіставлення техніки зв'язку морфем у слові [1]. При цьому підході виявляється тяжіння окремих мов до переважного оформлення нових слів афіксальним способом. У деяких мовах останнім часом дедалі більшої продуктивності набувають основоскладання та абревіація. Зіставне вивчення техніки зв'язку словотворчих морфем у слові допомагає з'ясувати деякі особливості поєднання елементів слова, що ліцналися поза увагою в межах іншого аналізу. Так, у сучасній українській мові поєднання основ одного лексико-граматичного класу в складному слові можливе в іменниках *лісосмуга*, *радіоапарат*, рідше в прикметниках *рожево-синій*, *чорно-білий*. Для дієслів таке об'єднання основ мало характерне. Воно не засвідчене словниками, хоча й зафіксоване в усному мовленні, в художньому стилі: *думати — гадати*, *ходити-походжати* [7]. Новогрецька мова, з якою зіставлялася ук-

раїнська, при композиції основ у дієслові використовує поєднання двох дієслівних основ. Йй мало властиве багатоступеневе нарощування префіксів у морфологічно простих дієсловах, що пов'язано з розгалуженішою сіткою синтетичних форм при змінюванні за часами. Деякі перші основи складних дієслів типу ξαγα—, полун функціонально уподібнюються суфіксам, що виражають значення повторюваної дії [6].

Можна виділити ще один підхід до типологічного порівняння мов у словотворі — це зіставлення похідних слів за словотворчими функціями. Класифікації слів, в основі яких лежить розрізнення функцій похідних слів, достатньо описані в окремих мовах. Хоча ці класифікації мають термінологічні розбіжності, кінцевий результат їх тотожний. Здебільшого похідні слова за функціями поділяються на три класи: ті, яким властива 1) синтаксична (у М. Докуліла це транспозиційна функція [16, 29—49, 68—76]) *бідність, ковзання*; 2) синтаксично-семантична (мутаційна) *глядач, вишивка, білок*; 3) семантична (модифікаційна) функції *м'ячик, читачка* [14, 98; 15, 24—29; 5, 184—185].

Нас цікавитимуть у даному випадку ті похідні, що наділені синтаксичною функцією. Всі дослідники відносять до них іменники зі значенням абстрактної дії *читання* та абстрактної ознаки *сухість*. Такі слова, на думку вчених, відрізняються від твірних тільки належністю до іншої частини мови, отже, лише синтаксичною функцією. Лексичні значення похідних тотожні значенням твірних: *читати = читання, сухий = сухість*. Візьмемо для аналізу в російській та українській мовах складні іменники абстрактної дії. Вони становлять порівняно з подібними до них морфологічно простими словами більш замкнену, кількісно меншу групу. Такі іменники можуть бути наслідком різних перетворень: з одного боку, вони мотивовані словосполученнями *здавати бавовну* → *бавовноздавання*, з другого, їх мотивують композитні дієслова *благо діяти* → *благодіяти* → *благодіяння*. Це дає змогу повніше з'ясувати момент абстрагування значення дії при творенні іменників, уточнити поняття синтаксичної функції і водночас відповісти на питання про більш обмежену кількість складних іменників абстрактної дії на противагу розгалуженій групі морфологічно простих іменників з тотожним значенням.

Розрізнення двох випадків мотивації складних слів показує, що творення іменників абстрактної дії від словосполучень супроводжується об'єднанням його елементів в одне слово, абстрагуванням значення дії, яка в композиті позбавлена граматичних категорій дієслова, тобто характеристик перебігу дії, обмежена певним об'єктом, вираженням першою основою дієслова: *строить автомобили* → *автомобилестроение, будувати автомобілі* → *автомобілебудування*. Коли іменник мотивується композитним дієсловом, відбувається лише зміна синтаксичних функцій слів: *плескати рукою* → *рукоплескати* → *рукоплескання, вещать чревом* → *чрево-вещать* → *чревовещание*. Відзначимо, що в обох аналізованих мовах

переміжну кількість складних іменників абстрактної дії становлять **євони**, мотивовані словосполученнями, а не композитними дієсловами. Кількість композитних дієслів невелика і за аналізованими словниками [10, 13] дорівнює 195 словам у російській і 183 — в українській мовах. Причина цього явища у тісних зв'язках композитних дієслів з словосполученнями, що відчутні в сучасній мові, у високій сполучуваності перехідного дієслова з будь-яким об'єктом іменником у знахідному відмінку, яка заважає закріпленню їх як постійних елементів при певних дієсловах, згортанню словосполучення в одну лексичну одиницю. Невелика кількість композитних дієслів частково пояснює незначну кількість іменників абстрактної дії. Проте аналіз показує, що, як правило, від композитних дієслів рідко утворюються синтаксичні деривати — абстрактні іменники дії. Список охоплює кілька десятків (33 рос. і 25 укр.) слів на зразок *благословить* → *благословение*, *боготворити* → *боготворіння*. Композитні дієслова в обох мовах також більше тяжіють до оформлених складних слів (прикметників, іменників), а не до словосполучень.

Розкриття значенневих характеристик композитних дієслів та іменників абстрактної дії точніше окреслює співвідношення між ними. Коли такі слова виступають синтаксичними дериватами, тобто є формами синтаксичної деривації, вони виражають тотожні значення. Якщо ж іменники абстрактної дії мотивовані словосполученням і є лексичними дериватами, між ними налагоджуються своєрідні семантичні відношення, встановити які можна з допомогою так званих деривативних класів\*.

Композитні дієслова поділені на 5 деривативних класів. Найбільша кількість аналізованих дієслів належить до відіменних утворень. (тобто виражають «дію, що стосується субстанції»). Дієсловам першого деривативного класу притаманне значення «виконувати дію, характерну тому, що позначено твірним словом»: укр. *верховодити*, *гострословити*, *добродіяти*, рос. *добродетельствовать*, *верховодить*, *острословить*. Другому деривативному класу властиве значення «перетворювати(ся) в те, що позначено твірним словом або першою основою композита»: укр. *боготворити*, *благодіяти*, *обюрократити(ся)*, рос. *боготворить*, *благодетельствовать*, *обюрокративать(ся)*. Третій деривативний клас формується значенням, що конкретизоване семантичними компонентами: «проявляти, перебувати, приводити в стан, вести себе так, як позначено твірним словом або першою основою слова»: укр. *оухотворити*, *умиротворити*, рос. *оухотворить*, *умиротворить*. Дієслова четвертого деривативного класу мають значення «діяти з допомогою»: укр. *воловодити*, *рукоплескати*, *чревовіщати*, рос. *рукоплескать*, *чревовещать*. Для дієслів п'ятого деривативного класу характерні семантичні множники «набувати, надавати форми того, що позначе-

\* Мотивовані слова, пов'язані однаковим семантичним відношенням зі словами, що їх мотивують, становлять один деривативний клас. [Див. 4, 38].

но твірним словом»: укр. *хороводити* \*, *триножити*, рос. *треножить*, або «позбавляти того, що позначено першою основою дієслівного композита»: укр. *злущемляти*, рос. *злущемлять*.

Деривативні класи іменників із значенням абстрактної дії виділені з допомогою перифраз \*\*. Спільних для обох мов класів шість. Перший, найчисленніший з них, описується перифразою  $N + V + d \rightarrow meN$ , на що (спрямована, над чим виконується) дія  $V + d$ , де  $N$  — основа іменника,  $V$  — дієслова,  $d$  — деривативний морф, слова, взяті в дужки, становлять додатковий семантичний компонент: укр. *гороутворення*, *народолюбство*, *шевченкознавство*, рос. *горообразование*, *народолюбие*, *шевченковедение*. До цього класу в українській мові входять 14 словотворчих типів (табл. 1).

Таблиця 1 Словотворчі типи першого деривативного класу іменників зі значенням абстрактної дії в українській мові

Типи	Суфікси	Приклади
1	—нн(я)	<i>рукостискання</i> , <i>світоспоглядання</i>
2	—ств(о)	<i>виробство</i> , <i>килимоткацтво</i>
3	—#	<i>водоспуск</i> , <i>лісослав</i> , <i>медозбір</i>
4	—к(а)	<i>вуглеочистка</i> , <i>нафторозробка</i>
5	—івл(я)	<i>хлібозаготівля</i>
	—л(я) <sub>1</sub>	<i>риболовля</i>
6	—ч(а)	<i>бавовноздача</i> , <i>тепловідача</i>
7	—(а)	<i>видозміна</i> , <i>грунтовама</i>
8	—тт(я)	<i>світловідчуття</i> , <i>світосприйняття</i>
9	—ій	<i>воскобій</i> , <i>наваловідбій</i>
10	—ок	<i>вуглевидобуток</i> , <i>нафтовидобуток</i>
11	(—я)	<i>пустослів'я</i> , <i>славослів'я</i>
12	(—ь)	<i>сіножать</i>
13	—язнь	<i>водобязнь</i>
14	—л(я) <sub>2</sub>	<i>богомілья</i>

У російській мові першому деривативному класу належить 10 словотворчих типів (табл. 2).

Для детальнішого аналізу слів першого деривативного класу запровадимо додаткові семантичні множники опису значень дієслів, співвідносних з другими основами іменників-композитів \*\*\*. Вважатимемо, що вони творять підкласи в межах одного класу. Семантичний множник «спрямовувати предмет у певному напрямку» об'єднує дієслова: укр. *везти*, *видобувати*, *виділяти*, *випромінювати*, *випускати*, *водити*, *зганяти*, *приносити*, *постачати*, *розміщати*, *сплавляти*, *черпати*, рос. *везти*, *добывать*, *выделять*, *выпускать*, *водит*, *изгонять*, *приносить*, *снабжать*, *размещать*,

\* Російські еквіваленти (не складні слова, а словосполучення) типу укр. *хороводити*, рос. *водит хоровод* тут і далі не наводяться.

\*\* Про метод перифраз див.: [17, 18, 2, 3, 4].

\*\*\* Список семантичних множників має попередній характер.

Таблиця 2. Словотворчі типи першого деривативного класу іменників зі значенням абстрактної дії в російській мові

№	Суфікси	Приклади
1	—ение/—енье	<i>водопользование, страноведение</i>
2	—ание/—анье	
2	—к(а)	<i>бетоноукладка, леноуборка, снегоочистка</i>
3	—ие(—ье)	<i>земледелие, народолюбие, богомолье, пустословие</i>
4	—ств(о)	<i>мореходство, женоубийство</i>
5	—тие/—тье	<i>мировосприятие, рукопожатие, чаепитие</i>
6	—ч(а)	<i>светотдача, угледобыча</i>
7	—#	<i>лесосплав, медосбор, сенокос</i>
8	—ой	<i>воскобой, навалотбой</i>
9	—язнь	<i>водобязнь</i>
10	—а	<i>снегозащита</i>

*черпать*, що зустрічаються як другі основи іменників. Перші основи в таких словах співвідносні здебільшого з іменниками, що передають назви предметів: (клас неістот): укр. *вода, вугілля, земля, золото, книга, корабель, корм, кров, листя, лід, літак, піт, плід, сіль, слина, сльоза, судно, танк, трактор*; рос. *вода, уголь, земля, золото, книга, корабль, корм, кровь, листья, лед, самолет, пот, плод, соль, слюна, слеза, судно, танк, трактор*; укр. *кормодобування, листорозміщення, димопуск, лісосплав*; рос.: *кормодобыча, дымопуск, лесосплав, листоразмещение*. Лише один приклад засвідчує основу, співвідносну з іменником — назвою істот: укр. *рибодобування*, рос. *рыбодобыча*.

Семантичний множник «фіксувати предмет у певному місці, положенні» групує дієслова *брати, вантажити, відкладати, вкладати, прикладати, закупляти, затримувати, збирати, ловити, мотати, насаджувати, садити, складати*. Дієслівні основи поєднуються з іменниковими, що співвідносяться з словами-назвами речей: укр. *бавовна, вугілля, дерево, кокон, льон, ліс, сіно, сніг, труп, шовк* і рос. *дерево, кокон, лен, лес, сено, снег, труп, шелк*; *деревосадіння, снігоприбирання, звіроловство, рукоприкладство; деревонасаждение, снегоуборка, звероловство, рукоприкладство*.

Семантичний множник «змінювати зовнішній вигляд предмета, надавати йому певної форми» властивий найбільшій кількості дієслів, що зустрічаються в складних іменниках цього типу: укр. *будувати, варити, вбивати, винищувати, виробляти, впорядковувати, губити, діяти, змішувати, зберігати, оновлювати, осушувати, переломлювати, прясти, робити, розтоплювати, розводити, розплоджувати, сталювати, стискати, творити, тіпати, утворювати, удобрювати*; рос. *строить, варить, убивать, уничтожать, прожигать, устраивать, губить, действовать, смешивать, солить, оновлять, осушивать, преломлять, делать, расплавлять, рккижидить, сжигать, сжимають, творить, удабривать*. Переважна

більшість перших основ у таких словах співвідносна з іменниками — назвами неістот (за винятком *діти, риба* і слів, що сполучаються з дієслівною основою *вбива-, батько, брат, жінка, людина* тощо): *вуглеобпалювання, ракетобудування, сортооновлення, сахароваріння, маслоробство, лісорозробка; углеобжигание, ракетостроение, сортооновление, сахароварение, маслоделие, лесоразработка, структурирование*.

У композитних іменників виділяється також група дієслівних основ, співвідносних з словами, яким притаманний семантичний множник «змінювати місце перебування предмета в різних напрямках»: укр. *ворушити, метати, роз/сіяти*; рос. *метать, рас/сеять*; укр. *бомбометання, рисосіяння*; рос. *бомбометание, рисосеяние*.

Функціонують також у іменниках цього класу дієслівні основи, які корелюють з групою дієслів, що передають значення розумової діяльності людини: укр. *відати, знати, пам'ятати, розуміти, тлумачити, числити*; рос. *ведать, знать, помнить, понимать, толковать, исчислять; життєрозуміння, літочислення, словотлумачення, злопам'ятство, краєзнавство; жизнепонимание, летоисчисление, словотолкование, злопамятство, краеведение*.

Іноді такі дієслова стосуються вияву почуттів людини: укр. *боротися, відчувати, воліти, визнавати, любити, поклонятися, сповідувати, споглядати, сприймати*; рос. *бороться, воспринимать, признавать, любить, поклоняться, исповедывать, созерцать, воспринимать; благовоління, віровизнання, волевиявлення, життєвідчування, світоспоглядання, чинопочитання, ідолопоклонство; благоволение, вероисповедывание, волеизъявление, миросозерцание, чинопочитание, идолопоклонничество, корыстолюбие*.

Другий деривативний клас композитних іменників зі значенням абстрактної дії описуємо перифразою  $N + V + d \rightarrow$  те  $N$ , що (перебуває) в дії, стані  $V + d$ : *бурелом* ← *буря ломаєт, листопад* ← *листя падаєт*. Цей деривативний клас в обох мовах малочисленний.

В українській мові в ньому представлені чотири словотворчі типи (табл. 3).

У російській мові другому деривативному класу належать два словотворчі типи на *-еніє, -аніє* та  $\#$ . Найбільшою продуктивністю в цьому деривативному класі відзначається словотворчий тип на  $\#$  (нульовий афікс). Перші, іменникові, основи в композитах з нульовим афіксом співвідносні з словами — назвами неістот, другі, дієслівні, асоціюються переважно зі словами руху: укр. *вагонообіг, водокрут, зорепад, крововилив, теплогерехід*, рос. *товарооборот, ветролом, водоворот*. Словотворчі типи на *-тт(я), -а, -нн(я)*

Таблиця 3. Словотворчі типи другого деривативного класу іменників абстрактної дії в українській мові

Типи	Суфікси	Приклади
1	- $\#$	<i>крововилив, снігопад</i>
2	-нн(я)	<i>головокружіння, сонцестояння</i>
3	-(а)	<i>кровотеча, сльвотеча</i>
4	-тт(я)	<i>серцебиття</i>

реалізовані українською мовою в поодиноких прикладах, у яких дієслівні основи корелюють зі словами, що виражають певний стан: *серцебиття, сльозотеча, сонцестояння*. У російській мові їм відповідають слова з суфіксами *-ание, -ение*: *сердцебиение, кровотечение, солнцестояние, снеготаяние*.

Третій деривативний клас композитних іменників формує перифраза  $N + V + d \rightarrow$  те  $N$ , (з допомогою чого здійснюється) дія  $V + d$ : *чолобиття* ← *бити чолом*. Обидві аналізовані мови використовують у цьому класі два словотворчі типи на *-нн(я)* і *-тт(я)* в укр. та на *-ение, -ание, -тие* в рос. Вони реалізовані ще меншою порівняно з другим деривативним класом кількістю слів: *водолікування, газоосвітлення, бджолозапилення, ракетоплавання, чревоіцання; грязелечение, газоосвещение, пчелоопыление, ракетоплавание, чревоицание, челобитие*.

Четвертий деривативний клас групує іменники укр. *мореплавання, повітроплавання, судоговоріння*, рос. *мореплавание, воздухоплавание, судоговорение*, описувані перифразою  $N + V + d \rightarrow$  те  $N$  (місце), де (відбувається) дія  $V + d \rightarrow$  *мореплавання* ← *плавати морем, у морі*. До невеликої групи іменників цього класу близький композит укр. *домосідство*, рос. *домоседство*, хоча його перша основа співвідносна з прислівником, а не іменником.

Серед інших виділяється іменник укр. *хлібосольство*, рос. *хлебосольство*, описуваний перифразою  $N_1 + N_2 + d \rightarrow$  (подавати)  $N_1 + N_2 + d$ , також *різночитання* з перифразою  $D + V + d \rightarrow$  → *читати по-різноу* ( $D$  — прислівникова основа).

Зіставлення семантичних множників композитних дієслів та іменників абстрактної дії показує, що ці два класи слів у обох мовах мають спільні особливості і водночас виявляють значення дії порізному, доповнюючи один одного. Серед композитних дієслів найбільш реалізованими є семантичні множники «виконувати дію, характерну тому, що позначено твірним словом» укр. *добродіяти*, рос. *добродетельствовать*; «приводити в стан, вести себе так, як позначено твірним словом», укр. *одухотворяти*, рос. *одухотворять*. У поодиноких прикладах спостерігаємо семантичні множники «перетворювати(ся) в те, що позначено твірним словом» укр. *обюрокрачуватися*, рос. *обюрокрачиваться*; «діяти з допомогою» *воловодити* та «надавати предметів певної форми» *триноможити*. На противагу дієсловам композитні іменники зі значенням абстрактної дії в усіх деривативних класах найчастіше реалізують множник «надавати предмету певної форми, змінювати його зовнішній вигляд»: укр. *нафтопереробка*, рос. *нефтепереработка*. Композитні дієслова трьох словотворчих категорій (дії, що стосується субстанції, дії, що характеризує ступінь виявлення ознаки; дії, яка конкретизує іншу дію) майже не засвідчують слова зі значенням руху, перебування в певному положенні. В іменників зі значенням абстрактної дії широко представлені семантичні множники «рухати предмет у певному напрямку» укр. *літаководіння*, рос. *самолетовождение*, «змінювати напрямок руху предмета» укр. *світлорозсіян-*

нич, рос. *светорассеяние*, «фіксувати предмет у певному місці, положенні» укр. *м'ясопоставка*, рос. *мясопоставка*.

В обох класах мало представлений семантичний множник «діяти з допомогою»: *ракетоплавання, ракетоплавание*. Це свідчить, що на словотворчому рівні дієслово продовжує зберігати свій інтенційний тип, який на синтаксичному рівні виявляється в його валентностях. Перехідне дієслово в реченні, яке передає виражену дію агента, чітко розмежовує агента — дію — пацієнта. Словосполучення з таким дієсловом, що стане основою композита з семантичним множником «діяти з допомогою», повинне в композиті нейтралізувати зіставлення агента — пацієнта. Така нейтралізація рідко здійснюється в аналізованих словах.

Наведені факти переконують, що композитні дієслова та іменники абстрактної дії вступають у своєрідні словотворчі та семантичні відношення порівняно з морфологічно простими словами. Останні виступають переважно як синтаксичні дериватами *цькувати* — *цькування, шморгати* — *шморгання*, що мають тотожні лексичні значення і різні синтаксичні функції.

Композитні дієслова та іменники абстрактної дії рідко бувають синтаксичними дериватами *боготворити* — *боготворіння*. Здебільшого вони функціонують як лексичні дериватами, одні з яких (дієслова) мотивовані складними іменниками, інші (іменники) — словосполученнями. Ці слова є формами різної деривації і служать повнішому вираженню значення дії, ніби доповнюючи, а не дублюючи один одного. Композитні іменники абстрактної дії функціонують на лексичному рівні як лексичні замітники дієслів, що корелюють з словосполученнями, а не з окремими дієсловами: *машинобудування* ← *будувати машини, машиностроение* ← *строить машины*. Для лексичних дериватом — складних слів — найсуттєвішим є різний спосіб упорядкування значень, у дієслів та іменників абстрактної дії. Хоча вони оперують подібними до морфологічно простих слів формантами для вираження значення дії (дієслівними афіксами укр. -а-, -и-, -і-, -ува-, рос. -а-, -и-, -ыва-, -ова-, іменниковими суфіксами укр. -к-, -нн(я), -ок-, -ств(о), рос. -к-, -ние, -тие, -ств(о), суттєво відрізняються способи їх використання, співвідношення цих елементів у словотворчій структурі слова.

Наведені факти свідчать про подібність аналізованих слів у російській та українській мовах на рівні структури змісту. Вона зумовлена схожістю складних іменників зі значенням абстрактної дії в структурі плану вираження. В обох мовах для оформлення таких слів використовуються подібні суфікси. Найпродуктивнішим виявляється суфікс укр. -нн(я), рос. -ние з їх варіантами. Нульовий афікс, що широко вживається при творенні морфологічно простих іменників, порівняно рідко використовується для оформлення складних слів на зразок укр. *водокрут*, рос. *водопад*. Аналізовані мови виявляють розбіжності в засобах передачі часткових значень категорії абстрактної дії, в частотності вживання деяких спіль-



них суфіксів. У російській мові для передачі значення дії складні іменники, крім суфікса *-ние*, широко застосовують ще й суфікс *-к-*. В українській мові цей суфікс в аналізованій групі слів поширений мало. Перекладні словники [8] в багатьох випадках засвідчують регулярну відповідність українських слів з суфіксами *-нн(я)*, *-івл(я)* російським словам з суфіксом *-к-*: *лено-*, *сено-*, *хлебо-*, *хлопкоуборка-* *лоно-*, *сіно-*, *хлібо-*, *бавовнозбирання*, *сенозаготовка* = *сінозаготівля*, *светокопировка* = *вітлокопіювання*, *снегозадержка* = *снігозатримування*.

Іноді порівнювані мови свідчать про різні тенденції оформлення іменників абстрактної дії з частковим значенням «професійне заняття групи людей». У російській мові для передачі цього значення використовуються складні слова з другою основою *вод-* та суфіксом *-ств(о)*: *бахче-*, *голубе-*, *поле-*, *шелководство*, в українській мові — морфологічно прості слова з суфіксом *-ств(о)*: *багтанництво*, *голубівництво*, *бджолярство*, *шовківництво* (пор. також рос. *винокурение*, укр. *винокуріння*, *винництво*). Рідше трапляються українські композитні іменники з другою основою *вод-* + суфікс *-ств(о)*, що еквівалентні подібним до них російським композитам: укр. *звіроводство*, *мараловодство*, *цитрусоводство*, рос. *звероводство*, *мараловодство*, *цитрусоводство*. Проте словники фіксують у таких випадках наявність варіантів в українській мові: за «Українсько-російським словником» *звіроводство*, *мараловодство*, *рибоводство*, *цитрусоводство*, за «Російсько-українським словником» *звірівництво*, *маралівництво*, *рибництво*, *цитрусівництво*.

Деякі суфікси, формально подібні в українській та російській мовах, спеціалізуються на вираженні різних часткових значень. Так, суфікс *-ств(о)* в українській мові має серед інших такі значення: а) постійне заняття людини *виноробство*; б) окрема галузь науки, техніки *мозознавство*; в) стійка ознака характеру людини *користолюбство*. В російській мові значення б) передається здебільшого суфіксом *-ние* *шевченковедение*, *языкознание*, в) — суфіксом *-ие* *миролюбие*, *лицемерие*, *сребролюбие*.

Слід відзначити кількісно більший прошарок складних слів книжного походження (здебільшого кальок) у російській мові, які не мають еквівалентних композитів в українській мові: *благодарение* — *дяка*, *подяка*, *благоприятствование* — *сприяння*, *благорасположение* — *прихильність*, *приянь*, *словопрение* — *(словесне) сперечання*, *змагання*.

Подібні й різні риси порівнюваних мов описані в межах слів, що зіставляються як тотожні форми лексичної або синтаксичної деривації, належні одній словотворчій категорії абстрактної дії. Такий підхід дозволяє виявити особливості внутрішньої організації структури змісту та структури вираження композитних іменників у кожній мові й порівняти їх між собою.

Список літератури: 1. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков. — «Новое в лингвистике». Вип. III. М., 1963.

2. *Волоцька З. М.* Об одном подходе к описанию словообразовательной системы. — «Лингвистические исследования по общей и славянской типологии». М., 1966.
3. *Волоцька З. М.* Семантическая классификация и способы образования отыменных глаголов. — Структурная типология языков. М., 1966.
4. *Волоцька З. М.* К сопоставительному описанию славянских языков. — «Вопросы языкознания», 1975, № 5.
5. *Земская Е. А.* Современный русский язык. Словообразование. М., 1973.
6. *Клименко Н. Ф.* Сложные глаголы в современном украинском и новогреческом языках. Структурная и прикладная лингвистика. Вып. 2, 1974.
7. *Клименко Н. Ф.* Морфологічна будова композитів. — Морфологічна будова сучасної української мови. К., 1975.
8. Російсько-український словник. т. I—III. К., 1968.
9. *Савранчук О. Ф.* Сопоставительно-типологическое изучение словообразования имени существительного современных киргизского и русского языков. Автореф. на соиск. учен. степени канд. филол. наук. К., 1973.
10. Словарь русского языка. Т. I—VI. М., 1957—1961.
11. *Соболева П. А.* Аппликативная грамматика и моделирование словообразования. Автореф. на соиск. степени канд. филол. наук. М., 1970.
12. *Тихонов А. Н.* Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. Самарканд, 1971.
13. Українсько-російський словник. Т. I—VI. К., 1963—1961.
14. *Brodowska — Honowska.* Za rys klasyfikacji polskich derywatów. Wrocław—Warszawa—Kraków. 1967.
15. *Buzássyová Klára.* Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava, 1974.
16. *Dokulil M.* Tvoření slov v češtině. Praha. 1962.
17. *Doroszewski W.* Podstawy gramatyki polskiej. Warszawa, 1952.
18. *Judycka I.* Syntaktyczna interpretacja struktur słowotwórczych. Warszawa, 1971.

*С. В. ГРАБОВСЬКА, асп.,  
Київський університет*

## СИНТАКСИЧНА СИНОНІМІКА В СКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ З ПІДРЯДНИМИ ДОДАТКОВИМИ

В останній період помітною є тенденція до системного опису синтаксичних конструкцій, що ґрунтується на ізоморфізмі між рівнями мови і поняттях формозміни, парадигматики і синоніміки — явищах, властивих словосполученням і реченням як взаємозалежним одиницям синтаксису.

Проблема виявляється складною і багатопланою. Складність зумовлена ще недостатньою визначеністю указаних понять, що спрямовують метод дослідження, багатоплановістю, тобто об'єднанням в одній проблемі діахронії та синхронії досліджуваних явищ, граматичних і стилістичних їх аспектів.

Однак залишається настійною вимога розглядати діалектику синтаксичних явищ як рух і як взаємозв'язок їх у напрямі взаємозаміни, поділу, розчленування, синтезу, контамінації та ін. Розв'язання проблеми може забезпечити лише системно-структурний опис, методологічною основою якого виступає чітка визначеність у засобах і меті пізнання.

Основою системно-структурного опису в синтаксисі є визнання ізоморфних ознак рівнів мовної структури. Так, цілком правомірним є у свій час теоретично сформульоване і вже доведене на практиці твердження про можливість дослідження синтаксичної парадигматики як формозміни речення подібно до морфологічних формозмін [1, 2]. Певною мірою указаних явищ стосується і синтак-

сична синоніміка, що активно досліджується в усіх синтаксичних напрямках.

Поняття формозміни, парадигматики і синоніміки синтаксичної структури, наприклад, складнопідрядного речення, потребує докладного тлумачення і визначення того, який саме зміст вкладається в названі терміни.

Під формозміною речення ми розуміємо будь-які його перетворення, що залишають незмінним граматичний тип речення, тобто його атрибуцію як певної класифікаційної синтаксичної одиниці.

Основні засоби формозміни — транспозиція складових частин речення, зміна синтаксичного засобу зв'язку (взаємозаміна сполучників при інваріантності змісту між головною і підрядною частинами), інверсія членів речення у межах складових частин, часткова зміна дієслівної форми присудків, ознак при збереженні тієї самої видо-часової площини. Наприклад, формозміною складного речення з підрядним додатковим виступають такі можливі його перетворення\*: *Він ніколи не бачив, щоб дорослі плакали з голоду* (М. Коцюбинський); *Він ніколи не бачив, що дорослі плачуть (можуть плакати) з голоду; Щоб дорослі плакали з голоду, того він не бачив ніколи.*

Синтаксичний формозмінний паралелізм більшою мірою є властивим для синтаксису небелетристичного мовлення, де мета опису підпорядкована не стільки естетиці вислову, скільки точності передачі думки, хоч, звичайно, естетика і точність у науковому стилі є поняттями дотичними. Наприклад: *Інженери суміжної лабораторії довели, як з нового матеріалу можна зробити прилад; Інженери суміжної лабораторії довели, що з нового матеріалу можна зробити прилад; Те, що з нового матеріалу можна зробити прилад, довели інженери суміжної лабораторії.*

Формозміну в названому плані інколи називають трансформаційною парадигмою, хоч поняття синтаксичної парадигми речення набагато складніше, бо передбачає таке перетворення речення, при якому, як зауважує З. О. Єгорова, «протичлени розмежовуються мінімум однією граматичною ознакою, що відповідає граматичній категорії» [1, 60]. Такими граматичними протичленами в межах однієї парадигми речення прийнято вслід за Т. П. Ломтевим розуміти ствердну і заперечну форми речення, різні форми модальності речення.

З. О. Єгорова виділяє п'ять рівнів парадигматичних відношень у межах складних речень за категоріями: мета висловлення, ствердження-заперечення, модальність, час і особа. Однак викликає заперечення неправомірне розмежування синтаксичних категорій

---

\* Під перетворенням розуміють можливі форми існування речення в діячності й синхронії, перетворення або перевірка структур на варіативність є засобом трансформаційного аналізу як дослідницького прийому: взаємостосунки між трансформантами у плані діячності з метою виводу первісної і вторинної форм є окремими аспектами дослідження.

мети висловлення і модальності. Крім того, З. О. Єгорова розширює поняття парадигми речення до моделетворчих процесів, хоч і називає парадигматику речення лише внутрішньомодельними трансформаціями.

Поняття синтаксичної синоніміки речення і корелюється з названими перетвореннями речення і ізолюється як самостійний тип синтаксичних синонімічних відношень.

Насамперед, слід оговорити те, що в синонімічні відношення можуть вступати не варіанти однієї й тієї ж моделі речення, а різні синтаксичні явища, взаємозамінні в одних і тих же змістових ситуаціях, що і є семантичним типом синоніміки. Таким чином, названі вище формозміни складних речень з підрядними додатковими не можна назвати граматичними синоніміями. В той же час синтаксичні моделі речень, що обіймаються його граматичною парадигмою, якщо вона виходить за межі внутрішньомодельних трансформацій, будуть граматичними синоніміями при умові однакової їх знакової функції в плані змісту синтаксичних структур.

Одним із основних питань синтаксичної синоніміки речень є встановлення функціональних синонімічних відношень між простими і складними реченнями. Це питання постійно перебуває в полі зору дослідників як історичних синтаксичних процесів у складних реченнях в цілому, так і процесів синхронічних [4].

Аналіз синонімічних відношень, що встановлюються між простими й складними реченнями, дозволяє виявити напрям, рух думки, взаємопереходи між простими й складними судженнями, еволюцію синтаксичних форм у площині лінгвістичного часу [3]. В синхронічному функціонуванні синтаксичних структур ми маємо переважно наслідки діяння історичних процесів, однак це лише відносна статичність, оскільки мовні конструкції перебувають у русі, хоч він і повільний у мові, зокрема в межах синтаксичних явищ. Головне завдання, що випливає з дослідження синонімічних відношень між синтаксичними конструкціями мови, полягає у визначенні всіх можливих їх напрямів, тобто у визначенні синонімічної парадигми речення.

Важливо знати функціональну спрямованість окремих елементів цієї парадигми у стилістичному плані: стилістично зумовлений вибір тієї чи іншої форми речення. Цікавою є також взаємозалежність між реченнями як типами мови і реченнями як висловленнями в усному мовленні. В останньому аспекті синтаксичні конструкції, зокрема складні речення з підрядними додатковими, вступають між собою в активно діючі синонімічні відношення.

Синоніміка складних речень з підрядними об'єктивними і простих речень із скраво вираженою і в семантичному і в граматичному плані групою додатка є помітним явищем в синтаксисі сучасної української мови.

У синонімічні відношення насамперед входять речення, складний протичлен яких є непоширеною конструкцією переважно у головній частині, наприклад, типу: 1. *Покажи, що ти співець* (В. Со-

стор) *Покажи себе співцем. 2. Почув я раз, як тенори шептались* (П. Тичина) — *Почув я раз шепіт тенорів.*

Візьмемо замісними, отже й однофункціональними, є насамперед такі прості й складні речення з об'єктними відношеннями, в яких виражена односуб'єктність головної й підрядної частини (тип. 1). Однак односуб'єктність чи двосуб'єктність (тип. 2) — не є перешкодою до встановлення синонімічних відношень між простим і складним реченням.

Більшою мірою синонімічні трансформи речень залежать від можливих перетворень дієслова-присудка підрядної частини у віддієслівний іменник \*: *шепотіти — шепіт, перебувати — прибуття, уміти — уміння, вживатися — вживання* і под.

Пр.: *Батальйон Червоної гвардії хотів показати, що він уміє не лише по-простому битися з білими* (Ю. Яновський) — *Батальйон Червоної гвардії хотів показати своє вміння не лише по-простому битися з білими; Помічаємо, що субстантивні прикметники переважно вживаються в художніх стилях* (ж. «Мовознавство») — *Помічаємо переважне вживання субстантивних прикметників у художніх стилях.*

Дослідження експериментального матеріалу показує \*\*, що в белетристичних стилях складна форма речення є стилістичною моделлю, так як у науковому — проста форма речення. Однією з причин цього явища є те, що саме на основі наукового мовлення проходить активний процес творення віддієслівних іменників, що стають термінологічними параметрами наукового стилю. Навіть наявність у мові корельованого з дієсловом однокореневого імені у белетристичному стилі не завжди дає можливість для синонімічної заміни складного речення простим, тому що відбуваються певні втрати на художності, образності вислову, якщо вони й не виражені яскраво.

Можна навести такі приклади: *Ми знали, що життя наше скінчиться* (Ю. Яновський) — *Ми знали про кінець нашого життя. Чекаю, доки вони скінчать битися* (Ю. Яновський) — *Чекаю кінця їхньої бійки* і под.

Тісні функціонально-синонімічні зв'язки між простими і складними реченнями з підрядними додатковими зумовлюють майже однакове щодо кількісного вираження вживання простих і складних конструкцій у тих випадках, коли простий протичлен синонімічної пари утворюється з опорним інфінітивом у складі дієслівного присудка; розмовне усне мовлення, очевидно, буде допускати більшою мірою просту конструкцію, тому що будь-яка еліптичність чи конденсованість виразу з точки зору синтаксичної повноти властива

\* Йдеться не про похідну і непохідну основу, а лише про можливі кореляції однокореневих дієслів і імен, хоч тут і можливі випадки зворотного словотворення, як у випадках *сад — садити*.

\*\* Було обстежено тексти загальною довжиною 28500 речень; підрядні додаткові у цьому масиві становлять 1688, тобто 6%, тексти являють собою белетристичний, науковий і публіцистичний стилі сучасної української мови.

саме розмовному синтаксису, пор.: *Тільки й знають, що брехні водять* (О. Гончар) — *Тільки й знають брехні водити* та ін.

Подібні синтаксичні протичлени утворюються і тоді, коли у складі дієслівного присудка відбувається десемантизація однієї дієслівної форми і вона перетворюється не на компонент складного присудка, а на підсилювальну чи модальну частку, наприклад: *...знають, що водять — знай водять; ...дивися, щоб не напороочив — дивися не напорооч*.

Синонімічне складному просте речення аналогічно до згаданих вище конструкцій може мати інфінітив у функції додатка; це, як правило, буває тоді, коли синонімічний трансформ складного речення — структура двосуб'єктивна, наприклад: *Просили, щоб на пасіку прийшов* (М. Стельмах) — *Просили на пасіку прийти*.

В офіційних ситуаціях конструкція мала б форму: *Просили (вимагали) прибуття на пасіку*. Отже, спірні моменти граматичного розбору речення типу *Просили прийти на пасіку* розв'язуються на фоні синонімічних відношень між простим і складним реченням: наявність синонімічного протичлену з тим же об'єктивним відношенням дає підстави говорити про простий присудок з інфінітивом-додатком, а не про присудок складний.

Чіткі синонімічні відношення встановлюються між простими і складними реченнями, в яких форма присудка іменна. Дієсловозв'язка *бути* може вільно нейтралізуватися, конструкції функціонують як абсолютні синоніми, і це функціонування не детерміноване ні стилістичним вибором, ні типом мовлення — книжним чи розмовним, наприклад: *Забув необачний Пірат, що сліпі мають коварну поведенцію* (О. Довженко) — *Забув необачний Пірат про коварну поведенцію сліпих*. Певною мірою стилістичний вибір мотивує вибір форми синтаксичної конструкції, якщо у складному реченні дієслово *бути* виступає як повнозначне дієслово-присудок; белетристичний стиль, очевидно, надає перевагу складній формі речення, пор.: *Хіба я міг тоді знати, що десь є інженер Стабровський* (В. Союра) — *Хіба я міг тоді знати про існування десь інженера Стабровського*.

Останнім напрямком, у якому можуть здійснюватися у мові синонімічні заміни простих речень складними з підрядними додатковими і навпаки, є такі випадки, коли у складному реченні головна частина виражена одним дієсловом із семантикою переповідної модальності [5, 119]. Опущення сполучника, що конкретизує синтаксичний тип речення, створює ситуацію синтаксичної омонімії: конструкцію можна вважати простою з модальним словом типу вставного переповідного і разом з тим безсполучниковим варіантом складного речення з підрядним додатковим, наприклад: *Казали, що його відправили; Подейкують, що він приїде* і под. Пор.: *...казали, його відправили; подейкують, він приїде*.

Розмовне мовлення активно підтримує цю еліпсовану модель речення, де переповідне слово вже не сприймається як головний поєданий продикуваної дієслівної ознаки: *казала приїде; сказано виживе*.

Саме тому безсполучникові варіанти конструкції можна вважати простими реченнями, де кома як розділовий знак вживається не на місці граматичної паузи, а лише за аналогією до складного речення. Складні речення з підрядними додатковими можуть вступати в синонімічні відношення із складними з означальною підрядною частиною. Подібні випадки обмежені науковим стилем мови і залежать від вільного авторського вибору. Однак можна припустити, що означальна форма підрядної частини складніша, і викликана вона непоширеністю в українській мові активних дієприкметників, здатних натомість творити дієприкметниковий зворот, наприклад: *Побачив, як червоні важкі краплини котились на кожушок Данька (М. Стельмах) — Побачив червоні важкі краплини, що котились на кожушок Данька.*

Якщо зворот можливий, речення перетворюється в просте, що спричиняє подвійні синонімічні відношення між протичленами синтаксичної парадигми речення, наприклад: 1. *Побачив, що земля зовсім збита копитами (Ю. Яновський) — 2. Побачив землю, що була збита копитами.— 3. Побачив землю, збиту копитами.*

Взаємозамінними з погляду стилістичної норми є конструкції типу 1 і 2.

Досліджуваний матеріал показав, що розподіл подібних синтаксичних форм складнопідрядних речень рівномірний. Взаємозалежність між складними реченнями з підрядними додатковими і сполучниковими формами подібних же конструкцій повинна розглядатися з точки зору синтаксичної гіпотези, що лежить в основі типізації граматичних конструкцій (як класифікаційний принцип). Відомо, що безсполучникові речення в теоретичному синтаксисі розглядають або як варіанти складних сполучникових, або як окремий синтаксичний тип складних; у нормативному академічному описі української мови визнаються взаємоваріантні відношення між складними сполучниковими і безсполучниковими формами речень, однак визнається й ізоляція безсполучниковості як граматичного типу на рівні розмовного мовлення [5, 409].

Досліджуваний матеріал показує, що складні речення з підрядними об'єктних значень у сполучниковій і безсполучниковій формах вступають у формозмінні відношення, отже, є варіантами однієї моделі, а не синонімічними граматичними моделями, наприклад: *Пірнувши з головою в пекучі, як окріп, хвилі, Дмитро відчув, що течія міцно вдарила йому груди (М. Стельмах) — Пірнувши з головою в пекучі, як окріп, хвилі, Дмитро відчув: течія міцно вдарила йому груди.*

Вибір безсполучникової форми, як правило, підпорядкований стилістичній меті або ілюструє авторську манеру опису, як, наприклад, безсполучниковість у синтаксисі А. Головка.

Дослідження формозміни, парадигматики речень з аналізом можливих відношень описуваної конструкції до інших типів та варіантів речень як одиниць синтаксичного рівня мови знаходиться у стані розвитку.

Практичне ж значення системних синтаксичних досліджень не викликає заперечень: при вивченні синтаксису як розділу граматики важливо насамперед визначити граматичний тип конструкції за її подібністю чи відмінністю від інших. Лише тоді можна пізнати диференційні ознаки речень і мотивувати їх функціональне спрямування, зумовлене функціональною спрямованістю стилів літературної мови і мовлення.

Список літератури: 1. *Егорова З. А.* Парадигма сложноподчиненного предложения.— «Филологические науки», 1976, № 6. 2. *Луцай В. В.* О трансформационной парадигме синтаксических структур.— «Филологические науки», 1976, № 6. 3. *Маковский М. М.* Понятие лингвистического времени.— «Иностранные языки в школе», 1976, № 5. 4. *Мельничук О. С.* Развитие структуры слов'янського речення. К., 1966. 5. Сучасна українська мова. За ред. І. К. Білоїда. т. 3. К., 1972.

*М. Д. КАРП'ЮК, асист.,  
Запорізький університет*

## **СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМ ІНФІНІТИВА**

(На матеріалі творів Т. Г. Шевченка)

У системі шевченківського поетичного словника помітне місце займають інфінітивні структурно-звукові варіанти. Під структурно-звуковими варіантами плану вираження розуміються такі модифікації матеріальної форми однокореневих одиниць мови, що передають тотожній лексико-семантичний зміст, можуть проявлятися на всіх мовних рівнях у будь-який період розвитку мови і характеризуються наявністю певних експресивних та стилістичних відтінків.

Незважаючи на актуальність вивчення різних аспектів варіантності у сучасному вітчизняному мовознавстві, структурно-семантична природа інфінітивних варіантів у творах Т. Г. Шевченка цілісно не досліджувалася, хоч, безумовно, окремі сторони цього питання знайшли висвітлення у працях мовознавців [5, 53—55].

Інфінітивні варіанти для зручності дослідження умовно згрупоуюються у варіантні ряди. Під варіантним рядом розуміються інфінітиви, що, маючи розрізнення форми, зберігають тотожність лексико-семантичного змісту і при функціонуванні можуть здебільшого взаємозамінюватися. Ця здатність варіантів тісно пов'язується з типом відношень між варіативними словоформами: при дублетних та дистрибутивних відношеннях взаємозамінювання варіантних словоформ відбувається повністю; при стилістичних — частково або і зовсім лишається внутрішньою потенцією слова.

Модифікаторами словоформ, що утворюють варіантні ряди і перебувають, отже, між собою у варіантних відношеннях (здебільшого стилістичного та дублетного характеру), досить часто виступають:



1. Префікси *в- ↗ у-*. Напр.: *вчить* (А№ 71.71.427) — *учить* (А№ 67.88.56); *вмерти* (А№ 67.122.47) — *умерти* (А№ 71.261.35); *упиватися* (III—VI.75.2) — *упиватись* (А№ 67.59.110). Переважна більшість інфінітивів, що оформлені функціонально співвідносними префіксами *в- ↗ у-*, відповідають сучасним мовним нормам: *утікати* (К—60.33.200) — *утікатись* (А№ 67.285.42), *утопитись* (А№ 71.329.8) — *втопитись* (А№ 71.349.6). Їх можна віднести до інфінітивних слівформ з постійною варіантністю. З інших префіксів, що оформлюють варіантні інфінітиви, вживаються такі: *зі- ↗ зо-*: *зібратися* (К—40.112.119) — *зобратися* (А№ 67.197.186); *зо- ↗ зу*: *зострічати* (А№ 67.218.339) — *зустрічати* (К—76.178.339); *с- ↗ іс-*; *скупати* (А№ 67.40.44) — *іскупати* (А№ 74.23.54); *до- ↗ ді-*: *дождати* (А№ 67.35.10) — *діждати* (А№ 74.60.443).

В основі виникнення двочленних варіантних рядів можуть бути не лише префікси, а й суфікси: *лікарувати* (А№ 67.33.428) — *лічити* (А№ 71.75.501); *здивувати* (А№ 67.46.45) — *здивувати* (К—93.98.45); *шукати* (К—60.25.3) — *шукати* (К—40.48.428); *рисувати* (III—VI.42.34) — *рисувати* (III—VI 32.10), *дивуватись* (А№ 74.60.407) — *дивуватись* (К—93.79.70).

Двочленні варіантні ряди, що є найвживанішими у творах Т. Г. Шевченка, можуть обумовлюватися не лише одним модифікатором, а й двома: *дождатися* (III—VI.147.14) — *діждатися* (А№ 74.31.409), *процятись* (А№ 67.177.208) — *процятись* (III—VI.228.33).

Наявність кількох функціонально співвідносних чи фонетично обумовлених модифікаторів досить часто приводить до розширення варіантного ряду, тобто до переходу двочленних варіантних рядів у тричленні та чотиричленні: *процятися* (А№ 67.43.32) — *процятись* (А№ 67.177.208) — *процятись* (III—VI.228.33); *поклонитись* (А№ 74.102.100) — *поклонитись* (III—VI.72.21) — *поклонитися* (III—VI.15.24); *частувати* (К—40.11.86) — *частувати* (III—I.415.В.86) — *частувати* (III—I.106.1078) — *частувати* (III—I.433.1078); *зимувати* (А№ 74.6.14) — *зимувати* (А№ 71.78.577) — *зимувати* (III—I.482.14) — *зимувати* (III—VI.139.37).

У процесі розвитку мови варіантні ряди, засвідчені у творах Т. Г. Шевченка, можуть структурно видозмінюватися. Так, словформ *зостаритися* (III—VI), *зостаритись* (А№ 74.24.112), хоч семантичний обсяг їх у порівнянні з сучасним станом і не змінився, мають такі структурно-фонетичні різновиди форми: *зістаритися*, *зостаритися* і *зстаритися* (розм.), *зістаріти*, *зстаріти*, *зістаритися*, *зостаритися* і *зстаритися* (розм.) (СУМ. III.579). А якщо взяти до уваги наявність у мові і фонетичного різновиду частку-афікса *-сь*, що вільно заміщає частку-афікс *-ся*, то варіантний ряд майже подвоюється і з 8-членного стає 14-членным.

Зворотні процеси — звуження чи руйнування варіантних рядів — є більш активними у порівнянні з першим — збільшення кількості інфінітивних варіантів: *вернутися* (К—40.26.51) — *вер-*

*нутись* (АН№ 71.260.5) — *вернуться* (III—VI.29.34) — *вернутися* (СУМ.1.332); *дождатся* (III—VI.147.14) — *діждатися* (АН№ 74.31.410) — *діждати* (АН№ 74.60.443) — *дождати* (III—I.508.B) — *діждатися, діждати* (СУМ.II.346); *грітися* (АН№ 71.100.172) — *грітись* (К-60.33.224)—*грітсья* (К-60.27.88) —*грітисья* (СУМ.II.171). У варіантних інфінітивних рядах типу *грітисья-грітсья*—*грітисья* фактично вибула з літературного вжитку остаточно лише форма типу *грітсья*. Форма ж з афіксом *-сь* за певних вимог стилю може трансформуватися. Таким чином у сучасному мовленні можуть вживатися обидві форми.

Трапляються і поодинокі випадки, коли усі варіантні словоформи, вживані у творах Т. Г. Шевченка, виходять з ужитку і замінюються близьким у звуковому відношенні формальним відповідником: *заквічатись* (АН№ 71.229.78) — *заквічатсья* (АН№ 71.241.301) — *заквітисья* (СУМ. III.141).

Частка-афікс *-ся(-сь)*, виступаючи модифікатором варіантних інфінітивів, приєднується переважно до повних форм на *-ти*: 1. А я вже думав одружитись, і веселитися, і жить (АН№ 67.89.85) 2. Думав жити, *любитися*, Весь вік *веселитись* (К-40.86.16). Та інколи афікс *-ся(-сь)* приєднується і до скорочених інфінітивів, що приводить до утворення тричленних варіантних рядів: *дітисья* (АН№ 71.246.14) — *дітись* (АН№ 67.120.18) — *дітсья* (III—VI.217.29); *заховатися* (АН№ 67.135.4) — *заховатись* (АН№ 71.406.174) — *заховатсья* (III—VI.192.11). Як правило, в сучасному літературно-нормативному мовленні цей тип варіантів представлений формою на *-тисья* з потенційним відповідником на *-тись*: *проситисья* (АН№ 71.282.84) — *проситсья* (АН№ 74.26.172) — *проситися* (Орф.623); *битисья* (АН№ 74.21.20) — *битсья* (АН№.71.404.123) — *битися* (АН№ 67.308.19) — *битися* (СУМ.11.171).

Активний модифікатор, що обумовлює існування інфінітивних варіантів у творах Т. Г. Шевченка, є і суфікс *-ова-* з фонетичним відповідником *-ува-*: *миловать* (АН№ 71.284.128) — *милувать* (АН№ 67.216.279); *шановати* (АН№ 67.34.454) — *шанувати* (АН№ 67.59.121); *будовати* (АН№ 67.47.35) — *будувати* (АН№ 67.46.35); *муштрувати* (АН№ 67.59.120) — *муштрувати* (К-40.27.91). У сучасному нормативно-кодифікованому мовленні форми з суфіксом *-ова-* вийшли з ужитку; отже, варіантні ряди відповідно руйнуються, замінюючись безваріантними формами з суфіксом *-ува-* [3, 57]. Варіантна словоформа може з'являтися лише за рахунок кінцевого афікса *-ть*.

Постійністю функціонування відзначаються варіантні ряди, що зумовлені існуванням афіксів *-ти-*, *-ть*: *згадати* (АН№ 71.38.20) — *згадять* (АН№ 67.58.60); *згинути* (АН№ 71.131.131) — *згинуть* (АН№ 67.8.129); *брати* (АН№ 74.18.150) — *брать* (АН№ 71); *говорити* (К-60.40.16) — *говорить* (АН№ 67.233.16); *гнити* (АН№ 71.340.15) — *гнить* (АН№ 67.241.6); *забувати* (АН№ 74.103.80) — *забувать* (III—VI.50.25); *заховати* (К-40.81.207) — *заховать* (К-60.125.21); *заробляти* (АН№ 74.47.502) — *зароблять* (АН№ 71.41.31); *заснути*

(АН<sup>о</sup> 74.74.25) — *заснуть* (АН<sup>о</sup> 67.8.123); *положити* (АН<sup>о</sup> 71.103.173) — *положить* (АН<sup>о</sup> 74.25.163).

Та аналіз лише структури варіантних інфінітивів не дозволяє цілісно і повно простежити ті зміни, яким піддається мовна одиниця. Тому до уваги береться і варіювання лексико-семантичного змісту. Відповідно до тих чи інших змін, яких зазнали варіантні інфінітиви за структурним та семантичним показниками, можна виділити такі основні їх групи:

1. Стилiстично нейтральні інфінітиви, що, не зазнавши формальних модифікацій, змінили лексико-семантичний зміст.

1. **Варіювання плану змісту проявилось у звуженні семантики інфінітивів.** Так, словоформи двочленного варіантного ряду *вечеряти*—*вечерять* у творах Т. Г. Шевченка вживаються у двох значеннях: а) «приймати їжу під час вечері»\* («Кличе мати *вечеряти*. А донька не чує». — К—40.25.29); («Дожидає мати сина До досвіта *вечерять*») (АН<sup>о</sup> 74.19.181); б) У знач. іменника: «І обідать, і *вечерять* варили дівчата» (АН<sup>о</sup> 71.81.677); («Ходім. *вечерять* шукать» (III—I. 404, 92). У сучасному літературному мовленні ці інфінітиви вживаються тільки у значенні «їсти ввечері»\*\*.

2. **Варіювання плану змісту в процесі розвитку мови проявилось у розширенні семантики інфінітивів з кількома різновидами форми.** Так у творах Т. Г. Шевченка словоформи *виходити* (III—VI.32.17) — *виходить* (III—VI.178.32) вживаються у п'яти значеннях (СУМ.1.95). Словником за редакцією Б. Грінченка (т. I. 197) семантичний зміст названих дієслів окреслюється шістьма значеннями при дванадцяти значенневих відтінках. У Словнику української мови (т. I.530—533) зміст інфінітивів передається у сімнадцяти основних значеннях при великій кількості лексико-семантичних відтінків (17 з них — синтаксично вільні, 25 — фразеологічно зв'язані). Причина різниці кількості значень інфінітивів *виходити*—*виходить* не перебуває у залежності від рівня опрацювання семантики цих дієслів, а пов'язується з інтенсивним розвитком їх змісту, що здійснюється у наш час. Напр.: «*виходити з віку*» («Рад. Україна», 1954, 14 черв., с. 4); «*виходити з рівноваги*» (І. Л е. Міжгір'я. 1953. с. 189); «*виходити на самотійний шлях*» (Руд., Остання шабля. 1959, с. 21).

Інколи розширення лексико-семантичного змісту інфінітивів супроводжується функціональною диференціацією їх окремих значень. Простежуючи, наприклад, розвиток варіювання плану змісту у словоформах *вимовити* (АН<sup>о</sup> 71.297.6) — *вимовить* (АН<sup>о</sup>.67.10.195), помічаємо, що у них не тільки з'явилося нове значення «відмовити», діал. (СУМ. 1.433) (Напр.: «Другого дня через Осипову *вимовила* (Цаля) Темницьким помешкання» (Фр., II. 1950. 337).

\*. Усі значення інфінітивів у творах Т. Г. Шевченка подаються за «Словником мови Шевченка» [6].

\*\* Усі значення інфінітивів у сучасній українській мові подаються за «Словником української мови» [7].

Відбулася функціональна диференціація традиційних значень: у сучасному літературному мовленні значення «благати, випрохувати, вимолювати» є розмовним, а значення «дорікати» — діалектним (СУМ.І.433).

II. Стилiстично нейтральні інфiнiтивні варіанти, які в процесі розвитку не змінили свого змісту, але у яких збільшилася (у порівнянні з їх функціонуванням у творах Т. Г. Шевченка) кількість структурно-звукових різновидів. Напр.: *вихваляти* (А№ 67.71.25) — *вихвалять* (А№ 67.216.267) — *вихваляти*, *вихвалювати* (СУМ.І.525). У поетичному словнику Т. Г. Шевченка відсутній інфiнiтив *вихвалювати*, та вважати його новотвором немає підстав: він засвідчується у тогочасному мовленні словником Є. Желехівського (т. І. 91). Аналізований варіантний ряд при врахуванні формального замітника афікса *-ть* у сучасному мовленні функціонує як чотиричленний.

Складовим компонентом індивідуального стилю Т. Г. Шевченка є і ті інфiнiтиви, які у творах його вживаються в одній формі, хоч насправді вони мали і інші звукові реалізації, що повністю чи частково збережені у сучасному літературному мовленні: *белькотати* (III—I.139.2246) — *белькотати*, *белькотіти* (Гр., 1.49); *вихожати* (А№ 67.177.222) — *виходжати*, *виходжувати*, *вихожати* (Гр.—I. 197). Зараз словоформи тричленного варіантного ряду *виходжати*, *виходжувати*, *вихожати* семантично диференціювалися і існують як омоніми: 1. *виходжати* і рідко *вихожати*, недок., поет. (знач.: «іти звідки-небудь або кудись; виходити. Повагом ходити, виступати»); 2. *виходжувати* [4, 161—164; 1, 15], розм. (знач.: «Старанно доглядаючи, виліковувати хворого, пораненого і т. ін. Дбайливо рости кого-небудь або щось») (СУМ.І.530); *запроторити* (А№ 71.280.41) — *запроторити*, *запроторити* (Гр.—II.86). Ці та інші інфiнiтиви засвідчують тяжіння індивідуального стилю Т. Г. Шевченка до вживання більш усталених, традиційних, історично первинних щодо утворення форм.

III. Стилiстично нейтральні інфiнiтивні варіанти, які функціонують у творах Т. Г. Шевченка у такому структурно-звуковому оформленні, що виходило з ужитку, поступаючись місцем новішої формі: *вербовати* (А№ 67.197.184) — *вербувати* (Ж—I.62) — *вербувати* (Гр.—I.134); *законтрактувати* (III—VI.195.29) — *законтрактувати* (Гр.—II.52); *викупувати* (III—VI.209.5) — *викупляти* (Гр.—I.166); *викупати*, *викупувати* (Ж.—I.77) та ін. Особливо помітним є хитання у вживанні форм з суфіксами *-ова-*, *-ува-*. У переважній більшості випадків Т. Г. Шевченко користується вільно обома формами, що відбиває широку варіантність тогочасної мовної норми і стійкість функціонування традиційних форм, що особливо помітно при порівнянні: *поцілувати* (Кв.-Осн.—I.368), *поцілювати* (Кв.-Осн.—II.464) — *поцілювать* (III—II, 381, 137), *поцілювать* (А№ 67.9.137); *помилувати* (Кв.-Осн.—II.144), — *помилувати* (Кв.-Осн.—II.300) — *помилувать* (К-60.236.325), *помилувать* (А№ 67.217.325); *подякувати* (Кв.-Осн.—II.265), *подякувати*

(Кв.-Осн. VI.669) — *подякувати* (III—VI.160.40), *подяковати* (III—VI.177.2). Та є і не поодинокі випадки, коли Т. Г. Шевченко надає перевагу пізнішим за утворенням інфінітивним формам, що дійшли як єдино правильні в літературно-нормативне мовлення: *потанцювати* (Кв.-Осн.—II.393), *потанцювати* (Кв.-Осн.—II.30) — *потанцювати* (А№ 67.239.8); *пожартовати* (Кв.-Осн.—II.244), *пожартовати* (Кв.-Осн.—II.19), *пожартувати* (А №71.295.5).

Функціонування форм з суфіксом *-ова-* (*-ува-*) засвідчує стійкість старої норми; безваріантні інфінітиви з суфіксом *-ува-* — поступове установлення нової норми щодо вживання цих афіксів.

IV. Стилiстично нейтральні словоформи (здебільшого двочленних варіантних рядів, що в процесі розвитку поповнилися і структурно-звукowymi формальними різновидами, і значно розширили свій лексико-семантичний зміст. Так, варіантний ряд *випливати* (К—40.40.320), *випливати* (К—40.48.426), недок., *виплити* (III—I.177.1477), док., у сучасному літературному мовленні представлені формами: *випливати* — *виплити* і рідко *випляти* (СУМ. I.421). При певних художньо-стилiстичних умовах за допомогою афікса *-ть* варіантний ряд може поширитись і мати такий вигляд: *випливати*, *випливати*, недок., — *виплити*, *виплити*, *випляти*, *випляти*. Лексико-семантичне варіювання проявилось у втраті інфінітивами переносного значення «співати, виспівувати з переливами» (СМШ. I.86) та у появи і закріпленні за ними нових значень, напр.: «Він і в колгоспі працював і ходив у поле *випливати* водою ховрахів» (Мокр., острів., 1961, 35) (Знач. «ллючи воду в нору, виганяти звіра, звірка» (СУМ. I.421) та ін.

У цій групі варіантних інфінітивів окремо слід виділити ті, які використовуються Т. Г. Шевченком не в усіх формальних різновидах. Інфінітиви *достати* (А№ 67.45.8) — *достати* (А№ 67.203.375) вживаються у його творах лише в цих двох формах.

V. Стилiстично нейтральні двочленні варіантні ряди, у яких (при збереженні формальних розрізень) варіювання плану змісту завершилося семантичною диференціацією і витворенням, отже, самостійних мовних одиниць, омонімічних між собою. Зміст словоформ *виглядати* (А№ 71.226.10) — *виглядати* (А№ 71.403.90) у творах Т. Г. Шевченка варіюється у межах таких значень: 1. «дожидатися, сподіватися кого-, чого-н.» (Напр.: «Випровожала сестра свого брата... Вернулася, журилася, На шлях битий двивилася... А в неділеньку ходила *Виглядати* на могилу» (А№ 67.43.25) 2. «показуватись, з'являтися звідкись, із-за чого-небудь, виднітися («Із туману, Як кажуть, стала *виглядати* Червонолицая Діана» (А№ 71.410.11).

VI. Інфінітивні варіанти, у семантиці яких закладена основа додаткової асоціативної експресії, що легко реалізується при метафоричному вживанні інфінітивів, створюючи потрібний емоційно-експресивний тон ліричної оповіді. Істотним у цій групі інфініти-

вів є не сам процес розширення семантики словоформ, що відображає варіювання лексико-семантичного змісту. Вартий уваги процес переміщення значень інфінітивів, бо саме в результаті цього малопомітного і на перший погляд не суттєвого процесу зменшується емоційно-експресивне забарвлення інфінітивів і посилюється їх нейтральне звучання. Так, основним і єдиним значенням словоформ *вішати* (III—I.105.1013)—*вішати* (III—I.432.1013) у творох Т. Г. Шевченка є «страчувати через повішення» (СМШ.І.103). Це значення засвідчується і Словником за редакцією Б. Грінченка (I, 243).

У сучасному літературно-нормативному вжитку лексико-семантичний обсяг цієї мовної одиниці розширився до двох самостійних значень з кількома відтінками фразеологічного характеру (*вішати голову, носа; вішати собак* та ін. СУМ.І.692). Між значеннями відбулося переміщення: I. «надавати чому-небудь висячого положення» (СУМ.І.692) (напр.: «*Вішати рушники*»).

VII. Стилістично забарвлені інфінітиви-слов'язи, що не зазнали структурно-звукових та лексико-семантичних змін, але функціонально диференціювалися. Напр.: *благовістити* — *благовістить* у творах Т. Г. Шевченка вживаються у значенні «розповідати, повідомляти про що» (уроч).

З аналізу інфінітивних варіантів у творах Т. Г. Шевченка можна зробити висновок про те, що варіюванням охоплюється як зовнішня (план вираження), так і внутрішня (план змісту) сторони мовних одиниць — слів та словоформ, результатом чого є внутрішньомовні зміни, відчуття архаїчності чи новизни дієслівних варіантних форм і, отже, відповідності чи невідповідності їх сучасним мовним нормам.

З огляду на те, що варіювання внутрішньої сторони (план змісту) словоформ взагалі та дієслівних зокрема знаходить матеріальне вираження лише у закріпленні лексичних значень за певною конкретною формою, то при дослідженні варіантності в першу чергу йде мова, фактично, про варіювання форми. У функціонуванні вони здебільшого набувають певних стилістичних розрізень; крім цього, саме структурно-звукові видозмінення форми є своєрідними з'єднувальними місточками у еволюційному діалектично цілісному процесі внутрішньомовного розвитку. Але лишати поза увагою варіантність плану змісту не можна, бо вона є вагомим елементом вивчення характеру змін, яких зазнають інфінітиви. Матеріально реалізується варіантність плану змісту у двох різновидах лексико-семантичного наповнення інфінітивів — дисемії та полісемії. Увага до варіантів плану змісту допомагає розуміти та з'ясувати складний механізм художньо-естетичного використання інфінітивів у творах Т. Г. Шевченка, їх функції, шляхи розвитку інфінітивної семантики.

Список літератури: 1. *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови. К., Вид-во АН УРСР, 1956. 2. *Ващенко В. С.* До загальної ха

рактистички процесу змін у полтавських говорах.— У кн.: Середньонадніпрянські говори. К., 1960. 3. *Возний Т. М.* Дієслівні утворення з суфіксом -ува-(-ова-) в староруській і українській мовах.— Питання українського мовознавства. Кн. 2. Львів, Вид-во Львів. ун-ту, 1957. 4. *Русанієвський В. М.* Структура українського дієслова. К., 1971. 5. *Самійленко С. П.* Варіантність слів та слівформ в «Енеїді» І. Котляревського.— Ювілейна наукова конференція, присвячена 200-річчю від дня народження І. Котляревського. Харків, 1969. 6. Словник мови Шевченка. У 2-х т. Т. 1—2. К., «Наукова думка», 1964. 7. Словник української мови. В 6-ти т. Т. 1—6. К., «Наукова думка», 1970—1975.

## УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- А № 71 — Рукописна збірка віршів Т. Г. Шевченка. Мала книжка. К., Вид-во АН УРСР, 1963.  
А № 67 — Рукописна збірка віршів Т. Г. Шевченка. Більша книжка. К., Вид-во АН УРСР, 1963.  
А № 74 — Рукописна збірка поезій Т. Г. Шевченка. Три літа. К., «Наукова думка», 1966.  
К—40 — Кобзарь Т. Шевченка. Спб., 1840.  
К—60 — Кобзарь. [Б. м.], 1860. (Додаток — вклеєні листи із списками 60-х років XIX ст., що належали Ф. Лазаревському).  
К—76 — Кобзарь. Т. 2. Прага, 1876, 166—187.  
К—93 — Шевченко Т. Кобзарь. Ч. 2. Львів, 1893.  
III—I, III—II, III—VI — Шевченко Тарас. Повне зібрання творів. У 10-ти т. Т. 1. К., 1951; т. 2. К., 1953; т. 4. К., 1957.  
СУМ I, II, III — Словник української мови. У 6-ти т. Т. 1—3. К., «Наукова думка», 1970—1972.  
СМШ — Словник мови Шевченка. В 2-х т. За ред. В. С. Ващенко. К., «Наукова думка», 1964.  
Кв.-Осн. — Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори. В 6-ти т. Т. 2. К., Держлітвидав України, 1956.  
Фр.—П.—Франко І. Я. Твори. В 20-ти т. Т. 2. К., Держлітвидав України, 1950.  
Ю. Янов.—Яновський Ю. О. Твори. В 5-ти т. Т. 1. К., Держлітвидав України, 1958.  
Н.-Лев.—Нечуй-Левицький І. С. Твори. В 4-х т. Т. 2. Держлітвидав України, 1956.  
Мокр. Острів... — Мокрієв Ю. О. Острів Забутий. К., Дитвидав, 1961.  
Орф.—Орфографічний словник української мови. К., «Наукова думка», 1975.  
Руд.—Рудь М. Д. Гомін до сходу сонця. К., Держлітвидав України, 1959.  
Ж-1 — Малорусько-німецький словар. Уложили Є. Желеховський і С. Недільський. Т. 1—2. Львів, 1886.  
Гр.—I, II — Словарь української мови. Упоряд. Б. Грінченко. Т. I. К., 1907; т. 2. К., 1908.

О. С. ШЕВЧУК, доц.,  
Донецький університет

## ПРО ПОНЯТТЯ «ОСНОВА СЛОВА»

Основа слова — одне з найважливіших понять морфології і словотвору. Але в різних підручниках, наукових дослідженнях, у словниках поняття «основа слова» трактується по-різному. В одних працях основою називають частину слова без закінчення, в інших — з основи вилучають не тільки закінчення, а й формотворчі афікси. Більшість радянських мовознавців тлумачить основу як частину слова без закінчення, наприклад: С. Г. Бархударов, С. Є. Крючков, П. С. Кузнецов, М. М. Шанський, Н. С. Валгіна, Д. Е. Розенталь, М. І. Фоміна, М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик, М. П. Івченко та ін. По суті так само розумів основу В. О. Богородицький.

Дехто з авторів виключає з основи і формотворчі афікси (наприклад: А. М. Земський, С. Є. Крючков, М. В. Светлаев, Ф. К. Гужва, О. С. Ахманова, Є. Б. Кротевич, Н. С. Родзевич та ін.).

А. Г. Ликов у статті «Об основе слова» [3, 65] ставить питання про потребу розмежовувати вживання терміна «основа слова» у межах трьох різних «термінологічних полів» — у словозміні, словотворенні і формотворенні. В результаті цей термін матиме три омоніми.

Основа слова і матеріально (фонематично), і структурно (за характером відношення до інших морфем того ж слова) може бути різною, якщо розглядати слово в трьох планах: формотворчому, словозмінному і словотворчому. Наприклад, у слові *переписала* в плані словозміни основою буде *переписал-* (пор. *переписало, переписали*), у плані формотворення — *\*переписа-* від *переписати* (форми дієслова утворюються від основи інфінітива й основи теперішнього часу; для виділення основи інфінітива необхідно відкинути формотворчий суфікс *-ти* (*-ть*) в інфінітиві, а в III особі множини — особове закінчення); з погляду словотворчого для дієслова *переписала* основою може бути слово *писала*. Розрізняють основи похідні і непохідні. Остання збігається з коренем слова, наприклад: *сад-и, вод-а, земл-я, син-ій, ст-о*. Непохідна основа з морфологічного погляду становить єдине ціле, яке далі не може числуватися; похідна основа — єдність, подільну з морфологічного погляду на окремі значні частини (морфемі).



Непохідні основи як основна структура частини слова не однакої щодо своєї морфемної самостійності. Одні з них зовсім незалежні від сусідніх морфем у слові (*повідь, водиця, вода; підписи, пису*), інші так чи інакше з ними зв'язані (*запаси, припаси, запасатися*). Тому доречно поділяти непохідні основи за цією особливістю на дві групи: основи вільні і основи зв'язані. Вільною непохідна основа вважається тоді, коли виявляє себе при зміні слова: *лівизна — лівий, залізний — залізо, принести — несу, книга — книгу, писати — пишу*. До зв'язаних належать такі кореневі основи, які самостійно чи в супроводі закінчень не вживаються, а лише у сполученні з якимись словотворчими афіксами: *з-вик, з-вич-к-а, з-вич-н-ий, на-вич-к-а, від-вик-ну-ти; воїн, (вой-їн), вій-н-а, воювати (вой-ува-ти), вій-ськ-о; траг-ік, траг-ізм, траг-едія (траг-едій-а); мінім-альн-ий, мінім-ум* та ін. [1, 8, 30—31].

М. М. Шанський відзначав, що зв'язані основи нагадують слова з фразеологічно зв'язаним значенням. Критерій розрізнення похідної й непохідної основ запропонував Г. Й. Винокур у праці «Заметки по рускому словообразованию»: «Про похідну основу можна говорити доти, поки є співвідносна з нею непохідна» [2].

Принцип Г. Й. Винокура ліг в основу праць із словотвору М. М. Шанського, який, конкретизуючи положення Г. Й. Винокура, зауважував: «Якщо чомусь із основи зникає аналогічна непохідна основа або перестає співвідноситися з похідною, остання втрачає свій похідний, складовий характер і переходить у розряд непохідних основ» [7, 19].

Похідна й непохідна основи виразно й чітко протиставляються одна одній. Похідна основа характеризується такими особливостями: а) вона членується на морфемі; б) залежить як подільне ціле від співвідносної непохідної (як похідна вона існує остільки, оскільки існує відповідна непохідна); в) означає предмет дійсності опосередковано, через встановлення певного зв'язку даного слова з іншим.

Непохідна основа на відміну від похідної характеризується такими особливостями: а) вона не членується на окремі морфемі; б) безпосередньо, чисто умовно і не вмотивовано щодо семантико-словотворчих зв'язків позначає предмет дійсності.

Існуюча класифікація основ склалася в основному у рамках морфології, тому не повністю задовольняє потреби питань словотворення. Справді, найпоширеніші визначення основи (основа — незмінна частина слова, основа — частина слова без закінчення) будуються безвідносно до яких-небудь позитивних словотворчих ознак. Такий відрізок слова може відображати результат одного словотворчого акту, кількох словотворчих актів або вихідну одишню відповідного акту (*син-ій, синіти, посиніти, посиніл-ий*). Виходить, що виділені шляхом відсікання словозмінних показників відрізки з точки зору словотворення неоднорідні, оскільки основи виділяються і в непохідних словах.

Щоб показати таку структурну неоднорідність основ у цьому

плані, дехто з мовознавців пропонує розрізняти прості (непохідні), похідні і складні основи [8, 33 і далі], тобто класифікувати основи за ознакою попередньої участі чи неучасті у процесах словотвору. Така класифікація відображає насамперед побудову основи, тому задовольнити словотворчу характеристику слова не може. Похідна основа і похідне слово — не тотожні поняття. Поділ слів на похідні й непохідні істотний для словотвору, оскільки вона включає лише похідні утворення. Поділ основ на ті ж групи важливий лише з морфологічного погляду (непохідною вважається основа, позбавлена афіксів, але непохідний характер слова однією лише відсутністю афіксів не визначається (пор. *зелень, лют, плач* і под., утворені від *зелен-, лют-, плак-* за допомогою суфікса *-j-*). Таким чином, основа — поняття насамперед морфологічного рівня. Вона означає таку частину слова, яка залишається незмінною при формотворенні чи словозміні. Поняття основи може бути використане при характеристиці деривації чи словоскладання, але застосування цього поняття зв'язане з певними обмеженнями.

Поняття основи не досить чітко відображає наявність словотворчих відношень або, навпаки, їх відсутність. Ще в меншій мірі поняття основи передає суть словотворчих відношень.

У слові *вчительський*, наприклад, основа складається з чотирьох морфем (*уч-и-тель-ськ-ий*), але в словотворчому плані ці морфеми не рівноправні: морфема *-ськ-* служила для утворення слова від імені із значенням діючої особи (модель похідного можна представити у даному випадку як ім'я із значенням діючої особи + суф. *-ськ-*). А попередні морфеми безпосередньої участі в останньому процесі словотвору не брали. Ряд цих морфем у даній моделі може бути відсутнім (пор. *війн* — *війнський*, *шофер* — *шоферський*).

Отже, поняття основи як незмінної частини слова (або частини слова без закінчення) не завжди збігається з тими реальними мовними відрізками, які утворюють похідне. Порівняйте ще: у словах *зазеленіють, порожевіють* основою є відрізки *зазелені-, порожеві-*, тоді як фактично ці слова утворюють шляхом приєднання префікса до вже готового дієслова (*зеленіють, рожевіють*). Так само у словах *наддивидкісний, недруг* префікс вступає у сполучення з оформленою, готовою мовною одиницею — словом.

У зв'язку з цим на рівні словотвору виділяють нову одиницю. Така одиниця називається т в і р н а о с н о в а. Твірна основа — це мовний відрізок, що є результатом передостаннього акту словотворення. Фактично твірна основа дорівнює морфологічній основі слова мінус ті елементи, які були приєднані до неї в процесі останнього словотворчого акту.

Як уже згадувалося, термін «твірна основа» у морфології і в словотворі є омонімічними словами. Твірна основа дорівнює кореневі слова, наприклад: *сивий* — *сивуватий*, *вода* — *водиця*, *тихий* — *тихенький*; цілому слову, порівняйте: *писати* — *написати*, *казати* — *сказати*, *тісний* — *затісний*, *довго* — *задовго*, *залежний* — *незалежний*, *згода* — *незгода*, *горбок* — *пагорбок*.

Своєрідною твірною основою виступає часом ціле словосполучення, наприклад: *на березі — набережна, при Дніпрі — придніпров'я, без рогів — безрогой, до ладу — доладний*.

Твірною основою можуть послужити кілька повнозначних слів, наприклад: *широке поле — широкополій; прапор носити — прапорноносець*. За кількістю морфем твірна основа буває довшою від похідної, наприклад: *доглядати — догляд, написати — напис, розкладати — розклад*. Твірна основа може бути непохідна (*спі-ти — спілий, чорн-ий — чорніти*) і похідна (*земл-ян-ий — землянка, актив-н-ий — активність*). Твірні основи — непохідні й похідні — бувають як повними (неусіченими), так і скороченими (або усіченими): у твірних основах з евфонічних чи інших причин зникають окремі звуки, наприклад: *мили-ти — милкий, обгорта-ти — обгортка, палити — палочий*.

Неврахування твірної основи інколи зумовлює помилки у визначенні словотворчих суфіксів, наприклад: *бури-ти — бурильник, біга-ти — біга-нин-а, біли-ти — біли-льня, мережи-ти — мережи-в-о, літа-ти — літа-к, завда-ти — завда-нн-я*, (а не *бур-ильник, біг-анина, біл-ильн-я* і т. ін.). Те ж у прикметників і дієприкметників: *точи-ти — точи-льн-ий, лікува-ти — лікува-льн-ий, гни-ти — гни-л-ий, спі-ти — спі-л-ий, записа-ти — записа-н-ий*.

Процес словотворення може бути однократним, одномоментним і навпаки, багатократним. Зважаючи на це, твірну основу треба вичленовувати відповідно до порядку проведення окремих ланок словотворчого процесу. Перш ніж визначити твірну основу, необхідно встановити послідовність окремих ланок чи актів словотворчого процесу, тобто виділити словотворчі нашарування, що відповідають одномоментному актові словотворення. Такий аналіз звичайно ведеться у напрямку, зворотному для реального протікання процесу словотворення, наприклад: *новаторський — від новатор, новатор — від новий*. Отже, для прикметника *новаторський* твірною основою є іменник *новатор*; у свою чергу, іменник утворений від прикметника (*новий — твірна основа для новатор*); *поперечитувати — від перечитувати, перечитувати — від перечитати, перечитати — від читати*.

Як зауважує О. О. Реформатський, «завдяки тісному зв'язку елементів при утворенні похідних основ у фузійних мовах ці елементи не просто лінійно складаються в ланцюжок, а утворюють нову морфологічну якість, одиницю, готову в цілому приймати новий формотворчий елемент. При цьому формотворчий елемент твірної основи «затухає», втрачає свою формотворчу властивість і тісно зростається з первинною основою (коренем)» [4, 224]. Таке явище спостерігав ще П. Ф. Фортунатов [6, 136—138]. Пізніше Г. О. Винокур докладно описав словотворчі нашарування. Йому належать терміни «похідна основа I ступеня», «похідна основа II ступеня» і т.ін. [2].

Згідно з цим П. А. Соболева запропонувала розділити похідні

слова у межах одного словотворчого гнізда за кількома ступенями похідності: нульовий ступінь похідності (кореневе слово), I ступінь похідності (корінь + виражений чи невиражений показник одного акту похідності), II ступінь похідності (корінь + показники двох послідовних актів словотворення) і т. ін. [5, 114]:

*червоний* — 0 ст. пох.  
*чорвоніти* — I ст. пох.  
*почервоніти* — II ст. пох.

*краса* — 0 ст. пох.  
*красивий* — I ст. пох.  
*красивіший* — II ст. пох.  
*найкрасивіший* — III ст. пох.

Без основного поняття словотвору — твірної основи — неможливо виконати словотворчого аналізу слова, визначити активні словотворчі засоби і спосіб словотвору. Таким чином, твірна основа — це один із трьох омонімів, що розрізняються у похідних змінних словах при розгляді їх у різних аспектах — словотворчому, словозмінному і формотворчому.

Основа словозміни — це частина слова без закінчення і суфікса («зворотні частки») -ся: *стол-у, столик-у, хвилиночк-а, мал-ий, маленьк-ий, читай-те* і под.

До незмінних слів і їх форм поняття словозмінної основи не застосовується: у них нема формально вираженого протиставлення між афіксом синтаксичних функцій слова і іншою його частиною.

Формотворення — це утворення несинтаксичних форм того ж слова. Для виділення формотворчої основи необхідно відсікти закінчення, а також морфеми, які утворюють несинтаксичні форми слова і зберігають лексичну тотожність останнього. Наприклад: *хвилин-очк-а, біл-еньк-ий, писа-л-а, чита-ти, збира-ти, кида-ти, пре-добр-ий, за-широк-ий, зібра-ти, кину-ти*.

Основи словозміни і формотворення можуть не збігатися в одному слові, наприклад: основи словозміни — *хвилиночк-а, біленьк-ий, писал-а, столик*; основи формотворення — *хвилин-очк-а, біленьк-ий, писа-л-а, стол-ик*. Основа словозміни складніша структурою, складається з більшого числа морфем, порівняно з формотворчою основою.

При відсутності у слові виражених показників його несинтаксичних форм основа словозміни й основа формотворча будуть тожді, наприклад: *весн-и, рук-ами, пиш-и, гор-іть*.

В основу формотворення не входять закінчення і суфікси суб'єктивної оцінки; показники простої форми вищого й найвищого ступенів порівняння; показники безвідносного вираження міри якості, наприклад: *біл-ий, біл-еньк-ий, біл-есеньк-ий, біл-іш-ий, най-біл-іш-ий, над-влучн-ий, пре-погано* та ін.

В основу формотворення не входять інфінітивний суфікс -ти (-ть), показник форми минулого часу — суфікс -л- (-в), засоби видотворення, якщо дієслова видової пари лексично тотожні, наприклад: *будува-ти — з-будува-ти, пишу — на-пи-шу*. Коли ж видоутворення супроводжується зміною лексичного значення слова, відповідні дієслова різних видів слід розглядати у словотворенні.

Таким чином, залежно від завдань структурного аналізу слова доцільно розрізняти три омонімічні слова-терміни «основа слова»: у словозміні, у словотворенні і формотворенні.

За межами словозмінної основи лишається флексія і зворотна частка *-ся*.

Формотворча основа не включає до свого складу показників суб'єктивної оцінки; суфіксів, що вживаються у певних відмінкових формах (*ер-*: *матері*; *-ят-*: *теляти*); показників безвідносної й відносної міри якості та показників граматичних форм дієслова: форми минулого часу (суфікс *-л-* чи *-в*), інфінітива (*-ть*, *-ти*), виду (префіксів, суфіксів), суфіксів дієприкметника й дієприслівника, суфіксів безособових дієслівних форм на *-но*, *-то*.

Твірна основа становить мовний відрізок, що є результатом передостаннього акту словотворення. Твірна основа може являти собою морфологічну основу, ціле слово і навіть словосполучення.

Врахування трьох указаних визначень поняття «основа слова» сприяє глибшому розумінню діалектичного зв'язку між мовними процесами словозміни, формозміни і словотворення.

Список літератури: 1. *Анастасієв А. И.* Морфологический анализ слова. — «Филологические записки», 1885, вип. IV—V. 2. *Винокур Г. О.* Заметки по русскому словообразованию, 1946. 3. *Лыков А. Г.* Об основе слова. — «Филологические науки», 1970, № 4. 4. *Реформатский А. А.* Введение в языкознание. М., 1960. 5. *Соболева Т. А.* О трансформационном анализе словообразовательных отношений. — У зб.: Трансформационный метод в структурной лингвистике. М., «Наука», 1964. 6. *Фортунатов П. Ф.* Сравнительное языкознание. — «Избр. труды». Т. 1. М., 1956. 7. *Шанский Н. Н.* Основы словообразовательного анализа. М., 1953. 8. *Ярцева В. Н.* Историческая морфология английского языка. М.—Л., 1960.

*О. І. БОНДАР, асп.,  
Одеський університет*

### СЛОВОТВОРЧА АКТИВНІСТЬ ДЕМІНУТИВНИХ СУФІКСІВ ПРИКМЕТНИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Словотворча активність демінутивних суфіксів прикметника характеризується значною послідовністю й системністю. Певною мірою цю системність виявляє «Українсько-російський словник», (т. I—VI. К., 1953—1963)\*, хоч, звичайно, тут відсутнє повне охоплення всієї кількості демінутивних прикметникових дериватів, оскільки лексеми такого типу фіксуються в словниках у досить обмеженому числі.

Продуктивність формантів послідовно розглядається у зв'язку з їх морфемною структурою, частотністю поєднання з приголосними основи, простежується залежність словотворчої активності суфік-

\* Дослідження провадилося за «Інверсійним словником української мови» (вип. 1—2. Одеса, 1971—1973), який є оберненим варіантом вищезазначеного перекладного.

сів від семантики основ прикметників, від словотворчого характеру основи, залучаються акцентуаційні характеристики дериватів і проводяться паралелі прикметникових суфіксально-словотворчих операцій з іменниковими.

Продуктивність прикметникових демінутивних формантів перебуває насамперед у прямій залежності від їх морфемної структури: чим ускладненіший формант, тим продуктивність його менша. Виняток становить лише суфікс *-ун-* що, по-перше, пояснюється його особливим місцем у семантичному ряду досліджуваних суфіксів, і, по-друге, відсутністю структуральної морфеми *-к-*, яка оформляє кінцеву частину всіх прикметникових суфіксів суб'єктивно-емоційної оцінки.

У сучасній літературній українській мові найпродуктивнішим демінутивним суфіксом серед однотипних суфіксів прикметника є формант *-еньк-* (183 деривати за УРС). Цей суфікс, ускладнюючись суфіксальними морфемами *-ес-*, *-іс-*, *-'ус'-*, утворює самостійні в словотворчому відношенні форманти *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-'усіньк-\**. Внаслідок вибірковості і складності морфемної структури продуктивність їх різко падає. Так, дериватів від цих формантів зафіксовано відповідно 48, 47, 5. По одному дериватові припадає на форманти *-оньк-*, *-'ун'-*, *-'упусеньк (-'упусіньк-), -к-*.

В українській мові існує набагато більша кількість прикметників, ніж та, з якою здатний сполучатися суфікс *-еньк-*. Факторів, що так звужують сферу вживання суфіксів, є багато. Одним із найголовніших серед них є характер основи прикметників. 126 дериватів із 183 мають непохідну основу\*\* і 57 дериватів—похідну. Отже, похідність основи зумовлює звуження продуктивності формантів, негативно впливає на їх словотворчу активність, а це, в свою чергу, пояснюється збільшенням вибірковості похідних основ, з якими б зміг вступити в словотворчий акт демінутивний суфікс *-еньк-*. Тому слід говорити не про втрату словотворчої активності суфіксом *-еньк-* взагалі, а про локальне звуження його продуктивності.

Із похідних у словотворчі відношення з суфіксом *-еньк-* може вступати обмежена кількість прикметникових основ. Це, по-перше, основи з суфіксами *-'ав'-*, *-уват-*, що знижують ступінь вияву ознаки, наприклад: *біл-яв-+-еньк(ий)*, пор. *біл-еньк(ий)*, *худорл-яв-+-еньк(ий)*, пор. *худ-еньк(ий)*, *важк-уват-+-еньк(ий)*. По-друге, прикметникові основи з суфіксами *-ат-*, *-аст-*, за допомогою яких творяться прикметники від іменникових основ: *чуб-ат-+-еньк(ий)*, *пик-ат-+-еньк(ий)*, *шпич-аст-+-еньк(ий)*, *зозул-яст-+-еньк(ий)*. Суфікси емоційної оцінки, як відомо, творять дерив-

\* Н. М. Громова, як і К. Аксаков, називає такі вторинні утворення «здрібнілими формами другого, третього і т. д. шарів» [див. 3, 114].

\*\* Під непохідними розуміються основи, які не піддаються словотворчому членуванню в сучасній українській літературній мові. (Про це див. статті О. О. Реформатського, М. Я. Гловинської, В. В. Лопатіна, І. С. Улуханова та ін. [3].

шти тільки від прикметникових основ, тому **-ат-**, **-аст-** є ніби своєрідним містком, що поєднує демінутивні форманти з іменниково-ними основами. По-третє, прикметникові основи з суфіксом **-н-**: *дріб-н-+єньк(ий)*, *слав-н-+єньк(ий)*, *холод-н-+єньк(ий)*, *розум-н-+єньк(ий)*, *сум-н-+єньк(ий)* і т. ін. По-четверте, з **-єньк-** решують деякі похідні основи з суфіксом **-ш-**, що утворює форми вищого ступеня прикметників: *молод-ш-+єньк(ий)*, *стар-ш-+єньк(ий)*, *шир-ш-+єньк(ий)*, *наймолод-ш-+єньк(ий)*. І, по-п'яте, прикметникові основи з суфіксом **-к-**: *важ-к-+єньк(ий)*, *пух-к-+єньк(ий)*. Досить часто суфікс **-к-** опускається: *важенський*, *тяженський*, *слабенький*, *гладенький*, *низенський*, *вузенський*, (пор. *важкий*, *тяжкий*, *слабкий* (і *слабий*), *гладкий*, *низький*, *вузький*).

Якщо дериват *слабенький* міг утворитися від прикметникової основи **слаб-**, то інші деривати цю словотворчу операцію пройти не могли. Тут, очевидно, маємо явище дієрези, яке постає внаслідок скерованості форманта **-єньк-** на непохідні прикметникові основи і внаслідок ототожнення **-к-** прикметникової основи з структуральною морфемою **-к-** суфікса, і тоді формально виходить, що морфема **-єн-** вклиняється між основою і структуральною морфемою **-к-**. Далеко не всі прикметникові основи з вищеназваними суфіксами вступають у словотворчу операцію з формантом **-єньк-**. У словнику такі деривати фіксуються як поодинокі випадки: з суфіксом **-ав-** — 8 дериватів, із суфіксом **-уват-** — 1, із суфіксом **-ат-** — 5, із суфіксом **-аст-** — 3, із суфіксом **-ш-** — 5, із суфіксом **-к-** — 5. Засвідчено також поодинокі деривати від прикметникових основ з іншими суфіксами: *вишневенький*, *щасливенький*, *лінивенький*. І тільки від прикметникових основ із суфіксом **-н-** засвідчуємо значну кількість утворень: із суфіксом **-єньк-**—28.

Найпоследовніше продуктивність формантів пов'язана з розрядом прикметників. Тільки в трьох випадках прикметникові основи належать до розряду відносних, що становить менше двох процентів від загальної кількості дериватів. Але й вони по суті виступають у ролі якісних, «пряме значення стирається і прикметник набуває значення не незмінної, постійної якості, а такої, що може виявитися в предметі в більшій чи меншій мірі. Такого значення прикметник набуває залежно від того, в сполученні з яким іменником він вживається» [2, 259]. Тому сполучення слів типу *вишневенька хустина*, *золотенька пшениця* поширеніші, ніж словосполучення типу *вишневенький сад*, *золотенький годинник*, хоч інколи трапляються й такі (особливо в народноісненному стилі): «Зазеленів вишневенький садочок» (Л. Глібов. Вибране, 1957, 189).

Від якісних прикметників твориться теж обмежена кількість дериватів суб'єктивно-емоційної оцінки. Такі форми можливі від більшості прикметників першої і від певної кількості прикметників другої генетично-структурної підгрупи [4, 151, 180].

Все вищесказане є характерним не тільки для форманта **-єньк-**, а й для всіх суфіксів суб'єктивно-емоційної оцінки. Крім того, з **-єсеньк-** зафіксовано одну прикметникову основу, що належить

до розряду відносних (правильніше відносно-якісних). Це дериват *золотесенький*. Деривати з *-ісіньк-*, *-'усіньк-* такого типу відсутні.

Суфікс *-еньк-* вступає в словотворчі операції з прикметниковими основами на будь-який приголосний, крім *ф* (в принципі він може реагувати і з прикметниковими основами на *ф*, але історично склалося так, що таких основ у відповідних генетично-структурних підгрупах українська мова не знає). Отже, приголосний основи не впливає на словотворчу активність форманта *-еньк-*. У середньому на кожний приголосний основи припадає 5-6 дериватів з *-еньк-*, і той факт, що прикметникових основ із приголосними *в, л, н, т* знаходимо до 20 і більше (на приголосний *н* - 53 деривати), пояснюється похідністю частини таких основ, які мають у своєму складі суфікси *-ав-, -ев-, -ив-, -л-, -н-, -ат-, -уват-, -аст-*.

Із суфіксом *-асеньк-* не зафіксовано дериватів на приголосні *ж, к, п, с, ф, ц, ч, ш, щ*. У середньому на кожний приголосний основи маємо по два деривати, і тільки основи на *-н-* становлять значну кількість — 21.

На приголосні *б, г, ж, п, с, ф, ц, ч, ш, щ* з суфіксом *-ісіньк-* не зареєстровано жодного деривата. Середня кількість на кожний приголосний основи становить три деривати.

Цілком ймовірним є вплив приголосних основи на словотворчу активність *-есеньк-, -ісіньк-*, хоч і важко сказати, чи є цей вплив тільки посереднім (непрямим), як у випадку, коли суфіксальне утворення неможливе від прикметникової основи *рус(ий)* внаслідок неминучої тавтології звуків *с*, чи він може бути також і безпосереднім (прямим), наприклад, основи на *г* і суфікс *-ісіньк-*. Адже в розмовній мові зустрічаємо і такі деривати, як *легесенький, дорогесенький, тугісінький, свіжісінький* тощо, які не засвідчуються лексикографічними працями.

Суфікс *-'усіньк-* реагує з основами на *д* (один дериват), *л* (один дериват) і *н* (три деривати). Слід, очевидно, вважати прикметникові основи на приголосний *н* найпоширенішими серед утворень даного типу. Частотність основ коливається в досить широких межах (див. табл. 1).

Словотворча активність формантів, як показують досліді, тісно пов'язана з семантикою основ. Суфікси суб'єктивно-емоційної оцінки прикметників виявляють велику вибірковість щодо семантики прикметникових основ, з якими вони реагують. На відміну від іменникових дериватів цього типу, що мають конкретні значення і легко піддаються семантичному аналізу, прикметники мають узагальненіші, абстрактні значення, що «дозволяє їм сполучатися з іменниками різної семантики і в такий спосіб тим же звуковим і морфологічним складом передавати не тільки безпосередні, об'єктивні ознаки предметів... а й вільно характеризувати предмет через метафорично осмислену, перенесену ознаку...» [4, 252]. Тому в мовознавчій літературі знаходимо розбіжності в класифікуванні прикметників за значенням. Більш послідовною є класифікація М. А. Жовтобрюха та Б. М. Кулика, які виділяють



Таблиця 1, Частотність основ

Приєднані основи	Форманти						
	-енськ-	-есеньк-	-ісіньк-	-усіньк-	-оньк-	-'ун'-	-упусіньк
б	5	1	—	—	—	—	—
в	24	2	4	—	—	—	—
г	6	1	—	—	—	—	—
д	10	6	2	1	—	—	—
ж	5	—	2	—	—	—	—
з	4	2	1	—	—	—	—
к	6	—	1	—	—	—	—
л	17	5	6	1	—	—	—
м	1	1	2	—	—	—	—
н	53	21	17	3	—	1	1
п	4	—	—	—	—	—	—
р	9	2	3	—	—	—	—
с	1	—	—	—	—	—	—
т	20	5	7	—	—	—	—
ф	—	—	—	—	—	—	—
х	5	2	2	—	—	—	—
ц	1	—	—	—	—	—	—
ч	6	—	—	—	—	—	—
ш	6	—	—	—	—	—	—
щ	1	—	—	—	—	—	—

такі групи значень якісних прикметників першої та другої генетично-структурних підгруп [2, 252]:

1. Властивості і якості предметів, які сприймаються органами чуття безпосередньо (*біленький, смаченький*).
2. Просторові ознаки (*низесенький, куцесенький*).
3. Часові ознаки (*ранесенький, пізнесенький*).
4. Вікові ознаки (*старісінький, молодшенький*).
5. Якості людського характеру, розумового складу (*вірнесенький, розумнесенький*).
6. Фізичні якості (і вади) істот, властивості предметів (*плюгавенький, голесенький, товстісінький, худюсінький*).
7. Зовнішня форма (*кривенький, прямесенький, рівнісінький*).
8. Загальна оцінка (*дороженький, милесенький, простісінький, гарнюсінький*).

Звичайно, це приблизна класифікація значень прикметникових основ, і, як буде видно далі, багато прикметників залишаються фактично поза її межами або одночасно входять до двох, трьох і більше семантичних груп. Тільки деякі з прикметників можна беззаперечно віднести до певної з восьми груп, з рештою — справа набагато складніша. Тому при встановленні семантики прикметників використовувався тлумачний «Словник української мови» (т. 1–6). Але й це далеко не завжди допомагало точно визначити, до якої з восьми груп належить та чи інша прикметникова основа.

До складних випадків можна віднести, наприклад, такі прикметники: *бруденький, м'якенький, щербатенький, пухнатенький, золотенький, чистенький, сухенький, частенький, бідненький, потішненький, смуглявенький, білявенький, руденький, свіженький, крутенький, щасливенький, раденький, спіленький, скоренький* і т. ін.

Конкретизуємо, наприклад, значення слова *бруденький*: *бруденький папір, бруденьке місто, бруденька справа*. Перші два словосполучення, здається, можна віднести до першої групи прикметникових основ, адже стан паперу й міста можна сприйняти зором безпосередньо. Але ж і з таким успіхом можна віднести й до шостої групи, бо дані прикметники вказують на фізичні якості, властивості предметів чи об'єктів. Те ж стосується і прикметників *тупенький, м'якенький, щербатенький* та ін. У словосполученні *бруденька справа* прикметник має переносне значення. У тлумачному словнику знаходимо: «**Брудненький, а е**, Зменш. до **брудний**». І далі: «**Брудний, а, е**. 1. Покритий брудом (у 1 знач.), болотом; з брудом... 2. Нечистий, замазаний, забруднений... 3. *перен.* Який викликає моральну огиду, осуд; огидний, мерзенний...». «**Бруд, у, ч**. 1. Те, що робить що-небудь нечистим...». Крім того, до кожного з трьох значень прикметника маємо по одному-два додаткових, перехідних значень. Три прикметники, наприклад, *важкий, гострий, білий*, мають по 10—15 основних і по 30—40 додаткових значень.

Справа ускладнюється не тільки полісемією, а іноді й омонімією прикметників, як у випадках із дериватами *рівненький, гладенький, крутенький* тощо. Зважаючи на всі вищезазначені особливості, доводилось розщеплювати прикметник на ряд елементарних значень, вказаних у тлумачному словнику, і, позначивши відповідно деривати *бруденький<sub>1</sub>, бруденький<sub>2</sub>, бруденький<sub>3</sub>* і т. д., відносити їх до тієї чи іншої групи. Для точнішого визначення семантичної групи прикметників використовувався і контрастивний метод, тобто до прикметників добиралися певні антонімічні відповідники, наприклад: *тихесенький<sub>1</sub> — буйнесенький<sub>4</sub>; тихесенький<sub>2</sub> — голоснесенький<sub>1</sub>* і т. ін. Результати підрахунків подані в таблиці 2.

Таким чином, найпоширенішими (а значить і найсприятливішими для словотворчих операцій) є прикметникові основи шостої та першої групи. І навпаки, прикметникові основи третьої та сьомої груп зафіксовані в обмеженій кількості.

Щодо акцентуації із формантами здрібнілості-пестливості, то необхідно підкреслити сталий характер наголосу в усіх випадках, крім з *-еньк-*. Пояснюється це характером прикметникової основи деривованого утворення. Коли основа непохідна, наголос постійний у 95% випадків. Якщо основа є похідною, дериват підлягає різним акцентуаційним впливам інших суфіксів.

Для дериватів із суфіксом *-еньк-* характерним є наголос на суфіксі: *любенький, жвавенький, молоденький, смирененький, слі-*

Таблиця 2. Семантичні групи похідних прикметників\*

Семантичні групи	Форманти							
	-к-	-еньк-	-есеньк-	-ісеньк-	-усісеньк-	-упусісеньк-	-оньк-	-унь-
1 Властивості і якості, які сприймаються органами чуттів безпосередньо	—	56	16	14	—	—	1	—
	—	24%	31%	26%	—	—	50%	—
2 Просторові ознаки	1	27	7	9	2	1	—	1
	100%	12%	14%	17%	40%	50%	—	50%
3 Часові ознаки	—	5	1	3	—	—	—	—
	—	2%	2%	6%	—	—	—	—
4 Вікові ознаки	—	9	2	1	1	1	—	1
	—	4%	4%	2%	20%	50%	—	50%
5 Якості людського характеру	—	26	6	3	—	—	1	—
	—	11%	11%	6%	—	—	50%	—
6 Фізичні якості істот, предметів	—	73	10	11	1	—	—	—
	—	32%	19%	20%	20%	—	—	—
7 Зовнішня форма	—	7	2	2	—	—	—	—
	—	3%	4%	4%	—	—	—	—
8 Загальна оцінка	—	27	9	10	1	—	—	—
	—	12%	17%	19%	20%	—	—	—

\* Верхнє число позначає кількість дериватів, нижнє—процент від загальної кількості.

пéнький, русéнький. Але ця послідовність майже завжди порушується при похідності основи: пухна́венький, трухля́венький, чорня́венький, кучеря́венький, смугля́венький, біля́венький (пор. чорне́нький, біле́нький). Домінуючий акцентуаційний вплив має суфікс -'ав-, який є завжди наголошеним. Із 183 зафіксованих дериватів з -еньк- 36 (це становить 16%) виявляють відхилення від загальної тенденції в наголошенні. Три деривати (здоровéнький, добрéнький, щербáтенький) зафіксовані можливим наголошуванням. Проте таких дериватів власне два, бо утворення здоровéнький і здоровéнький є ононімами. Слово добрéнький (із наголосом на суфіксі) звучить природніше, як і слово щербáтенький (наголос на -ат-). Але внаслідок аналогії до більшості дериватів (в останньому прикладі) звикла норма розхитується.

Певний вплив на літературну норму мають і розмовні та діалектні варіанти наголошування. В різних місцевостях, як, наприклад, у правобережностепових говірках на Миколаївщині, зустрічаємо утворення здрібнілості-пестливості з таким наголошуванням: кирпатéнький, трухлявéнький, щасливéнький тощо.

Характер акцентуації залежить також і від сусідніх слів, ужитих у мовному потоці. Так, поряд із утвореннями типу чорне́нький, тухля́венький, довге́нький аналогія може проявлятися різкіше і більшою ймовірністю появи ненормативного наголосу: чорня́венький, парши́вський і т. ін. Загальна ж тенденція в акцентуації дерива-

тів із суфіксами суб'єктивно-емоційної оцінки виявляється в наголошенні суфікса. Якщо суфікс має два склади, наголошенням є перший склад, якщо суфікс не утворює складу, наголос падає на склад, що передує суфіксові.

Оскільки суфікси *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-'усіньк-* реагують лише з непохідними прикметниковими основами, то жодного відхилення від загальної тенденції не було зафіксовано.

Як бачимо, акцентуація формантів, хоч і непрямо, може мати деякий вплив на словотворчу активність суфіксів. Так, суфікс *'ун'*, що в діалектах засвідчується в значно більшій кількості випадків, зовсім неможливий після суфіксів *'ав-*, *ив-*, *уват-*, *-аст-*, які є завжди наголошеними. Постійно наголошеним повинен бути і суфікс *'ун'*. Таким чином, акцентуаційні характеристики формантів створюють для деривації несприятливі умови.

Очевидно, на словотворчу активність розглядуваних формантів у деякій мірі впливає і кількість складів основи. Односкладові основи, з якими реагує *-еньк-*, становлять 66% від загальної кількості дериватів, двоскладові — 31%, трискладові — 3%; чотирискладових основ не зафіксовано зовсім. Серед дериватів з ускладненішими суфіксами демінутивності доля односкладових основ різко збільшується: з *-ісіньк-* 84%, з *-есеньк-* — 92%. З трискладовими основами ці форманти не реагують. Деривати з *'усіньк-* утворені тільки від односкладових основ.

Звичайно, треба брати до уваги, що багатоскладові основи є переважно похідними, а це звужує словотворчу активність ускладнених демінутивних формантів. Однак засвідчуємо і непохідні двоскладові основи, з якими ускладнені форманти дериватів не утворюють: *голуб-*, *готов-*, *дорог-*, *ворон-*, *корот-* і т. ін. Щоправда в розмовній мові такі деривати іноді мають місце, але це повинно

Таблиця 3. Словотворча активність суфіксів

Характеристики	Форманти							
	<i>-еньк-</i>	<i>-есеньк-</i>	<i>ісіньк-</i>	<i>'усіньк-</i>	<i>'уусіньк-</i>	<i>-оньк-</i>	<i>'ун'</i>	<i>-к-</i>
Продуктивність (кількість дериватів)	183	48	47	5	1	1	1	1
Сполучуваність із приголосними основами (кількість приголосних основи)	19	11	11	3	3	1	1	1
Сполучуваність стосовно семантики прикметникових основ (семантичні групи)	8	8	8	4	2	2	2	1
Похідність основи (%)	31	19	19	—	—	—	—	по*
Кількість багатоскладових основ (%)	34	8	16	—	—	—	—	три-складові

\* По—похідна основа.

свідчити про їх низьку частотність і тим самим про вплив кількості складів основи на словотворчу активність формантів.

На відміну від іменникових демінутивні суфікси прикметників не мають такого широкого словотворчого паралелізму. У кожного прикметникового демінутивного суфікса строго визначене значення, що вирізняє його серед інших подібних. Лише формант *-усіньк-* є морфем-дублетом до *-ісіньк-* і внаслідок меншої конкурентоздатності та низькочастотності майже повністю витіснений ним.

Словотворча активність суфіксів суб'єктивно-емоційної оцінки, безперечно, залежить і від функціональних стилів мови. Коли характеристики, що негативно впливають на словотворчу активність, перехрещуються на одному з суфіксів, він виявляється малопродуктивним чи зовсім непродуктивним, його словотворча активність невелика.

На поданій таблиці 3 видно пряму залежність словотворчої активності демінутивних суфіксів від деяких дериваційних характеристик, що найбільше впливають на неї.

Список літератури: 1. Громова Н. М. Утрата уменьшительного значения в некоторых именах существительных женского рода с суффиксом *-к(а)*. — У кн.: Вопросы русского языкознания. Кн. 2. Львів, 1956. 2. Жовтубрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. 1. К., 1972. 3. Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членимость слова. М., 1975. 4. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969.

*М. І. ГОЛЯНИЧ, асп.,  
Київський педінститут*

### ПРО ОДНЕ СЛОВТВІРНЕ ПОЛЕ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ НА *-нн-а*, *-енн-а*

Проблема опису словотвірних явищ як системи, основаної на характері взаємозв'язаних і взаємообумовлених мовних елементів, які, в свою чергу, утворюють більш складну єдність, є одним з актуальних питань теорії словотвору [4, 84].

Пізнання словотвірних явищ в системному плані передбачає проведення класифікації матеріалу на підсистеми (мікросистеми) із врахуванням спільності лексико-граматичної ознаки мотивуючих основ в єдності із словотвірним способом [20, 156].

Віддієслівні іменники на *-ння*, *-ення* як одна із таких мікросистем привертала до себе увагу багатьох дослідників [28, 2, 3, 9].

Пояснюється це, очевидно, не тільки тим, що дані утворення належать до числа найдавніших [5, 129], але й тим, що серед цього лексико-граматичного класу віддієслівні іменники своєю семантичною і словотворчо-граматичною своєрідністю становлять групу, особливість якої «полягає в поєднанні деяких елементів дієслівної

семантики з іменниковими категоріальними значеннями, з чим пов'язана і специфіка їх функціонування в мові взагалі та в структурі словосполучень і речень зокрема...» [3, 5, 183].

Актуальність вивчення закономірностей утворення віддієслівних іменників даного типу визначається, зокрема, і тим, що саме деривати на *-ння*, *-ення* відіграють велику роль у поповненні абстрактної лексики української мови і широко використовуються як терміни у зв'язку з бурхливим розвитком науково-технічного прогресу [36, 4].

При системному дослідженні віддієслівних іменників з коренем *мов-* вихідним моментом їх вивчення є словотвірна структура, яку розуміють переважно як бінарну конструкцію [13, 440—441; 46, 252—253; 47, 5], тобто співвідношення твірної і похідної основ. Тоді словотвірна структура слова *замовляння* становить собою співвідношення — *замовл'-а-ти: замовл'-а-нн'-а; недомовлення — недомовити: недомовл-енн'-а* і т. д.

При цьому не беруться до уваги попередні ступені словотворення, які також не є байдужими для словотвірної структури цих слів, хоч і не використовуються безпосередньо у її створенні [42, 20]. Порівняйте: *мовити — замовити — замовл'-а-ти — замовля-нн'-а: мовити — домовити — не-домовити — недомовл-енн'-а*.

У лінгвістичній літературі інший погляд на словотвірну структуру репрезентують праці П. А. Соболевої, Н. Ф. Клименко [40, 157—171; 41; 21]. Він полягає в тому, що, на відміну від поширеного розуміння словотвірної структури слова як лише співвідношення твірної і похідної основ, під дериваційною структурою слова розуміють його словотвірну «історію» в синхронному її розумінні, сукупність структурно-семантичних відношень твірних і похідних основ (слів) не тільки ланки, що безпосередньо бере участь в утворенні цього слова, але й всіх інших ланок, що передували їй [42, 21].

Так, слово *замовлення* має структуру  $P_1P_1P_1P_2$ , де  $P_1$ —дієслово,  $P_2$  — іменник. Тобто: *мовити — замовити — замовляти — замовляння*.

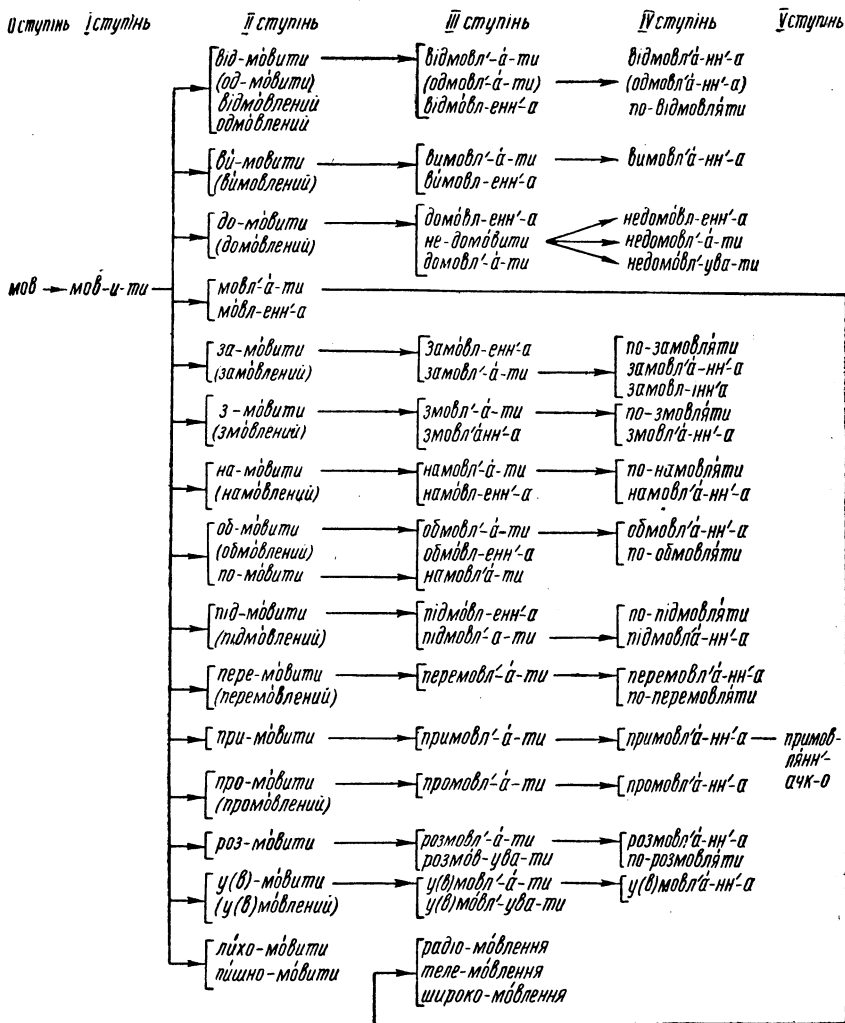
Словотвірну структуру слова в такому її розумінні і відображає наше словотвірне поле віддієслівних іменників (на *-енн'-а*, *-нн'-а*) з коренем *мов-*, під яким ми розуміємо систему похідних дериватів, у структурі яких виступає коренева морфема *мов-* у поєднанні з афіксальними морфемами, а також з іншими основами на всіх ступенях\* словотворення.

В основі організації лежить принцип послідовної структурно-семантичної залежності одних одиниць від інших [18, 188; 43, 12; 19, 14; 29, 264]. Це означає, що кожне похідне слово знаходиться біля свого твірного. У похідних словах виділені словотворчі фор-

\* Під ступенями словотворення розуміємо послідовність рядів похідних утворень від твірного слова за допомогою афіксів, а також шляхом приєднання інших основ (слів). Інший погляд на словотвірний ступінь («такт») представлений у роботі Н. Ф. Клименко [22, 16].

милити, за допомогою яких вони утворені. Щодо семантичної залежності похідного і твірного слів, то кожне похідне виникає на базі чітко визначеного значення твірного [42, 190].

Словотвірне поле віддієслівних іменників (на -енн'-а, -нн'-а) з коренем мов- представлено 26 дериватами (див. схему).



На II ступені словотворення від перехідного дієслова *мовити* засобом суфіксації утворено лише один іменник *мовлення* [24, с. 3, 4, 7; 37, 75; 34, 16; 10, 103].

Дієприкметники *відмовлений* (одмовлений), *вимовлений*, *домовлений*, *замовлений*, *змовлений*, *намовлений*, *обмовлений*, *підмовлений*,

*перемовлений, промовлений, у(в)мовлений*, що утворені від відповідних дієслів, розглядаються нами у сфері формотворення

Цікавим є те, що дієслівні утворення *помовити, примовити, розмовити*, які теж характеризують другий ступінь словотворення, практично\* не дають форм дієприкметника, хоч теоретично вони цілком можливі.

Дієслова *лихомовити, пишиномовити*, що теж є дериватами II ступеня словотворення, зовсім не дають похідних на наступних ступенях [3, 29].

Утворення від основ інфінітивів доданого виду перехідних дієслів *відмовити (одмовити), вимовити, домовити, замовити, змовити, намовити, обмовити, підмовити\*\** за допомогою суфікса *-енн'-а* віддієслівних іменників *відмовлення (одмовлення), вимовлення, домовлення, замовлення, змовлення, намовлення, обмовлення, підмовлення* на III ступені словотворення супроводжується втраченою видорозрізнявальною суфікса *-н-* й морфонологічним чергуванням (*в—вл*). Дане морфонологічне явище не впливає на семантичні відношення між твірними і похідними, воно детермінує лише формальні стосунки між ними, змінюючи фонематичну структуру твірних основ і словотворчих афіксів. Отже, воно не може виступати єдиним засобом при словотворенні [43, 25; 15, 43].

Крім того, однією з головних ознак семантичної структури віддієслівних іменників на *-енн'-а* є те, що в процесі словозживання частина утворень конкретизується, набуває додаткового значення об'єкта, наслідку дії, тобто поєднує процесуальне і непроцесуальне значення [45, 169; 14, 30].

Причому значення наслідку, предмета — історично похідне від значення дії. Тому немає жодного віддієслівного іменника на *-енн'-а, -нн'-а*, який би, маючи значення знаряддя чи наслідку дії, одночасно не маніфестував навіть рідкісне, застаріле значення процесу. Наприклад, *замовлення* вживається в значеннях: 1) доручення виконати, підготувати або доставити що-небудь у певний, наперед визначений строк; 2) *розм.* замовлена річ. Співвідношення цих значень полягає в тому, що, по-перше, вони існують паралельно, не впливаючи одне з одного [44, 59], і, по-друге, імена з конкретним значенням не завжди легко відмежувати від дериватів із значенням абстрагованої дії, що частково пояснюється перехідним характером деяких утворень.

Особливістю дериватів даного ступеня є те, що вони в переважній більшості утворилися шляхом суфіксації, яка є домінуючою

---

\* Жодний із словників, в тому числі і картотека Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, не фіксують дієприкметникових утворень від цих дієслів.

\*\* Для цих утворень характерне суміщення формотворення і словотворення, адже внаслідок префіксації утворюються нові слова і разом з тим здійснюється видотворення, що свідчить не про стирання різниці між даними процесами, а про явище напівфункціональності мовних засобів. Див. про це: [8, 5; 21, 13].



в словотворі іменників [12, 54—55], на відміну від префіксації, яка не має чіткої спеціалізації в утворенні слів [25, 118].

Разом з тим, у кожному з похідних наявний префікс, який відіграє значну роль у структурно-семантичній співвідносності твірного і похідного, оскільки значення, яке несе з собою префікс, зберігається і в похідному. Сам же факт наявності префіксів в іменниках на *-енн'-а* зайвий раз підкреслює їх похідність від дієслівної основи [48, 10].

«Особливим випадком словотвору» є основоскладання [6, 94]. Третій ступінь деривації представлений також трьома похідними, утвореними згаданим способом: *радіомовлення, телемовлення, широкомовлення*. Дані двокореневі слова, які характеризуються спільністю (тотожністю) твірного слова *мовлення* і у яких варіюються їх перші частини, становлять «особливий вид морфологічної синонімії» [32, 13] і певною мірою характеризують особливості морфологічної будови української мови.

Як відомо, загальне значення поля, в тому числі і структурно-семантичне значення словотвірного поля віддієслівних іменників з коренем *мов-*, не є однаковим [16, 8]. Воно розпадається мінімум на два значення, кожне з яких може утворювати мікрополе. У більшості полів виділяється домінанта, тобто конститuent поля: а) найбільш спеціалізований для вираження даного значення; б) який передає його найбільш однозначно; в) і який систематично використовується [16, 10]. Домінантою (ядром) словотвірного поля віддієслівних іменників з коренем *мов-*, на наш погляд, є дієслово *мовити* (висловлювати вголос свої думки, говорити, казати) [39, 769], оскільки воно є тим структурно-семантичним фундаментом, на якому утворюються усі віддієслівні іменники [48, 11].

Що стосується дериватів *радіомовлення, телемовлення, широкомовлення*, то вони знаходяться на периферії [7, 20; 1, 49] поля, оскільки не утворюються безпосередньо на основі дієслів, а шляхом складного процесу інтеграції двох слів в одне [11, 17], який супроводжується семантичними змінами.

Наголос в утвореннях даного ступеня кореневий, за винятком деривата *вимовлення*, у якого наголошений префікс.

IV ступінь словотворення — найбільш продуктивний: його «широтний обсяг» [27, 86] — 12 утворень від дієслів недоконаного виду і лише 1 іменник *недомовлення* похідний від дієслова доконаного виду. Таке загальне переважання дериватів від дієслівних основ недоконаного виду пояснюється тенденцією до ширшого включення в творення віддієслівних іменників на *-нн'-а* саме основ недоконаного виду в порівнянні з доконаним [35, 27].

Від твірних *відмовляти (одмовляти), вимовляти, замовляти, намовляти, обмовляти, підмовляти, перемовляти, примовляти, промовляти, розмовляти, у(в)мовляти* за допомогою суфікса *-нн'-а*, що має чітке лексичне [17, 171] і словотвірне значення і здатний програмувати семантику похідних [30, 29], утворюються деривати *відмовлення (одмовляння), вимовляння, намовляння, обмовляння, під-*

мовляння, перемовляння, примовляння, промовляння, розмовляння, у(в)мовляння.

Дані утворення повністю включають у свій склад основу інфінітива твірного дієслова і чітко зберігають ознаки недоконаного виду\*.

Словотвір згаданих вище іменників не супроводжується ніякими морфонологічними змінами. Похідні цього ступеня становлять групу «найбільш дієслівних» серед інших віддієслівних іменників [14, 26]: більша частина із них повністю включає значення твірних дієслів (*вимовляння, намовляння, перемовляння, промовляння, підмовляння, обмовляння, у(в)мовляння*), тобто означає дію за значенням вихідного інфінітива.

І лише деякі утворюються на основі окремих значень твірних: із чотирьох значень дієслова *замовляти* [33, 36] тільки два характерні віддієслівному іменнику *замовляння (замовління)\*\**. *Розмовляння\*\*\** успадкувало перше значення (із трьох) відповідного дієслова (усно обмінюватись думками, вести бесіду, розмову з ким-небудь).

Дериват *промовляння* мотивується першим значенням (із чотирьох) інфінітива *примовляти* (супроводжувати яку-небудь дію новими; приказувати).

Іменник *відмовляння* базується на першому і третьому значеннях (із чотирьох) твірного (1. Давати відповідь про неможливість або небажання виконати прохання, наказ. 2. Настійно переконувати когось не робити чого-небудь; відраджувати).

Оскільки у творенні даних іменників беруть участь основи і перехідних, і неперехідних дієслів, то похідні, утворені за моделлю\*\*\*\* «Основа дієсл. +*-нн'-а*», можуть вільно співвідноситись з основами зворотних дієслів, яким постфікс *-ся* надає «вторинної неперехідності» [35, 27].

IV ступінь словотворення представлений також похідним *недомовлення*, що утворене за допомогою суфікса *-нн'-а* від основи доконаного виду двопріфіксового дієслова. Вартим уваги є той факт, що деривати на *-нн'-а* від двопріфіксових\*\*\*\*\* дієслів доконаного виду зовсім не утворюються\*\*\*\*\*: *повідмовляти, позамовляти, позмовляти, понамовляти, пообмовляти, попідмовляти, поперемов-*

\* Видове розрізнення віддієслівних іменників на *-нн'-а* в українській мові — глибоко органічна її риса, одна з важливих граматичних норм сучасної української літературної мови на відміну від сучасної російської мови, де спостерігається процес стирання видових відмінностей у віддієслівних іменників. Див. про це: [31, 60—62, 37, 75].

\*\* Картоотека Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні.

\*\*\* Там же.

\*\*\*\* Модель розуміємо як структурно-семантичну формулу побудови слів. Аналогічне визначення у Н. Ф. Клименко [22, 7].

\*\*\*\*\* У структурі цих дієслів наявний префікс *по-*, що «вказує на розгортання динамічної ознаки в певних, точно не визначених рамках». Див. про це: [38, 206].

\*\*\*\*\* Префіксальні одновидові дієслова взагалі стоять осторонь від цього словотворчого процесу. Від дієслів типу *повідомляти* похідні іменники з суфіксом *-нн'-а* практично неможливі. Див. про це: [31, 63].

лчти, порозмовляти. Слід звернути увагу на той факт, що дієслова *перемовлювати* (IV ступінь словотвор.), *недомовлювати* та *розмовлювати* (III ступінь словотвор.), які утворюються за допомогою суфікса *-ува-* від основ доконаного виду, зовсім не збагачують словотвірне поле похідними.

Іменники IV ступеня словотворення характеризуються збереженням суфіксального наголосу твірних дієслів, крім деривата *недомовлення*, у якого наголос зберігається на кореневій частині.

На V ступені словотворення за допомогою суфікса *-ачк-* і словотворчої\* основи віддієслівного абстрактного іменника утворюється лише один зменшувальний іменник *примовляннячко*, насичений елементом експресії, що заперечує традиційне твердження, ніби абстрактні іменники з властивою їм нейтральністю не підлягають словотвірному процесу, внаслідок якого виникли б зменшувальні форми. І правильно відзначає В. П. Андел [2, 29—30], що утворення зменшувальних форм віддієслівних абстрактних іменників супроводжується відповідними психологічними і стилістичними фактами, що стають резервом лексики, яка весь час зазнає процесу лексикалізації та конкретизації.

На основі аналізу словотвірного поля віддієслівних іменників (на *-нн'-а*, *-енн'-а*) з коренем *мов-* можна зробити такі висновки: 1) віддієслівні іменники становлять окрему мікросистему в системі словотвірного поля кореня *мов-*; 2) основою для системного вивчення віддієслівних іменників є їх словотвірна структура; 3) в їх утворенні однакову участь беруть і словотворчі основи, і словотворчі афікси; 4) зовсім не утворюються віддієслівні іменники на *-нн'-а* від двопрефіксових дієслів доконаного виду; 5) майже в усіх утвореннях наголос сталий. Місце його при цьому зумовлюється акцентуацією твірних слів; 6) словотвірне поле проаналізованих віддієслівних іменників розпадається на доміную (ядро) і периферію.

Список літератури: 1. *Адмони В. Г.* Основи теорії граматики. М.—Л., «Наука», 1964. 2. *Андел В. П.* Віддієслівні абстрактні іменники в чеській мові у порівнянні з іншими слов'янськими мовами.— «Мовознавство», 1970, № 3. 3. *Білодід І. К.* «Українська мова в школі», 1951, № 3. 4. *Бартошевич Л. К.* Определение системы словообразования.— «Вопросы языкознания», 1972, № 2. 5. *Бевзенко С. П.* Исторична морфологія української мови. Ужгород, 1960. 6. *Богородицький В. Н.* Общий курс русской грамматики. ОГИЗ, СОЦЭГИЗ, М.—Л., 1935. 7. *Бондарко А. В.* Грамматическая категория и контекст. Л., «Наука», 1971. 8. *Бондарко А. В.* Формообразование, словообразование и классификация морфологических категорий.— «Вопросы языкознания», 1974, № 2. 9. *Булатов Л. Н.* Отглагольные существительные на *-нье*, *-тье* в русских говорах.— «Труды Ин-та языкознания АН СССР». Т. VII. М., 1957. 10. *Буслаев Ф. И.* Историческая грамматика русского языка. М., 1959. 11. *Василевская Е. А.* О русском словосложении (словосочетание, словосложение и аффиксация). М., 1968. 12. *Ви-*

\* При характеристиці словотвірної структури слів необхідно брати до уваги не лише афіксальні засоби, а й твірні базові слова, які є семантичною основою для становлення значень похідних слів. На цю обставину вказує І. І. Ковалюк [23, 32]. Бодуен де Куртене наголошував, що словотвір — це наука про словотвірні суфікси, з однієї сторони, і теми, або основи, з другої [26, 66].

ноградов В. В. Русский язык. М., 1947. 13. *Винокур Г. О.* Заметки по русскому словообразованию.— Избранные работы по русскому языку. М., 1959. 14. *Винокур Г. О.* О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Моск. Гос. ин-т истории, философии и лит.-ры. М., 1939. 15. Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970. 16. *Гулига Е. В., Шендельс Е. Н.* Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М., «Просвещение», 1969. 17. *Гумецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., ч. I. К.—Л. 18. *Зализняк А. М.* Структура и семантика отглагольных существительных словообразовательного гнезда *бить*.— Актуальные проблемы русского словообразования. Материалы научной республиканской конференции (12—15 сентября 1972 г.). Самарканд, 1972. 19. *Зверев А. Д.* Семантический и формальный показатели производных слов.— В сб.: Актуальные проблемы русского словообразования. Учен. зап. № 143, Ташкент, 1975. 20. *Зенков Г. С.* Вопросы теории словообразования. Фрунзе, 1969. 21. *Каруиц Р. Г.* Семантическая структура глаголов звучания в современном русском языке. Автореф. на соиск. учен. степени канд. филол. наук. М., 1975. 22. *Клименко Н. Ф.* Система аффиксального словотворения сучасної української мови. К., 1973. 23. *Ковалик І. І.* Вчення про словотвір. Львів, 1961. 25. *Крушевский Н.* Очерк науки о языке. Казань, 1883. 26. *Водуэн де Куртэнэ.* Избранные труды по общему языкознанию, Изд-во АН СССР, 1963. 27. *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. Ч. 1. К., Вид-во Київ. ун-ту, 1961. 24. *Крымский А.* О малорусских отглагольных существительных на *енне* и *инне*, окремий відбиток з «Юбилейного сб.-ника в честь В. М. Миллера». М., 1900. 28. *Левин В. Д.* Имена действия в русском языке.— «Учен. зап. Иванов. пед. ин-та». Т. I, вып. 2, 1941. 29. *Левковская К. А.* Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М., «Высшая школа», 1962. 30. *Максимов В. Н.* Суффиксальное словообразование имен существительных в русском языке. Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. 31. *Наконечный М. Ф.* Розмаїтість форм — багатство мови.— «Мовознавство», 1967, № 2. 32. *Нікітіна Ф. О.* Аналогія і словотворчі моделі. К., 1971. 33. *Ониськевич М. Й.* Словник бойківського діалекта. Т. II (літера «З»). 34. *Пінчук О. Ф.* Вивчення словотвору в школі. «Укр. мов. і літ. в школі», 1972, № 4. 35. *Пінчук О. Ф.* Віддієслівні іменники в сучасній українській мові. К., 1972. 36. *Ращинская Г. Н.* Отглагольные имена существительные на *-ння, -ення(-іння), -ття* в современном украинском языке. Автореф. на соиск. учен. степени канд. филол. наук. Львов, 1968. 37. *Романова Н. П.* Из истории отглагольных существительных на *-ние, -ение, -тие* в русском языке XVI в.— У зб.: Слов'янське мовознавство, II. К., 1958. 38. *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова. К., «Наукова думка», 1971. 39. Словник української мови. Т. IV. К., 1973. 40. *Соболева П. А.* Исследование словообразовательной системы на основе аппликативной порождающей модели.— «Учен. зап. Тарт. ун-та». Вып. 228, 1969. 41. *Соболева П. А.* О трансформационном анализе словообразовательных отношений.— «трансформационный метод в структурной лингвистике». М., 1964. 42. *Тихонов А. Н.* Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. Самарканд, 1971. 43. *Тихонов А. Н.* Формально-семантические отношения слов в словообразовательном гнезде. Автореф. на соиск. учен. степени докт. филол. наук. М., 1974. 44. *Хохлачева В. Н.* К истории отглагольного словообразования существительных в русском литературном языке нового времени. М., «Наука», 1969. 45. *Цой А. А.* К вопросу о зависимости структуры соотносительных словосочетаний от словообразовательных связей из стержневых слов.— Актуальные проблемы русского словообразования. Материалы республиканской научной конференции (12—15 сентября 1972 г.). Самарканд, 1972. 46. *Шанский Н. М.* Словообразование.— Современный русский язык. Ч. I. М., Изд-во Моск. ун-та, 1962. 47. *Шанский Н. М.* Очерки по русскому словообразованию. М., Изд-во Моск. ун-та, 1968. 48. *Шапошникова Л. В.* Словообразовательная структура отглагольных существительных на *-ние* в современном русском языке. Автореф. на соиск. учен. степени канд. филол. наук. Саратов, 1973.

*Л. В. МАЗУРКЕВИЧ, асп.,  
Київський університет*

### **ЗІСТАВЛЕННЯ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ СЕРБОХОРВАТСЬКОЇ, УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ**

При зіставленні лексичних даних слов'янських мов можна помітити, що значна частина слів подібна, а часто має й повну тотожність як у плані вираження, так і в плані змісту. Це явище привертає до себе увагу як із загальнолінгвістичної точки зору, так і тому, що наявність загальних елементів у рідній мові і в мові, що вивчається, — досить важливий фактор при вивченні чужої мови.

Близькість сербохорватської мови з українською та російською є фактом, який необхідно враховувати, вивчаючи сербохорватську мову.

У даному питанні найважливішим моментом є з'ясування цієї близькості, того, в яких галузях мови вона проявляється, в чому її позитивний вплив і яка можлива несприятлива дія на оволодіння інослов'янською мовою.

У розв'язанні цієї проблеми важливу роль відіграє зіставне дослідження в галузі лексики і лексичної семантики. На сучасному етапі розвитку мов зіставній, конфронтативній лінгвістиці радянські і зарубіжні мовознавці приділяють велику увагу [5, 5—22; 6, 163—170; 3, 4; 8]. Сербохорватська мова з погляду внутрішньолінгвістичної характеристики відзначається високим ступенем структурної подібності щодо української та російської мов.

В. В. Виноградов писав: «Дослідження різних історичних взаємодій слов'янських мов допоможе визначити нові пласти лексичної спільності між різними слов'янськими мовами і відповідності між ними у процесах семантичних змін і в методах словотвору» [1, 28].

Сучасне мовознавство, яке намагається виявити структурні елементи мови, насамперед висуває вимогу системного підходу до всіх мовних рівнів.

Системність лексики має інший характер, ніж системність граматики або фонетики. «Лексика не може у своєму існуючому складі відобразити всю безмежність людського досвіду і навколишнього ювінішого світу, тому більшість лексико-семантичних рядів і мікросистем кожної мови існує завжди у «відкритому» стані, тобто у постійній схильності до іновацій» [2, 126].

Порівняння лексичних систем мов можна проводити у різних аспектах. Один з них — історичний. Другий — установлення співвідношень між лексичними системами різних мов, головним завданням якого є виявлення типологічної подібності або розрізнення лексичних систем. Цей аспект дуже важливий з позиції визначення різних способів відображення дійсності в мові, а також може здобути практичне застосування у справі вивчення іноземної мови.

У цьому плані особливий інтерес становить зіставний аналіз лексики споріднених мов, оскільки близькість плану вираження в них дає змогу визначити важливі особливості лексичного характеру.

У цій статті ставиться завдання зіставного аналізу лексичного фонду, спільного для сербохорватської, української та російської мов на сучасному етапі їх розвитку\*.

Структура сербохорватської мови оцінюється з погляду наявності в ній лексичних одиниць, які ототожнюються з лексичними одиницями української та російської мов.

При цьому враховуються дані лексики української та російської мов, але водночас усвідомлюється й та модель, за якою створювалось слово в сербохорватській мові.

Тоді лексику сербохорватської мови можна розділити на такі групи:

I — група, до якої входять слова сербохорватської мови, які мають відповідники в українській мові;

II — до якої входять лексичні одиниці сербохорватської мови, що семантизуються за допомогою лексики російської мови;

III — слова сербохорватської мови із загальнослов'янським коренем, які зрозумілі при відповідному словотворчому аналізі;

IV — група, що включає слова з незнайомою зовнішньою формою.

Говорячи про зіставний аналіз лексики, необхідно розмежовувати поняття тотожності, нетотожності і приблизного значення зіставляваних лексичних одиниць. Тотожними будемо вважати ті міжмовні відповідності, в яких простежується повний збіг плану змісту і повний (або в деяких випадках частковий) збіг плану вираження. Нетотожними — ті, які є різними у плані вираження і однаковими у плані змісту (омосеманти), або ж, навпаки, однаковими за формою і різними за змістом (міжмовні омоніми).

До приблизних відповідників можна віднести такі порівнювані лексичні одиниці, які можуть бути: а) неточними формально (точними семантично); б) неточними семантично (точними формально); в) неточними формально і семантично.

Слід виділити і такі поняття, як еквівалентність і безеквівалентність. До еквівалентних одиниць відносимо точні (тотожні)

---

\* Для аналізу взято лише письмову форму лексичних одиниць сучасних літературних мов.

відповідники, приблизні і нетотожні, а також ті слова, що належать омосемічному ряду.

Безеквівалентні лексичні одиниці — слова сербохорватської мови, які не мають однослівних відповідників в українській та російській мовах ні в плані вираження, ні в плані змісту: тобто ті, які семантизуються лише описово.

Це співвідношення можна представити у такій таблиці:

Таблиця 1. Типи відношень сербохорватської, російської та української мов\*

Об'єкти відношень	Еквівалентність						Безеквівалентність
	Тотожні відповідності	Приблизні відповідності			Нетотожні відповідності		
		формально	семантично	формально і семантично	омосемія	омонімія	
План вираження	=	≈	≈	≈	≠	=	≠
План змісту	=	≈	≈	≈	≠	≠	=

\* Знаком [=] позначена відповідність за даними ознаками зставних елементів у сербохорватській, російській та українській мовах; знаком [≈] — приблизна відповідність; знаком [≠] — відсутність відповідності.

Схематично структура досліджуваного лексичного складу сербохорватської мови зображена на рис. 1.

В сегмент А входять слова сербохорватської мови, що усвідомлюються з допомогою української лексики. В сегмент Б — слова, які семантизуються при зіставленні з лексикою російської мови. При перетині сегментів А і Б створюється ділянка В, яка об'єднує слова, що є загальними для сербохорватської, російської і української мов.

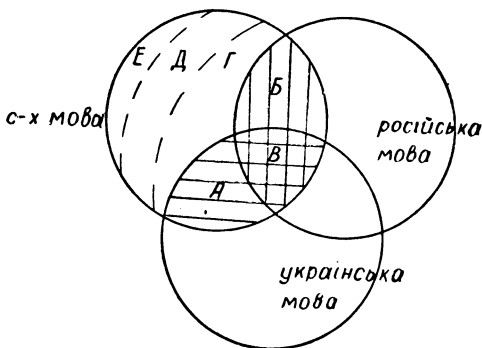


Рис. 1.

До сегментів А та Б і в ділянку В входять точні відповідники (тотожні) і частина приблизних, а також міжмовні омоніми. На схемі 1 відзначено ще й поля Г, Д і Е.

Поле Г включає слова, що є лише приблизними відповідниками. Вони можуть бути зрозумілі лише після певного словотворчого аналізу. Іншими словами, це група лише частково перекладної лексики. До неї входять: а) слова сербохорватської мови із загаль-

нослов'янським коренем, але з незнайомим значенням цілого ряду суфіксів у російсько-українському мовному середовищі (*колачарниці, колачий, ловиште* та ін.); б) префіксальні дієслова, особливо ті, що мають префікси просторово-часового значення і в тому випадку, коли префікс даного дієслова у сербохорватській мові не відповідає префіксу у російській і українській мовах, або ж має інше значення (*исходати се, доходати, проходати* та ін.); в) суфіксальні форми іменників і прикметників при загальнослов'янських коренях (*мерач, мерачки, мерив, мерица, мерив, мёров* і т. п.); г) віддієслівні іменники і дієслова, утворені від іменників (*шити—шиће, бубань—бубњати, танац—танцати* і т. п.); д) композити (*мухолóвац, тупоглавац, риболовац, добросређник* та ін.); е) слова, що мають загальнослов'янський корінь, але особливості розвитку семантики у сербохорватській мові привели до зміщення значень, хоча деяка спільність із значенням, що відповідає йому в українській і російській мовах, збереглась (с.-х. *жариште* — 1) фіз. фокус; 2) перен. центр подій; с.-х. *жарач* — кочерга).

У поле *Д* увійдуть слова-омосеми, що мають однослівні відповідники (наприклад: *број* — 1) номер; 2) число; 3) цифра та ін.).

Поле *Є* об'єднує слова, які семантизуються лише описово (безеквівалентна лексика). Наприклад: *гібаница* — *гібáница* (солодкий пиріг з сиром і т. п.); *гón* — *гон* (старовинна міра довжини).

Виходячи з даних таблиці і схем, в лексичному фонді сербохорватської мови можемо виділити два розділи.

Перший розділ об'єднує лексику загального вжитку, тобто точні і приблизні відповідники ділянок *А, Б, В і Г*, а також міжмовні омоніми. В ці ділянки увійдуть когнати — генетично споріднені загальнослов'янські слова, що походять від загального етимону, більша кількість яких входить у загальний словниковий фонд даних мов і складає найбільш вживаний і необхідний для спілкування пласт лексики. Сюди ж увійдуть інтернаціоналізми і взаємозапозичені слова зіставлених мов.

У другий розділ лексики сербохорватської мови увійде незагальноновживана лексика або слова, що не мають загального етимону у сербохорватській, російській і українській мовах.

Це омосеманти (поле *Д*) і безеквівалентна лексика (поле *Є*).

У даній статті розглядається лише лексика, що входить до групи *В*.

Формально-семантичну співвідносність лексичних одиниць української, російської та сербохорватської мов можемо представити у таблиці 2.

У групі *В* сконцентровано лексику сербохорватської мови, що має відповідники в українській та російській мовах. До цієї групи включено: а) когнати — *В<sub>1</sub>*; б) загальнослов'янські слова, які мають різний фонетичний вигляд у сербохорватській, українській і російській мовах в результаті історичних змін — *В<sub>2</sub>*; в) інтернаціоналізми та слова, запозичені з інших мов сербохорватською, українською та російською мовами — *В<sub>3</sub>* (див. рис. 2).



Докладніше розглянемо лексику підгруп  $B_1$  і  $B_2$ .

Це моносеманти: 1.  $\phi = i = z = 1$ :

\*с.-х. *глина* — загальна назва для ґрунту, що разом з алюмінієвим силікатом має в більшій чи меншій мірі і домішки кварцу, піску, каоліну або вапна<sup>2</sup>; \*р. *глина* — вогнетривка гірська порода, що лежить на поверхні землі або під ґрунтом, в'язка у воло-

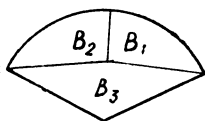


Рис. 2.

Таблиця 2. Співвідносність лексем групи В

Плани співвідношень	Лексемне співвідношення				Омонімія м/о
	моносеманти		полісеманти		
Форма	=	≈	=	≈	=
Зміст	=	≈	≈	≈	≠

гому стані і є матеріалом для гончарних виробів, будівельних робіт, ліпки і т. п.; \*у. *глина* — багатомінеральна гірська порода, переважно осадового походження, яка з водою утворює пластичну масу, що широко використовується в будівництві, гончарному ділі, скульптурі і т. д.

\*с.-х. *зачадити* — 1. Напустити диму, кіптю. 2. Задимити, наповнити димом; \*р. *зачадить* — 1. Почати чадити, напустити диму, кіптю, чаду. 2. Наповнити чадом, зачадити; \*у. *зачадити* — 1. Напустити кіптю, диму, чаду. 2. Зачадити що-небудь.

\*с.-х. *крупна* — 1. Лід у вигляді мілких і середніх зерен, град. 2. Цілі або подрібнені зерна різних сільськогосподарських культур, які використовуються як їжа; \*р. *крупна* — 1. Продукт харчування, що складається з очищених і лушених хлібних зерен. 2. Лише в однині: сніг у вигляді мілких шаровидних зерен; \*у. *крупна* — 1. Очищені й подрібнені зерна злакових рослин, що їх використовують як продукт харчування. 2. Атмосферні опади, схожі на дрібні кулясті зернята.

2.  $\phi \approx$ , а  $z =$ :

\*с.-х. *маћеха* — жінка батька стосовно його дітей від іншого шлюбу; \*р. *мачеха* — жінка батька стосовно його дітей від іншого шлюбу, нерідна мати; \*у. *мачуха* — жінка батька стосовно його дитини (дітей) від іншого шлюбу; нерідна мати.

\*с.-х. *подземни* — той, що знаходиться під землею; \*р. *подзёмный* — той, що знаходиться під землею; \*у. *підзёмний* — той, що знаходиться під землею.

<sup>1</sup>  $\phi$  — форма слова,  $z$  — зміст слова, [\*] збіг значень, м/о — міжмовна омонімія.

<sup>2</sup> У статті використано матеріали таких словників: «Речник српскохрватског књижевног језика». Нови Сад. Загреб. Т. I—V, 1967—1973; Словник української мови. Т. I—VI. К., «Наукова думка», 1970—1976; Сербскохорватско-руський словарь. Изд. 3-е. М., «Советская энциклопедия», 1970; а також було використано матеріали Картотеки АН УРСР до Словника української мови.

\*с.-х. *обряд* — а) порядок утвердження якихось звичаїв, пов'язаних з виконанням релігійних настанов, звершення релігійних установ або народних звичаїв; б) звершення християнської церковної служби; в) церемонія звершення (здійснення) чого-небудь; \*р. *обряд* — порядок, лад, за яким звершується що-небудь, дії, пов'язані з виконанням яких-небудь настанов (переважно церковних); \*у. *обряд* — сукупність установлених звичаєм дій, пов'язаних з побутовими традиціями або з виконанням релігійних настанов.

\*с.-х. *иноземац* — той, що з іншої країни, чужинець; р\*. *иноземец* — той, що є підданим іншої держави, країни, чужинець; \*у. *іноземець* — громадянин, підданий іншої держави, країни; чужоземець, чужинець.

\*с.-х. *топола* — дерево з високим прямим стовбуром, з блискучими листками і звисаючими квітами; \*р. *тополь* — дерево сімейства вербових з високим прямим стовбуром з глянцевиими листками різної форми та з квітами у вигляді звисаючих циліндричних стержнів; \*у. *тополя* — дерево родини вербових із високим прямим стовбуром, з глянсуватими листками різної форми та з одностатевими квітками у вигляді повислих сережок.

\*с.-х. *крава* — 1. Велика рогата худоба, яка дає молоко. 2. *Перен.* Нерозумна, незграбна жінка; \*р. *корова* — 1. Велика парнокопитна свійська тварина, яка дає молоко; самка бугая. 2. *Перен.* Про незграбну, товсту або нерозумну жінку; \*у. *корова* — 1. Велика парнокопитна свійська молочна тварина, самка бугая. 2. *Перен.* Про незграбну, товсту або нерозумну жінку.

**Полісеманти:** 1. *ф* -, а з  $\sim$ :

с.-х. *задаћа* — \*а) те, що дається кому-небудь зробити, звершити; що є чийось обов'язком; \*б) *шкільн.* те, що треба рішити, вивчити, на що треба відповісти і т. д.; р. *задача* — 1. Ціль, до якої хочуть досягнути. \*2. Доручення, завдання. 3. Питання (частіше математичного характеру), що дається для розв'язання. 4. *Простор.* Успіх, щастя, вдача; у. *задача* — \*1. Питання (частіше математичного характеру), яке розв'язується шляхом обчислень за певними умовами. 2. *Розм. рідко.* Доручення, завдання.

с.-х. *зализати* — 1. Почати лизати, лизнути. \*2. Зробити гладким, зализавши; гладко зачесати (волосся), загнути; р. *зализать* — 1. \*а) зволожуючи волосся, шерсть і т. п., щільно пригладити, зробити дуже гладкими; б) *перен., розм.* 2. Вилизувати язиком, сприяючи заживленню (про рану); у. *зализати* — \*1. Пригладити волосся, зробивши його дуже гладким. 2. Вилизати язиком, сприяючи заживленню (про рану).

с.-х. *мак* 1—1. *бот.* \*а) технічна однолітня рослина з великими гарними квітами і з великою кількістю дрібного насіння, з якого одержують опіум; б) назва сімейства трав'янистих. 2. Масть в картах; трефи. 3. Найтонше полотно; р. *мак* — \*1. Трав'яниста рослина з сімейства злакових, з довгим стеблом і великими квітами, яка містить в собі молочний сік і дає плоди у вигляді коробочки

з дрібним насінням; деякі сорти вирощуються як лікарська та олійна культура. 2. *Збірн.* Насіння цієї рослини, що вживається як їжа, у. *мак* — \*1. Трав'яниста рослина з довгим стеблом і великими квітками (переважно червоного кольору), що дає кулястий плід, наповнений дрібним насінням; вирощується як лікарська та олійна культура, а також як декоративна рослина. 2. Насіння цієї рослини.

с.-х. *роса* — \*1. Конденсована водяна пара, що протягом холодної ночі осідає у вигляді маленьких крапель на наземних предметах. \*2. Водяна, волога плівка, краплі взагалі (сліз, поту й т. п.). 3. Дрібний дощ, дощичок; р. *росá* — \*а) водяні краплі, що осідають з вологого повітря на поверхню рослин, ґрунту і різних наземних предметів ввечері, вночі й рано-вранці при охолодженні, пониженні температури в теплу пору року; б) про той час доби, коли падають такі краплі; \*в) про краплі якої-небудь рідини, у. *росá* — краплі води, що осідають на поверхні ґрунту, рослин та інших предметів, коли з ними стикається охолоджений, приземний шар повітря. Мокра від таких крапель трава. Краплі будь-якої рідини, що осідають на чому-небудь, покривають щось.

2. *ф*  $\approx$  і *з*  $\approx$ :

с.-х. *розмінути се* \*1. Пройти один повз одного, йдучи у протилежних напрямках; розійтись. 2. а) пройти, звершитись; б) зникнути; р. *разминѣться* — \*а) рухаючись назустріч один одному, не зіштовхнутись, розійтись в дорозі; б) не зачепити, обійти, об'їхати один одного; у. *розминѣтись* — \*1. Рухаючись назустріч, обходити, об'їжджати одне одного. 2. *Розм.* попрощавшись, розходитися, йти одне від одного в різні боки. 3. *Перен.* Нехтувати чим-небудь, облишати щось або відмовлятися від чогось.

с.-х. *милост* — \*1. Доброзичливість, великодушність. \*2. Милосердя, добродушність. 3. Помилування, пробачення. 4. Любов; р. *милость* — \*1 *Одн.* Добре, великодушне відношення. 2. *Заст.* Дар пожертвування, подаяння; у. *милість* — \*1. Доброзичливе, привітне ставлення до кого-небудь. 2. *Перен. мн. заст.* Дар, пожертвування.

с. х. *леви* — 1. \*а) який знаходиться на тому ж боці тіла, де знаходиться й серце; б) який знаходиться з протилежного боку від того, хто за чимось або за кимось спостерігає. \*2. *Політ.* а) той, хто належить до лівих; б) який має потяг до радикальних, революційних мійр, що притримується курсу революційного руху. 3. а) ліва рука; б) *політ.* лівий; р. *лѣвий* — \*1. Розташований з того боку тіла, де знаходиться серце (протилежне — правий). 2. Політично радикальний, прогресивний, революційно настроєний (від лівого боку парламентського залу, який займали члени радикальних партій). \*3. Уявно-радикальний, що прикриває уявно-показною революційністю свої капітулянтські, ліквідаторські настрої; у. *лівий* — \*1. Розташований з того боку тіла, де міститься серце; протилежне — правий. \*2. Політично радикальний або більш радикальний, ніж інші. \*3. Який показною рево-

люційністю прикриває опортуністичні, реакційні тощо погляди, настрої.

Омонімія:  $\phi =$ , а  $z \neq$ :

с.-х. *вареник* — вино, зварене з медом і перцем; р. *варѣник* — рід пиріжків з ягодами, сиром або ж якою іншою начинкою, відварених в кип'ятку; у. *варѣник* — невеликий варений виріб, зліплений з прісного тіста і начинений сиром, ягодами, капустою і т. ін.

Групу В, як і групи А та Б, що не були розглянуті в даній статті, можна охарактеризувати як групу безперекладного розуміння сербохорватського лексичного матеріалу. Це група безпосереднього розуміння. За ознаками походження лексичних одиниць групи В можна виділити слова загальнослов'янського походження або когнати, а також інтернаціоналізми та запозичення.

При зіставному аналізі лексики необхідно розрізнити тотожні зіставлення. Повна тотожність форми слова і його змісту — це нерідке явище в таких близькоспоріднених мовах, як сербохорватська, російська й українська. Але часто при повному фонеморфологічному збігу, або близькості форми слова спостерігається незбіг, а нерідко й повне розходження у значеннях [7, 69—73].

Так, при зіставленні лексичних одиниць сербохорватської, російської та української мов знаходимо чимало міжмовних омонімів, у яких збіг плану вираження супроводжується повною відміною плану змісту: с.-х. *пар* 2 — мить, момент (пор. з р. *пар*, з у. *пар*); с.-х. *пѣчка* 2 — кісточка плоду (пор. з р. *печка*, у. *пічка*); с.-х.  *жало* — піщана міліна (пор. з р., у.  *жало*) та багато інших.

Повний збір значень спостерігається лише при моносемії, тобто тоді, коли і сербохорватська, і російська, і українська лексичні одиниці мають однакове значення. При полісемії ж збіг значень лише частковий. Ці питання зіставної лексикології вимагають уважного й докладного вивчення, тому що вони є досить важливими і актуальними.

Список літератури: 1. *Виноградов В. В.* Об изучении общего лексического фонда в структуре славянских языков. — «Научный бюллетень», ЛГУ, 1946, № 11—12. 2. *Жлуктенко Ю. А.* Лингвистические аспекты двуязычия. К., 1973. 3. *Жлуктенко Ю. О.* Мовні контакти. К., 1966. 4. *Степанов Ю. С.* Методы и принципы современной лингвистики. М., 1975. 5. *Супрун А. Е.* Лексическая система и методы ее изучения. — В сб.: Методы изучения лексики. Минск, 1975. 6. *Супрун А. Е.* Сопоставительно-типологический анализ лексики. — В сб.: Методы изучения лексики. Минск, 1975. 7. *Сятковский С.* Основные принципы сопоставительного анализа языков. — «Русский язык за рубежом», 1976, № 4. 8. *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej.* Warszawa, 1976, № 15 (див. статті М. Basaj, А. Jedlička, О. Martincova).

*В. В. ЛОБОДА, доц.,  
Київський педінститут*

## ТЮРКСЬКИЙ ЕЛЕМЕНТ У ПІВНІЧНОПРИМОРСЬКІЙ ТОПОНІМІЇ

Територія Північного Причорномор'я, як відомо, була місцем взаємопроникнення і співіснування генетично неоднорідних етнічних потоків, спрямованих сюди з різних боків. Протягом кількох століть проходили і проходять тут складні міжмовні взаємовпливи, що були достатньо тривалими і діяли безпосередньо в результаті більш-менш постійних безпосередніх чи опосередкованих контактів різного характеру. Результатом зіткнення міграційних течій і відповідного взаємопроникнення різних топонімічних систем внаслідок мовних контактів була топонімічна взаємодія мов.

Північне Причорномор'я тривалий час було підпорядковане різним тюркським племенам і народам; лише протягом чотирьох століть йшла боротьба за повернення цих земель східнослов'янським народам. Тільки після другої російсько-турецької війни територія регіону перетворюється в Новоросію і з 1791 р. возз'єднується з Росією.

Зрозуміло, контакти слов'янського й тюркського етносу не могли не залишити свого сліду в системі давніх найменувань, насамперед у гідронімії [12, 246—268, 275 — карта; 1; 8; 2, 139—190]. Що ж стосується ойконімії краю, за своїм характером молоді, то тюркські елементи в ній не становлять джерела, а скоріше, як і в топонімії Буковини, що до 1912 р. перебувала під турецькою адміністрацією [5, 36], є явищем у топоніміконі. Тюркські найменування населених пунктів здебільшого встановлені українцями (за тюркськими гідронімами, прізвищами-тюркізмами), або ж принесені сюди переселенцями з Балкан, що втікали від турецького гніту на звільнене Північне Причорномор'я. Це зумовлює вживання тюркських і татарських назв: тут немало прихованих топонімів-тюркізмів, які зовні схожі на слов'янські утворення. Водночас тюркські за походженням топоніми відносяться до запозичень з певною умовністю: в слов'янському оточенні тюркські запозичення набувають граматичної категорії роду, відсутньої в тюркських мовах, а отже, відповідно до значення граматичного роду морфологічно оформлюються; водночас проходять і фонетичні субституції в звуковому оформленні назв.

Етимології багатьох топонімів Північного Причорномор'я, в тому числі й топонімів-тюркізмів, уже з'ясовані в загальнотюрксь-

ких лексикографічних дослідженнях [9; 4; 3; 10; 11] та в атомічних описах топонімів Північного Причорномор'я [6; 7; 2], а також численних статтях у наукових збірниках і журналах.

У цій статті робиться спроба визначити лексичні запозичення серед офіційних і паралельних найменувань у Північнопричорноморській топонімії, проаналізувати засоби фонетичної та граматичної адаптації назв із запозиченими твірними основами.

**Адабаша** — місцева назва с. Щасливка (Кіровогр., Новоукр.). Утворене від тур., кр. татар. *oda* — «солдатська (яничарська) артіль», «рота» (Севортян, 1974, 202)\* і *baş* — «голова», «старший», отже, має значення «старший артілі або роти», пор.: тур. *jüz* — «сотня» і *baş* — «голова», отже, «сотник».

**Аджалик** — назва балки і мікротопоніми (Од., Комінтерн.). Твірним виступає кр. татар., кипчак *азу* — «солоний» та суфікс *-луқ*. Спільне значення новотвору «солоність, солонцюватість, солончак». Назва адаптована: [а] в другому складі виник на українському ґрунті внаслідок асиміляції. Не виключається вплив дієслівної форми *аза* (Севортян, 1974, 91); пор.: *ёгақ* — «солонцюватий» і *-луқ* — *ёгақлуқ* — «солонцювата земля» (Магазаник, 125).

**Аджамка** — ойконім (Кіровогр., Кіровогр.), також гідроніми (л. притока Інгулу, л. притока Південного Бугу). Арабське *азам* — «люди, що розмовляють незрозумілою мовою» стало вживатися як етніонім «перс». Через Туреччину і Крим дісталось воно на Україну; пор.: тур., кр. татар. *азам* — «перс». Яку етнічну групу називали цим словом на Північному Причорномор'ї, сказати важко. Див. також: Фасмер, 1, 64 (азям); Брюкнер, 3. Пор.: *Арнаутка*, *Болгарка*.

**Аджиголь** (Аджігіюль) — гідронім і паралельна назва (Мик., Очак.); кипчак. *азу* — «солоний» (Севортян, 1974, 90) і *гол* — «озеро».

**Аджіаска** (Аджіаск) — паралельна назва с. Рибаківка (Мик., Березан.); від тюрк. (кр. татар., кипчак.) *азу* — «солоний» і *асуқ* — «користь», «заробіток» (Севортян, 1974, 196), отже, *\*азуасуқ* — можливо, «заробіток на солекопальнях». Закінчення *-а* виникло на українському ґрунті в результаті оформлення значення граматичного роду (пор. *odabaş > Адабаша*) і порівнювання до найтипівіших назв українських населених пунктів. Голосний [у] в другому складі тюркської лексеми редукувався внаслідок приєднання до композита українського флективного [а].

**Анчекрак** (Анчокрак, Янчокрак, Єнчокрак) — паралельне найменування с. Кам'янка (Мик., Очак.), утворене від тюрк. *јап* — «горіти, пламеніти» (Радлов, III, 79) і кр. татар. *ёсрақ* — «джерело» (Радлов, III, 2008). Можливий інший спосіб творення: від тюрк. *ап* — «дичина, звірина» (Севортян, 1974, 152) і *ёсрақ* — «джерело».

У формі Янчокрак [q] > [č] ще на тюркському ґрунті.

\* Тут і далі дивись список скорочень у кінці статті.

Субституція тюрк. [O] > слов'ян. [e] у формі *Анчекрак*, здається, відбулася в російськомовному оточенні; в українській мові сподіваною залишилася б форма *Анч[о]к[р]ак*.

**Арбузинка** — гідронім й ойконім (Мик., Арбузин.). Назва використовує тюркську твірну основу, пор.: середньоперс. хагбū-лак > новоперс. хāгбūzā тюрк. (кр. татар.) хагрiz (Радлов, II, 1673), запозичене українське «гарбуз»; українська форма повинна виходити з кримських говорів і була, очевидно, максимально наближена до тюркської \*хагбуz, виходячи з кр. татар. хагрiz, кумик. хагбус — «кавун». Форма ж *Арбузинка* відбиває російську вимову її, зустрічається в ономастичній лексичі, див.: в Іпатіївському літописі від 1232 р. свідчиться антропонім *Арбузович*; в Галичині і досі є урочище *Гарбузовича*.

**Арнаутка** (Арнаутівка) — місцеві назви (Мик., Возн.; Херс., Білозер та ін.). Твірне слово *арнаут* є етнонімом. У східнослов'янські мови воно попало з турецької, де засвідчене вперше у 1544 р.: арнаут — «албанець». Турки, в свою чергу, запозичили його з грецької мови. Якщо взяти до уваги термін Орняутская земля (XVI ст.), то прийдемо до висновку про поширення слова в XVI—XVII ст. Терміном *арнаути* називали на півдні України військові поселенці різних етнічних груп з європейських країн.

Словотворення ойконіма східнослов'янське.

**Акмечетські Ставки** (Ахмечеть, Акмечет) — назва села (Мик., Доман.). Композит *Акмечеть* утворений з тюрк. аq — «білий» і тюрк., наприклад, татар. мәйit — «мечеть». Форму *Ахмечетка* можна пояснити так: компонент ах- утворений з тюрк. (караїм.) ах — «білий» (Севортян, 1974, 116); ймовірно, що відбулася субституція [x] > [к] на східнослов'янському ґрунті.

**Базалук** (Базелук-Кам'янка) — мікротопонім селища Грушівка (Херс., Склад.). Назва може мати кілька пояснень.

**А.** *Базалук* — результат освоєння рос. *базлук* чи *базлык* — «своєобразные подковы, прикрепляемые рыбаками к обуви для хождения по льду» (Фасмер, I, 106, 233). М. Фасмер виводить його з тюрк. boz — «лід» (-lyq — суфікс); пор.: тур. buzluk — «льодярня»; див. також: Грінченко, I, 107; *бузлук*.

**Б.** *Базалук* пов'язано з рос. *басдык*, *басалук* — «болотная, кислая почва» (Фасмер, I, 130), що утворене з тюрк. botaqlı — «болотяний» (Радлов, IV, 1510), однак пояснення причини субституції тюрк. [t] > рос. [с] немає.

**В.** Назву можна пояснювати як утворення з рос. *басалык* — «кистень». пол. basatyg — «кнут із свинчаткою» < тюрк. (тур., тат.) başaqly — «з залізом наконечником» (boşaq — «залізний наконечник», -ly — суфікс). М. Фасмер [I, 130] заміну тюрк. [s] слов'ян. [с] пояснює особливостями вимови пол. [s].

**Байбараки** (Байдарка, Байборака, Бабайрака) — мікротопонім с. Мар'янівка (Кіровогр., Бобрин.). Назва від тюрк. bajbārāk; пор. кр. татар., казах., тур. vaj — «багатий» і bārāk — «різновид грубого сукна» (Радлов, II, 1595), рос. *байберек*, *бамберек*, *бан-*

*берек* — «міцна шовкова або парчева тканина» (Фасмер, I, 107), укр. *байбарак* «верхня одіж у гуцулів: різновид сукняного напівкаптана» або різновид жіночої козушанки» на Канівщині (Грінченко, I, 20).

**Байбузівка** (Вайбузенка) — ойконім (Од., Анан.; Од., Савран.), пор.: Байбузи на Черкащині. Від відомого на Україні боярського прізвища, Байбуз, що утворене, безперечно, з тюрк. *bağ* — «пан» і тюрк. (татар., казах.) *buza* — «напій із проса» < перс. *būzā*.

**Байдакове** (Байдаківка, Байдака) — ойконім (Кіровогр., Онуфр.). Відапелятивне прізвище Байдак виступає твірним словом у топонімі *Байдакове* (*Байдаківка*). Апелятив від кипчак. *bağdağ*; пор.: тат. *bağdağ* — «полової тес» < перс. *pağ* — «нога» (у кипчацьких і ногайських говірках вимовляється *bağ*) і перс. *taht* скорочений варіант *taħ* (вимовляється у кипчацьких мовах як *dağ* — «настил, дошки на підлозі для ніг»).

**Байрачи** (Боерак, Високі Боераки, Зарудні Боераки, Чорний Бойрак та ін.) — ойконім і мікротопоніми (Кіровогр., Петр.). Форма *боерак* властива для пам'яток російської писемності, *байрак* — для української. Як загальна назва слово *байрак* засвідчене на початку XVII ст.; вона повністю відповідає тюрк.: *карачаїв. bağraq* — «гора, холм» (Фасмер, I, 104), татар. діал. *bağraq* — «гора, гориста місцевість».

Російська форма запозичена, очевидно, з татар. *bağraq* — «гора, гориста місцевість».

**Байтали** (Байтал) — ойконім (Од., Анан.). Від тюрк. *bağtal*; пор.: тур., казах. *bağtal* — «молода кобила», уйгур. *pağtal* — «трирічна кобила» (Рясянен, 1969, 57).

Відомі інші тлумачення назви: «на турецьком язику значит водопоп, потому что речка Тилигул тут действительно была обильна водою»; див.: Г а в р и л (В. Ф. Р о з а н о в). Отрывок повествования о Новороссийском крае. — «Записки Одесского общества истории и древностей», 1853, т. III, с. 59; тюрк. *bağtal* — «коновал» (З а г о р у й к о В.). По страницам истории Одессы и Одесчины. Вып. I. Одесса, 1957, с. 123).

**Бақша** — ойконім (од., Савран.), гідронім (пр. притока Південного Бугу). Ойконім від тюрк. (кипчацько-ногайські мови) з характерним сполученням [q, š], пор.: казах. *bağša* — «горód», кипчак. (Добруджа) *bağša* — «сад» на відміну від інших мовних груп з властивим [γč], [xč] (пор.: тур., кр. татар. *bağša*, караім. *bağša* — «садок, горód»). Субституція [č] > [ш] є характерною рисою казахської, каракалпацької і ногайської мов (кипчацько-ногайська підгрупа кипчацьких мов).

Назва річки (від неї утворено й ойконім), безперечно, споріднена із назвою ногайського поселення Бокшали на території Бессарабії, утворена від *bağša* — «горód, баштан» та суфікса -ly (закінчення -а за аналогією до українських назв).

**Болгарка** (Булгарка) — численні ойконіми і мікротопоніми на Миколаївщині й Одещині. Відетнонімний ойконім, утворений, як



виажняють дослідники, з д-тюрк. *bulğar* — «змішаного походження, метис» < *bulğa* — «змішувати» (Рясянен, 1969, 88).

**Бугаз** (Кароліна-Бугаз) — першоназва і паралельне найменування смт Затока (Од., Ізмаїл.). Від тур. *boğaz* — «затока, канал», «гирло річки». Назва перекладена.

**Булдинка** (Булдимка) — ойконім (Од., Комінтерн.). У назві зберігається форма першої особи минулого часу дієслова: тур. *bulmak* — «знаходити», «одержувати», «зустрічати» (*buldum/buldum* — «я знайшов, одержав, зустрів»). Такі форми трапляються на Україні як прізвища, напр.: *Гедерим* («я пішов»).

**Бейкуш** (Ближній Бейкуш, Дальній Бейкуш) — паралельна назва с. Чорноморка (Мик., Очак.). Від кипчак. *baıquş* — «бідняк», пор.: чагат. *baıquş* — «бідняк», казах., татар., узб. *baıquş* — «безпритульний, жебрак» (Радлов, IV, 1424), також: рос. (донське) *байгуш* — «бідняк», (оренбурзьке) «жебрак, збіднілий кочівник», «віддалений хутір» (Фасмер, I, 107). Останнє значення слова в російській мові («віддалений хутір») змушує думати, що й назва українських поселень на Березанському лимані — Ближній Бейкуш, Дальній Бейкуш — формувалася на основі значення «хутір». Очевидно, це значення було в тюркських мовах, що контактували з російською.

**Гординівка** (раніше Гардиновка) — ойконім (Кіровогр., Долин.), також: Гард (Гардово, Гордова та под.) на Північному Причорномор'ї. Всі назви пов'язані з укр. *гард*. — «ряд перегородок в воде для ловли рыбы»; «перегородки поперек реки из камней»; *гордувати* — «запруживать» (Грінченко, I, 273), що, в свою чергу, запозичене з тюркських мов; пор.: чуваськ.\* *garğa* — «изгородь, ограда», «ловушка для птиц и зверей» < \**gar* — «загороджувати» і суфікса *-ta*. Про тюркське походження українського слова свідчить форма *гардаджій* — «мастер, устраивающий гард» (Грінченко, I, 273), де компонент *-джій* є безперечним відповідником тюркського агентивного суфікса *-жі*. Запозичення могло відбутися ще в час болгарсько-слов'янських стосунків, однак швидше це сталося в XIII—XV ст.: українцям слово *гард* передали кипчакські племена, про що свідчить початковий *г* в українській мові.

**Висунь** — гідронім (пр. притока Інгульця); ойконім (Мик., Казанк.), **Висуньськ** — ойконім (Мик., Березнег.). Фіксації *Исун*, *Исунь*, *Добрая Исун* дозволяють припускати, що назва, як і назви інших близьких гідрооб'єктів, від тюрк. \**iü* *su*(n) — «добра вода». Вживання компонента *-сун* не фіксується із значенням «вода», «ріка». Можливо, маємо вплив назв типу *Ревун*, *Блистун*, *Окун* (Див. також: Лобода В. В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. К., 1976, с. 46; й о г о ж. Іномовні елементи в топонімії Інгулецько-Тилігульського басейну. — «Повідомлення УОК». Вип. 13. К., 1975, с. 31).

**Громокля** (Громоклей, Громокля) — гідронім (пр. притока Інгулу). Від тюрк. *агуутак/агуутак* татар., туркм., *аргамак*; казах., киргиз. *аргымак*, уйгур. *аргумак*, тур. *агуутак* — «поро-

дистий кінь» (Фасмер, I, 84). Використовується також тюркський ад'єктивний формант *-лу*, що в українській мові трансформувався в *-лія*, *-лій* (місцево: *-лея*, *-лей*), детальніше див.: Горпинич В. О., Лобода В. В., Массенко Л. Т. Власні назви і відтопонімні утворення Інгуло-Бузького басейну. К., 1977, с. 155—156.

**Еланець** — похідний ойконім (Мик., Елан.) і гідроніми **Еланець** (Гнилий Еланець, Куций Еланець), **Яланець**. Безперечно, назви пов'язані між собою, утворені від тюркської твірної основи і слов'янського суфікса *-ець*. Твірною може бути д.-тюрк. *alan* — «плоский, рівний (про місцевість)» (Древнетюркский словарь, 33), пор.: тур., татар., *alan*, казах., ногайськ. *aklan/aq/an*, алтай. *yalan* «рівна відкрита і обширна місцевість; галявина, поляна; поле, долина, рівнина; відкритий, рівний» та ін. (Севортян, 1974, 134—135). Не виключаємо іншого способу творення гідроніма *Еланець* — від тюрк. *julan* — «гадюка, гадючий».

**Інгул** (л. притока Південного Бугу), Малий Інгул (Інгулець) — пр. притока Дніпра — гідроніма і похідні ойконіми Інгулець, Інгулецьке, Інгульське. Назва Інгул тюркського походження, проте єдиного тлумачення її значення ще не встановлено: від татар. *ені-гел* — «нове озеро» (Скальковський), тур. *иен-куль* — «широке озеро» (Яворницький), тюрк. *\*angül* — «тихий, лінивий» або тюрк. *ип* — «печера» чи *ап, ін, еп* — «широкий» і тур. *göl* — «озеро» (Фасмер, II, 131); тюрк. *оп, іп* — «великий, головний» і *göl* — «озеро» (Радлов, I, 1214, 1819); праслов'ян. *\*Qгль*, освоєного тюркомовними племенами в Інгул (Вержбовський, Стрижак, Трубачов). Вважаємо, що достатню мотивацію має значення «широке озеро» (при злитті Інгулу і Південного Бугу у XVIII ст. фіксується озеро Балацьке), пор. також: кр. татар. *іенкул* — «широке озеро», туркм. *инкел* — «широчіль озера», тур. *engöl* — «озерна широчіль», татар. *кинкул* — «широке озеро» та ін.

**Карабаш** — мікротопонім с. Рибаківка (Мик., Берез.), подібно *Карагаш* (Гарагаш) на Дністрі. Перша назва від тюрк. *qarabaş* — «чорна голова». Друга форма, очевидно, походить з ногайської підгрупи мов, пор.: казах. *qara ayaş* — «вільха» (Радлов, II, 135). Про це свідчить кінцевий [š]; в інших тюркських мовах йому відповідає [š].

**Карбіловка** — паралельна назва с. Бокове (Од., Любан.), гідронім *Велика Корабельна, Корабельна, Корабелна* (л. притока Південного Бугу). Назва *Корабельна* — результат семантичної переорієнтації: виходячи з тюркського гідронімічного оточення назви річки (назва поселення похідна), припускають (див.: Массенко Л. Т. Гидронимия бассейна Южного Буга. Автореф. канд. дис. К., 1972, с. 11—12), що періоназва утворена від тюрк. *kaqa* (поширений в тюркському ономастиконі елемент) і тюрк. *bäl/bel*, засвідчений в давньотюркських мовах, зокрема *половецькій*, із значенням «горб, ущелина, вузький прохід в горі» (Радлов,

IV, 1606—1608), пор.: однотипні *Карабел*, *Музбел*, *Алабел* та інші на території Казахстану.

**Карачунка** — паралельна назва с. Ганнівки, Кіровогр., Маловиск.; с. Рябоконевого, Мик., Брат. та ін. Від прізвища землевласника Карачуна, що, в свою чергу, утворене найшвидше від тюрк. *qaqa kün* — «чорний день». Не виключається, однак, утворення від кр. татар. *qaraqı/qaraqı* — «вельможа».

**Кардашинка** (Кардашевка, Кордашево) — ойконім (Херс., Голоприст.), в інших регіонах — *Кардаші*, *Кардашівка*. Очевидно, від прізвища тюркського походження: тюрк. *qardaş* — «брат, товариш»; пор.: тур. *qardaş* — «брат» (Радлов, II, 202).

**Каргакай** — паралельна назва сіл і мікротопонім (Мик., До-ман.). Здається, пов'язана назва з тюрк. *qart* — «старий» (Радлов, II., 198) і кр. татар. *aqa* — «батько, брат (старший), дід» (Севортян, 1974, 121). У такому випадку кінцевий [j] розвинувся в українській мові для надання назві форми чоловічого роду.

**Качкарівка** — ойконім (Херс., Берисл., Херс., Новотроїцьк.). Від тюркського прізвища із значенням «барон». Засвідчене в Іпатієвському літописі під 1180 р.: «с княгинією своєю и с Кочкаремъ милостникомъ своимъ»; могло бути запозичене з половецької мови: *qoşqar* — «барон» (Рясянен, 1969, 274). Як топонім може походити з кримсько-татарської мови.

**Кізомис** — ойконім (Херс., Білозер.). Від тюрк. *kızı* — «чергувати, стояти (знаходитися) на чергуванні». Якщо другий елемент є географічним терміном, то загальною назвою може бути «черговий чи сторожовий мис» (поселення, розташоване на березі лиману при гирлі Дніпра; тут же встановлені маяки). Може бути назвою повністю тюркською: елемент *-мис* — залишок дієслівної форми першої особи множини, а значення — «ми чергуємо» (див. О т і н Є. С. [Рец. на кн.:] Л о б о д а В. В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. К., «Вища школа», 1976. — «Мовознавство», 1976, № 5, с. 83).

**Очаків** — ойконім (назва міста). У 1492 р. кримськими татарами споруджено фортецю на місці міста литовського князя Вітовта (очевидно, відоме *Дашів*). З цього часу фіксуються тюркські найменування Кара-Кармен (кр. татар. *kağa* — «темний, чорний», *keğmen* [a] — «укріплення, фортеця»). Турки, яким перейшла територія, називали укріплення *Узу-Кале* (тур. *uzun* — «довгий, протяжний», *kale* — «укріплення, фортеця»); після перебудови в XVII ст. називається *Ачи-Кале* («фортеця біля виходу у відкрите море» — див. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область, с. 615). Сучасна назва (рос. *Очаков чи Ачаков*, нім. *Oczakow*, польськ. *Oczakow*) відома задовго до воз'єднання Північного Причорномор'я з Росією, див.: *Очаковъ* на «Карте Россіи» (1624). На думку В. А. Никонова (Краткий топонимический словарь, с. 317), назва відапелятивна: від тур. *oçak/oçak* — «рудник, рід, рівчак» тощо. Думається, назва могла утворитися в результаті поетапної тран-

сформації від композита *Ачи-Кале* (на перехід другого компонента міг мати вплив турецький апелятив *köy* — «село»).

**Сугокля** (Сугоклея, Саваклея) — гідронім (пр. притока Інду-лу). Від тюрк. *suğaq* — «сайгак» і ад'єктивного форманта *-ly*, отже, загальним є значення «місце, де водяться сайгаки», пор.: «в степях Борисфена, Танаиса есть лесная овца, которую поляки называют солгак, а московиты — сейгак» (Герберштейн Н. Записки о Московии. СПб, 1866, с. 368). Форма, близька до української, є в караїмській мові: *suğaq* — «олень» (Караимско-русско-польский словарь. М., 1974, с. 476), також пор.: *sojuaq* — «серна», *suğaq* — «козуля» (Радлов, IV, 222, 752).

**Ташине** — ойконім (Мик., Березан.). Назва контамінована: від поширеного повсюдно тюрк. *taş* — «камінь» і слов'янського суфікса *-ин(е)*; останнє свідчить про відносну молодість ойконіма.

**Ташлик** — гідронім (пр. притока Синюхи), також: Сухий Ташлик, Ташличка і под. Від тюрк. *taş* — «камінь» і форманта *-lyk*. Неможливо визначити конкретну тюркську мову, лексемою якої було б слово *taş*: «Завдяки великій подібності майже всіх тюркських мов і рухливості тюркських кочових племен IV—XVII ст. такі найменування, як Ташлик, Талдик, Таракли і подібні, можна знайти майже в однаковій формі на величезних просторах від Бесарабії й Київщини до Середньої Азії і Паміру» (Попов А. И. Топонимика как историческая наука. — «Мовознавство», т. XIV. К., 1957, с. 6).

**Тилігул** — гідронім (назва річки). За О. М. Трубачовим (Названия рек Правобережной Украины, с. 206) від тюрк. *deli göl* — «шалена ріка» (краще — «шалена вода» чи «озеро»). Компонент *тили-* (в документах XVI—XVIII ст.: Делегул, Деліголь паралельно з узвичаєними для сучасної орфографії гідроніма) може співвідноситися також в д.-тюрк. \**tele* — «руйнівний»; пізніше фонетично адаптований на південнотюркський фонетичною заміною початкового [т] > [д]. Субституції голосних — результат східнослов'янського освоєння назви.

**Тузли** — ойконім (Мик., Березан.; Од., Татарбун.). Від тюрк. *tuz* — «сіль» і суфікса *-ly* — «місце, де багато солі».

**Царі-Камиші** (Сарі-Камиш) — паралельна назва с. Дніпровсько-го (Мик., Очак.). Від тюрк. *sağ qamuş* — «жовтий комиш», пор.: «Привлечение данных «камышевой» гидронимии свидетельствует о том, что она фиксируется преимущественно по Среднему и Нижнему Поднепровью. Эти данные говорят, что лексема *qamuş* впервые была заимствована, по-видимому, южнорусскими племенами» («Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков». М., 1974, с. 177).

**Чаус**. **Чаусове** (Чаусове Друге) — ойконіми на Дніпропетровщині і Миколаївщині. Від тюрк. *çaus* — «дрібний воєначальник, дворянин» (пор.: кр. татар. *çaus* — «сільський десяцький, в об'язки якого входило зустрічати приїжджих»). Очевидно, назва сформувалася через поширене тюркського походження прізвище.

**Чечеліївка** — ойконім (Кіровогр., Петрів.), раніше: Чечелиєвка, Чечеля, Жежеля та ін. Як і Чичиклія (див.), назва пов'язана з тюрк. *čäčäqlä* з *čäčäq* — «квітка», використовує суфікс -лі; має значення «місце, де ростуть квіти» (пор.: тат. *čäčäq*, тур. *çiçek*, казах. *šešeq* — «квітка»).

**Чижмичівка** — паралельна назва с. Антонового (Мик., Брат.). Від сербського прізвища Чижмич, в якому прихована тюркська твірна основа *čizma* — «чобіт».

**Чичиклія** (місцево: Чичикля, Чачаклія; історично: Чакчаклій, Чичаклія, Чапчалмія, Чечаклія, Чичикля та ін.) — гідронім (пр. притока Південного Бугу). Назва тюркського походження: половецьк. *\*čiček* — «квітка» і ад'єктивний формант -лу.

**Чогодарівка** — ойконім (Од., Ширяїв.). Від тюрк. *čohodar* — «посол» (див.: Карпенко Ю. О. Бевзенко А. Т. та ін. Топонімія північно-східної Одещини, с. 80).

**Чорбова Балка** — ойконім (Мик., Доман.) від раніших: Чорби, Чорбино, Чорбовка, Щорбино, Щербино, Щорбовка та ін. Походить твірне слово від тюрк. *čorba* (тур.), *šorba* (ногайськ.) — «юшка». Контамінація цих двох форм дала укр. *Щорбино*.

**Чортала** — гідронім (пр. притока Південного Бугу), історичні варіанти Черталах, Черталай. Назва тюркського походження, утворена за допомогою ад'єктивного суфікса -лу, що видозмінений у слов'янський -ла (субституція закінчення для оформлення граматичного роду). Твірним, можливо, було татар. *čürtan* — «щука»: *čürtanly* > фонетично *Чортали* > *Чортала*.

Таким чином, у топонімії Північного Причорномор'я, слов'янській у своїй основі, представлена й певна кількість тюркських назв. При цьому тюркські елементи (їх конкретну мовну належність не завжди вдається визначити, хоч можна говорити про перевагу лексем з турецької, татарської, кипчацько-ногайських мов і діалектів) здебільшого використані в назвах, скажімо, населених пунктів, не турками, татарами чи іншими тюркськими народами; пов'язана з тюркськими лексемами ойконімія створена майже завжди українцями або принесена сюди переселенцями. Тому сучасні назви, утворені від тюркських основ, не свідчать про слов'янсько-тюркську лексичну взаємодію. Водночас тюркські елементи, як правило, не існують у тюркському фонетичному й морфологічному оформленні. Вони, як показано в аналітичному огляді найпоширеніших і найуживаніших топонімів Північного Причорномор'я, зазнали переоформлення відповідно до фонетичної й морфологічної системи української чи іншої слов'янської мови. Саме це дозволяє робити висновки, що українсько-тюркська взаємодія на території Північного Причорномор'я має специфічний характер, відбувається в різних топонімічних класах неоднаково і має неоднаковий ступінь інтерференції.

Список літератури: 1. *Андрієвський А. А.* Матеріали для історії южнорусского края в XVIII в (1715—1774). Одеса, 1886. 2. *Горпинич В. О., Лобода В. В., Масенко Л. Т.* Власні назви і відтопонімії утворення Інгуло-Бузь-

кого межиріччя. К., «Наукова думка», 1977. 3. *Дмитриєв Н. К.* Строй тюркских языков. М., 1962. 4. Древнетюркский словарь. Л., 1969. 5. *Карпенко Ю. О.* Топонімія Буковини. К., «Наукова думка», 1973. 6. *Карпенко Ю. О., Бевзенко А. Т., Гагкаєв К. Є. та ін.* Топонімія північно-східної Одещини. Одеса, 1975. 7. *Лобода В. В.* Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. К., «Вища школа», 1976. 8. *Маштаков П. Л.* Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного). Пер., 1917. 9. *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. Т. I—IV. Сиб., 1893—1911. 10. *Räsänen M.* Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türk-sprachen. Helsinki, 1969. 11. *Севортян Э. В.* Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974. 12. *Трубачев О. Н.* Названия рек Правобережной Украины. М., «Наука», 1968.

## УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

*Грінченко* — Грінченко Б. Д. Словарь української мови. Т. I—IV. К., 1909—1909.  
*Дмитриєв* — Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М., 1962.  
*Радлов* — Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I—IV. Спб., 1893—1911.  
*Ряснен* — Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türksprachen. Helsinki, 1969.  
*Севортян* — Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974.  
*Фасмер* — Фасмер М. Этимологический словарь. Т. I—IV. М., 1964—1973.

*Н. С. АФАНАСЬЄВА, мол. наук. співр.,  
 Інститут мовознавства АН УРСР*

## СИНТЕЗ ІСТОРИЧНИХ ФОНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СТРУКТУРІ СУЧАСНИХ ОЙКОНІМІВ

Теоретичною передумовою даного дослідження є розуміння того, що діахронічні зміни у мові — це постійний і безперервний процес. Сучасний стан розвитку фонетичних, фонологічних змін становить тільки певний етап між попередніми змінами і такими, що відбуватимуться у майбутньому. Тому на сучасне слово можна дивитися як на одиницю мовлення, в якій поєднуються кілька і нині діючих фонетичних процесів діахронічного характеру.

Фонологічна структура неафіксальних ойконімів розглядається як сукупність різноманітних фонетичних процесів. Послідовність їх розташування у слові є одним із факторів взаєморегулювання історичних фонетичних змін у мові. Щоб два-три фонетичних явища могли об'єднатися у мовленевому потоці і утворювати певну одиницю (у нашому випадку неафіксальний ойконім), їх результати повинні бути взаемоскореговані. Синхронічна фіксація слова виступає своєрідним пучком діахронічних процесів, об'єднаних певними законами, які стоять поза фонетичними, фонологічними, морфонологічними та іншими змінами, але без яких ці зміни не мали б такого чіткого окресленого вигляду.

Для встановлення закономірностей структурної організації елементів у слові важливе значення набуває вивчення комбінаторики фонологічних елементів, яка у багатьох випадках продиктована позиційними якостями структури слова.

Під таким кутом зору було проаналізовано 466 неафіксальних ойконімів, що складаються із кореня і словозмінної морфеми.

За ступенем складності досліджувані ойконіми розбиваються на 6 типів фонологічних структур\*.

Особливості ойконімів, що входять до простого типу структур, досить наглядні у живанні голосних. Більшість назв містить у собі голосні з якою-небудь однаковою фонологічною диференційною ознакою. Наприклад, у ойконімах *Сіде*, *Сміле* голосні узгоджуються за ознакою ряду — переднього утворення. Ойконіми *Вороне*, *Нове*, *Сколе*, *Орли* поєднують голосні за ознакою середнього піднесення. Тільки два приклади (*Сокіл*, *Вікно*) неначе заперечують відзначену особливість вокальної частини ойконімічних структур. Голосні *о*, *і* у сучасній українській мові належать до різних розрядів за піднесенням і рядом утворення [4, 54, 123]. Але, як свідчить діахронічна інтерпретація елемента *і* (<*о* у даних ойконімах, порушення фонологічного узгодження між вокальними елементами слова повинно бути явищем близького часу *і*, можливо, належати власне українській основі).

У консонантній частині найчастіші сонорні. Прості утворення у своєму складі поєднують кілька різних сонорних (*Рівне*, *Орли*), сонорні з іншими категоріями приголосних (*Біле*, *Бобер*). Однак виявити якусь залежність між консонантними елементами слова у цьому типі поки що неможливо.

Вивчення контактних зв'язків (між елементами, що стоять поруч) допомогло виявити перевагу тенденції до комбінаторики голосних із приголосними, яка зумовлюється двохелементними відкритими (*Ве-се-ле*, *Ре-ні*) і, рідше, закритими (*Ор-ли*) складами. Трьохелементні відкриті склади будуються за принципом сполучення двох різноякісних початкових приголосних + голосна. Консонантна частина відкритого трьохелементного складу має послідовність: щільна приголосна + проривна приголосна (*Ско-ле*, *Гре-бе-ні*, *Смі-ле*). Трьохелементні закриті склади для оточення голосної використовують, з одного боку, сонорну, а з другого — іншої якості приголосну: *Тур*, *Луг*. Здається, що вказаний спосіб оточення голосної не порушується і в чотирихелементному закритому складі: *Брід*.

Генетично всі ойконіми з простою структурою є органічними утвореннями в лексичній системі української мови.

Оскільки прості утворення становлять окремий тип ойконімічних структур і одночасно є основою для формування інших (складних) типів, то можна передбачити, що наступні типи не змінюватимуть, в основному, якісних особливостей вихідного типу з простим утворенням. Перевірка фактичного матеріалу підтвердила це припущення стосовно фонологічної узгодженості. Слід лише додати, що, наприклад, у структурах, віднесених до типу першого ступеня складності, вокальна частина слова частіше відбирає ди-

\* Про математичне визначення простоти/складності див. [6, 406—409].

ференційну ознаку за рядом утворення. Це пояснюється тим, що кінцева а єдина, яка під наголосом відзначається низьким піднесенням. Будучи голосною заднього ряду, вона намагається стояти після складів з голосними також заднього ряду (*Гута, Дуба, Лука, Струга*). Голосна а у ненаголошеному положенні дослідниками відноситься до голосної середнього піднесення і середнього ряду. Тому вокальну частину ойконімів *Мена, Береза* можна вважати фонологічно узгодженою за піднесенням. Однак у структурах з кінцевою голосною а є ойконіми, в яких останньому відкритому складу передєе також відкритий склад з і. Не дивлячись на те, що і в ойконімах з послідовністю і + а різного походження (*Республіка* — запозичення, *Стіна і Біла* — і < ъ, *Лімна* — можливо і < ъ), ми повинні відзначити факт фонологічної неузгодженості між голосними складів, що стоять поруч. Кількісна реалізація дистантної комбінаторики елементів слова, що виражається і + а, невелика.

Крім того, вкажемо, що з ускладненням типів констатуються структури, в яких вокальна частина містить одну і ту ж голосну, що повторюється (*Зелене, Хорол, Делень*).

Що ж стосується складоподілу, то поєднання різних складів у структурах складного типу дещо змінюється, а це впливає на зміну консонантної частини ойконімів.

У структурах першого ступеня складності досить часті закриті склади на початку слів (кінцеві закриті склади тут відсутні): *Ів-ки, Вер-ба, Сер-би, Тер-ни*. Спостерігається різниця у сполученні приголосних на межі двох складів від сполучень приголосних, які належать одному трьохелементному відкритому складу. Двохелементні консонантні сполуки на межі складів характеризуються тим, що в них сонорна стоїть на першому місці, а в двохелементних сполуках, належних одному складу, сонорна займає другу позицію: *Ку-кльї, Ве-тли, Су-сли*. Останньою особливістю відзначаються і консонантні частини початкових трьохелементних відкритих складів: *Пру-ди, Кру-ти, Сме-ре-ки*.

З ускладненням структурних типів змінюється генетичний склад ойконімів. Так, до типу першого ступеня складності входять переважно старі слов'янські назви. Серед ойконімів другого ступеня складності дещо збільшується кількість запозичень, хоч і відомих спільнослов'янській і давньоруській мовам: *Курган, Дмитре, Пилипи, Артема, Куліші\**.

Запозичення у структурах другого ступеня складності зумовлюють трьохелементні закриті склади в кінці слова: *Су-дак-, Ладан-, Ка-ра-ван*. З ускладненням типів фонологічної структури коефіцієнт іншомовних слів зростає. Таку картину спостерігаємо в структурах третього типу складності, де зафіксовані запозичення

\* За В. Махеком, а також О. Трубачовим, слов'янське *кулеш* (укр. *куліш*, білор. *куліш*, болг. *куляша*, пол. *kulezz* походить з угор. *köles* «просо». Див.: [8, 246; 5, 9].



не лише з грецької (*Прохори, Мирони, Сидори* та ін.), а і з інших мов: *Барвінки* [3, 17], *Буряки* [3, 53; 8, 51], *Дивізія* [7, 127] та ін.

У структурі неафіксальних ойконімів поєднуються дві протилежні тенденції фонологічної організації елементів: прагнення до певної фонологічної уніфікації і забезпечення фонологічної багатоманітності структури слова. Обидві тенденції значною мірою залежать від діахронічних процесів і реалізуються у різних частинах слова.

Вокальна частина неафіксальних ойконімів, як і апелювальної лексики у східнослов'янських мовах, формувалась під впливом ряду історичних фонетичних змін, які забезпечували однакову фонологічну якість двох або декількох голосних сусідніх складів. Найвиразніші у цьому відношенні утворення із спільнослов'янських *tort/tolt/tert/telt*. У неафіксальних структурах вони забезпечували частіше два розміщених один за одним склади з *-о* (*Со-ро-ки, Го-ло-би, Во-ро-не* та ін.) та з *-е* (*Ве-ре-си, Се-ре-ди, Бе-ре-за, Ве-ре-м'я* та ін.). Інші фонетичні процеси, які зумовили фонологічну узгодженість у вокальній частині слова, пов'язані з явищем контактної і дистантної асиміляції. Сполучення *-оло-* з *telt* виникло під впливом асиміляції з велярною приголосною *-е* (*Волока*) та в результаті так званого переходу *о* в *е* після шиплячих і *ј* перед складом, що містить в собі голосну заднього ряду (*Жолоби*). Порівняйте також *Чоп* і *Чемер*: в першому слові історично після *п* повинна була стояти редукована голосна заднього ряду *ъ*, після *ч* у назві *Чемере* зберігається завдяки наявності в наступному складі голосної переднього ряду *-е*. Досліджуваний матеріал фіксує *Чорна* < *Черная, Чорне* < *Черное*, але *Шершні*.

У формуванні одноманітності вокальної частини ойконімів відбиваються також фонетичні процеси, пов'язані з виникненням українського передньо-середнього *-и*.

Вокальна частина ойконімічних структур досить чітко виявляє особливості своєрідного «сингармонізму». Голосні регулярніше узгоджуються за рядами утворення, хоч у багатьох випадках спостерігається узгодженість і за піднесенням:

1. Подвійною узгодженістю (за рядом утворення і за піднесенням) супроводжуються сполуки голосних у двоскладових словах: *и-é, é-и* (*Кривé, Вёрби*).

2. а) узгодження голосних сусідніх складів за місцем утворення характеризує фонему переднього ряду *і-е, е-і, й-е, е-й* (*Сміле, Лемеші, Шйбена, Керниця*); заднього ряду *у-а, о-а, о-у* (*Зубра, Чорна, Зурно*);

б) за піднесенням узгоджуються голосні високого — *у-и, у-і* (*Кути, Тузли, Руч'ї*) і середнього піднесення — *ò-и, о-е, е-а* (*Кòси, Чорне, Мена*).

3. В ойконімах, вокальна частина яких виражена трьома і більше голосними, спостерігаються кілька варіантів узгодженості:

а) перша і друга голосна узгоджуються за рядом утворення, друга і третя — за піднесенням: *Борсуки*;

б) всі три голосні можуть відноситися до одного піднесення або одного ряду: *Озѣра* (голосні середнього піднесення), *Слобода* (голосні заднього ряду). У деяких ойконімах вказана фонологічна узгодженість порушується. Це пояснюється двома причинами: наявністю відносно пізніх запозичень у слов'янських, зокрема східнослов'янських, мовах (див. вказані вище *Барвінки*, *Буряки*, *Дивізія*), або йдеться про фонетичні процеси, які відбувалися на власне українському ґрунті. Так, у назвах *Діброва*, *Пасіки* голосна переднього ряду і відповідає давньоруській голосній заднього (*дубрава*) чи середнього ряду (*пасъки*);

в) вокальна частина складається із повторення тієї самої голосної: *Личини*, *Зелене*, *Паланка*; голосна серединного складу оточена фонемою, що повторюється в першому і третьому складах: *Пар-ти-за-ни*, *Си-мо-ни*.

Здається, що відзначену особливість вокальної частини структури слова можна інтерпретувати як одну із суттєвих рис, що об'єднує ойконімію і апелятивну лексику [2, 178]. Спостерігаємий факт фонологічної узгодженості, можливо, має певний зв'язок і з якимись субстратними процесами неслов'янського походження.

Різноманітність у консонантній частині ойконімів ускладненого типу пояснюється значно більшою кількістю приголосних у порівнянні з голосними. Історичні фонетичні зміни в приголосних елементах відбуваються інакше, ніж у голосних:

1. У консонантній частині фонологічна узгодженість визначається за ознакою шуму і голосу при утворенні приголосних. Звідси: а) глухі сполучаються з глухими: *Коти*, *Спас*; б) дзвінки сполучаються із дзвінками: *Гвізд*, *Довге*; в) сонорна (як найбільш дзвінка) має здатність сполучатися у слові і з глухими і з дзвінками: *Бар*, *Лови*, *Опори*.

Додатковою фонологічною ознакою нерідко виступає спосіб творення шуму: сонорні сполучаються з шумною і дзвінкою щільною: *Шелюги* (ш-л, л-г), *Вишня* (в-ш, ш-н); консонантна частина трьохелементних складів може утворюватися із двох проривних, з яких одна завжди сонорна: *Броди*, *Прохори* та ін.; сонорна із спільнослов'янських сполук *tort/tolt/tert/telt*, як правило, знаходиться в оточенні щільної і проривної: *Жолоби*, *Золоте*; сонорні з *tʔrt/tʔʔt* оточені проривними, остання з яких також сонорна: *Бринь*, *Крива* та ін. Винятки: *Жовте*, *Горби*.

2. Сонорні, походження яких пов'язується із спільнослов'янськими приголосними, можуть знаходитися в будь-якому місці слова і сполучатися: із сонорними приголосними (*Лимани*, *Вари*); із проривними несонорними (*Комар*). Зафіксовані також сполуки сонорної із щільною і проривною: *Тараси*.

3. Кілька приголосних у слові характеризуються подвійною фонологічною узгодженістю: за голосом і способом творення шуму — д-б (*Дуліби*), ф-с (*Фурси*).

В історії розвитку консонантної системи української мови більш чітко розмежовувались діахронічні процеси, які сприяли злиттю

кількох фонетичних явищ в один фонологічний елемент (наприклад, утворення сучасних **p**, **l**) і розчленування однієї фонемі на кілька нових (наприклад, перша, друга і третя палаталізації). Аналіз консонантної частини ойконімічних структур свідчить, що сучасні рефлексії історичних фонетичних змін у приголосних більш пов'язані із своїм джерелом утворення, ніж у голосних. Джерело їх утворення відбивається у позиційних і комбінаторних особливостях, а також у формуванні силабічної структури слова. Відносно останнього, слушним, на наш погляд, буде зауваження, що результати даного дослідження підтверджують висловлену В. А. Ніконовим думку про те, що незважаючи на, як здається, рівноправне існування закритих і відкритих складів, ойконімічна система характеризується більшою мірою останніми, що свідчить про відображальну силу «старого закону, давно не діючого безпосередньо фонетично, але законсервованого в словотворчих і морфологічних засобах» [1, 287].

Вивчення елементів у встановлених типах структур показало, що поєднання кількох результатів різних фонетичних (фонологічних) змін в одному реальному ойконімі утворює особливий структурний ланцюжок. Історичні фонетичні зміни сприяли утворенню фрагментів слова, які відповідають одній фонемі і сукупності фонем. Комбінаторні властивості у сукупностях (типу повноголосся) відрізняються від комбінаторики фонем, які утворилися з окремих фонетичних джерел (наприклад, вибухові губні **p**, **b** та ін.).

Сукупності — це своєрідні цілі, які в фонологічній структурі слова характеризуються комбінаторними властивостями подвійного характеру: 1) усередині сукупностей збереглися комбінаторні властивості фонем (звуків) індоєвропейського (*sk*, *st*, *sp* та ін.), спільнослов'янського (*dl*, *tl* та ін.) і ранньохіднослов'янського (*oro*, *olo* та ін.) періодів; 2) у поєднанні сукупностей з іншими фонемами маємо комбінаторні властивості, які характеризують структуру слів у сучасній українській літературній мові. Це є однією із підстав вважати, що фонологічна структура українських неафіксальних ойконімів формується за тими ж правилами, що й інші одиниці лексичної системи української мови.

Список літератури: 1. *Ніконов В. А.* Фоностилистическое изменение междуязыковых расстояний. — В кн.: «Исследования по фонологии». М., 1966. с. 287. 2. *Перебийніс В. С.* Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. К., 1970. 3. *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка, т. 1. М., 1959. 4. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. За заг. ред. І. К. Білодіда. К., 1969. 5. *Трубачев О. Н.* Из истории названий каш в славянских языках, — «Slavia», Ročník 29, Praha, 1960. 6. *Уилкс С.* Математическая статистика. М., 1967. 7. *Младенов С.* Этимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941. 8. *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957.

## НАЗВИ КОНКРЕТНИХ ВИДІВ ОДЯГУ В ПАМ'ЯТКАХ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

Поряд із загальними назвами одягу\*, в давньоруських пам'ятках широко представлена лексика, яка стосується різних конкретних видів одягу. В цій статті розглядаються тільки деякі назви конкретних видів народного одягу, які не мають відношення до особого (офіційного, урочистого) одягу князів і духовних осіб.

До найвживаніших назв конкретних видів народного одягу в пам'ятках давньоруської мови належить слово, яке виступає в давньоруських повноголосних формах *сорочька*, *сорочица*. І. І. Срезневський та Г. Є. Кочин фіксують його із значеннями «сорочка; нижня, спідня сорочка» з XI ст.: і сволокоша з нею *сорочку* кроваву суццю. и вдаша попадь(и) шпрати [22, 1097 р., л. 88; 18 1097 р., л. 88 зв.]. Про широке вживання слова свідчить фіксація його у великій кількості пам'яток досліджуваного періоду: [52, III, 467; 21, 334] едоучю Доброславоу во одинои *сорочиць* [18, 1240 р., л. 266 зв.], и *сорочку* того (ж) м(у)ч(е)н(и)ка ту же положи [53, 1212 р., л. 148 зв.], Князь же Юрьи... прибъже в Володімерь... в первои *сорочиць* [53, 1216 р., л. 225 зв.], и съ простию вьставъши и ратьсрзавъши *сорочицю* на немь [59, 30, в 32].

Для текстів релігійного змісту (євангелій, патериків і т. ін.) характерно вживання церковнослов'янських форм слова\*\* *срочица* та ін.\*\*\*. В *срочици* одинои, Отемлѣшоумоу оу тебе ризоу и *срочиць* не възбрани; тако же не соуть видѣла кнеза въ *сраць* златами нищьми шьвена [52, III, 478—479], И проси оу него гля(дя) не имѣю *срочици* створи любовь коупи ми *срочицю* [19]. Зустрічається також контамінована звукова форма *срочица* [21, 334].

У «Матеріалах для словаря древнерусского языка» відмічається ще одне значення слова *срочица* «верхній одяг, одяг взагалі»: *Срочиць* прѣпошаса, бѣ бо нагѣ [52, III, 478]. И начаша искладати: *срочиць* и свиты ц(е) с(а)рьскыа ... [17, л. 272, зв.].

Етимологія слова *сорочька* (*срочица*) до кінця не з'ясована. Н. В. Гореяев наводить відповідники з інших мов: герм. *serk-g* «сорочка»; англо-сакс. *serge* «панцер»; швед., дат. *särk* «жіноча сорочка»; фін. *särk* «сорочка» [11, 337]. Майже загальноприйнятою є думка про зв'язок слова *сорочка* з лит. *šarkas* «одяг», мн. *šarkai*

\* Про ці назви див.: Миронова Г. М. Загальні назви одягу в давньоруській мові. — «Мовознавство», 1977, № 1.

\*\* Однак І. І. Срезневський відзначає вживання фонетичних форм слова *сорочица* і *срочица* в одному місці в різних списках одного джерела.

\*\*\* І. І. Срезневський у «Матеріалах...» подає ще одну церковнослов'янську форму слова — *срочицно* (?) «нижній одяг, сорочка»: Сьвлѣкохъ... ни оутрѣняго *срочицна оставиѣ* (52, III, 479), однак слово викликало у нас певний сумнів і, оскільки воно не зустрілось в інших пам'ятках, то залишилось за межами нашого дослідження.

[11, 337; 37, II, 358; 61, III, 724]. Л. Нідерле вважає, що слово *срачица* походить безпосередньо від лат. *saega* [33, 161]. Але такий зв'язок в Етимологічному словнику латинської мови А. Вальде і Й. Гофмана заперечується [71, 478—479]. М. М. Шанський, А. С. Львов та деякі інші дослідники вважають, що слово *сорочка* походить від *сорока* у значенні «кичка, кокошник» [64, 422; 28, 67].

Слово *сорочка* та його похідні простежуються в усіх східнослов'янських мовах. В українській мові зберігається слово *сорбчка* та похідні: зменш. *сорбченька*, *сорбечка*; *сороченя*, *сорочіна* [46, IV, 169—170]. Церковнослов'янська форма *срачица* наводиться у словнику П. Беринди [23, 120]. Пор.: рос. *сорочка* «сорочка»; «чохол, мішок для хутра, для шуби»; *срачица* (црк.) «сорочка»; *сорбчочковий*; *сорочица* пск. «вид білої сорочки з червоними нитками, яку селянки носять поверх сорочки і сарафана» [14, IV, 276].

Словник Д. М. Ушакова відзначає зміни у семантиці слова *сорбчка*. Значення слова стають більш конкретними: «сорочка чоловіча або жіноча, але спідня»: майже всі значення, вказані В. Далем, визнаються спеціальними термінами [58, IV, 393].

Словник АН СРСР наводить обидві форми слова: *сорбчка* і *срачица* з позначкою застаріле [45, XIV, 334, 631].

Є. Н. Борисова, досліджуючи побутову лексику рязанських пам'яток XVI—XVII ст., відзначає, що з XVII ст. почалось звуження вживання слова *сорочка* [4].

У білоруській мові фіксується слово *сарбчка* і такі його похідні: діал. *сорбчинка*, знев. *соробчка* [34, 601].

Поширення слова на території Білорусії фіксує Діалектологічний атлас білоруської мови: у сучасних говорах слово *сарбчка* займає більшу територію, ніж *кашўля* (див. с. 109) [16, 932, карта 328].

Слід відзначити, що слово *сорочка* в сучасних східнослов'янських говорах втратило одне з своїх давніх значень — «одягу взагалі». Воно набуло ряд переносних термінологічних значень. Старослов'янська неповноголосна звукова форма слова у східнослов'янських мовах не закріпилась. Слово не набуло широкого розповсюдження в інших слов'янських мовах. Відзначаються слн. *grájsa* «сорочка», з похідними зменшувальними формами [68, 493].

У пам'ятках досліджуваного періоду зафіксовано семантично близьке до *сорочька* слово *кошуля*, яке означає одяг, загальний для всього населення Давньої Русі. Так, літописець говорить про русів: ...начаша пристроати собѣ *кошули*, а не срачици і межиножі показувати і кротополіе носити [24, 3]. Тобто, *кошуля* з'явилась на Русі пізніше сорочки, була схожа на неї, але коротша.

Вперше слово засвідчене І. І. Срезневським у Синайському Патерику XI ст., однак укладач словника не вказує його значення [52, I, 1306]. У Г. Є. Кочина *кошуля* — «сорочка» [21, 160].

Відповідне слово широко розповсюджене в південних і західних слов'янських мовах: болг. *кошўля*, змен. *кошульце*, *кошулиця* «сорочка»; с.-х. *кóшуља* «те саме», *кошўљац* «рід короткої жіночої сорочки, блуза»; змен. *кóшульница*; ч. *košile*; п. *koszula*, *koszu-*

leczka; в.-луж. košula, košla; н.-луж. košula; слн. košulja; слц. košel'a.

Етимологія слова точно не встановлена. М. В. Горяев вважає слово *кашўля* запозиченим з польської мови [11, 164]. М. Фасмер і О. Брюкнер виводять це слово з народнолат. *casula* «плащ з капюшоном» [61, 361—362; 66, 260]. Такої ж думки автори етимологічних словників чеської та словацької мов, однак слц. *košela* пов'язується тут з сер.-верх.-нім. *kāsel(e)* «частина священницького церковного одягу» [67, 182; 69, 225; 70, 282]. О. Г. Преображенський як першоджерело пропонує сер.-лат. *cosula* [37, 374]. А. П. Критенко вважає, що в західнослов'янських і сербохорватській мовах слово запозичене з латинської, а в білоруській — з польської [10, 559].

В українській мові зафіксовано слово з похідними в таких значеннях: *кошўля* «сорочка», змен. *кошўле (о)нька*, *кошўлечка*, *кошўлька* [46, II, 297], *кошўля*, *кошўлька*, *кошўленька* «сорочка, сорочечка» [36, 115; 29, 373], *кашўля* «жіноча кофта» [26, 94], *кошўля* «безрукавка» [27, 14], *кошуля* «жіноча блуза» [25, 30]. «Словник української мови» АН УРСР реєструє це слово з позначкою діалектне [48, IV, 318].

У російській мові вже в XVIII ст. слово фіксується з позначкою застаріле. В. Даль вважає слово *кошўля* обласним: зах.-смор. «сорочка, сорочка німецька, не косоворотка» [15, 355], кур. «жіноча сорочка з широкими рукавами, гаптованим подолом»; костр. «шуба з овечої шкіри, покрита білим товстим полотном» [35, 92], «короткий критий кожух»; ярс., влгд. «шуба з овечої шкіри зі зборами, крита китайкою, крашеною або сукном»; заст. «чоловіча або жіноча чумарка з хутром»; «блуза, вид верхньої сорочки зі зборами» [14, II, 183].

В. Бурнашев визначає слово *кошуля* або *кожуля* як «нижній одяг (жіночий або чоловічий), частіше підбитий, як півкаптан або кожух» [5, 1, 326].

У сучасній російській літературній мові слово не вживається.

У білоруській літературній мові вживається слово *кашўля* «сорочка, тільник» та його похідні *кашўленька*, *кашўлечка*, *кашўлька*, *кашўльны*, діал. *кашўлё* «білизна» [3, 387; 34, 250; 20, 160; 56, 565].

За даними Діалектологічного атласу білоруської мови, слово *кашўля* поширене, в основному, в північно-західній частині Білорусії [16, 932, карта 328].

Таким чином, слово *кошуля* збереглось у тій чи іншій мірі в усіх східнослов'янських мовах, однак його первісне значення не скрізь залишилось давнім: в одних випадках слово набуло нового значення в літературній мові або в говорах: в інших — відбулось звуження значення слова.

Слово *омета/ометь* «одяг, який накидається на плечі» (видно, верхній одяг, плащ), відзначене в «Матеріалах...» І. І. Срезневського з XI ст. [52, II, 666]. Ці форми фіксуються в текстах з релігійним змістом: *ометоу* бо мы нариче(м) ожреліе [див. 52, II,

666]. Матеріали картотеки Словника російської мови XI—XVII ст. до слова *ометь* повторюють цитати І. І. Срезневського з Новгородської кормчої 1282 р. Одночасно це слово вживається в пам'ятках і з іншим значенням—«торочки, край одягу, обшивка, облямівка»: Любезне целующе притечющи же съ народомъ иноци, прикасающеса *ометы* одѣжди святаго [19]; Съходящтиі на *ометы* ризы его [41, 174 а 6].

Н. В. Горяев визначає слово *омет* як «обшивка, облямівка» і пов'язує його з *обметати* [11, 239]. М. Фасмер, вказуючи на значення слова «облямівка плаття, кант», також виводить його з префікса *о-* та дієслова *метати* [61, III, 139].

У сучасних східнослов'янських мовах семантика слова звузилась.

В українській літературній мові слово *омёт* «облямівка, обшивка, поділ одягу» відоме лише як рідкий застарілий церковнослов'янізм, використаний Т. Г. Шевченком у його переспіві одного з псалмів Давида і потрапив звідси в українські словники [29, 1, 569; 46, III, 53; 48, V, 693]. Збереглося в українській мові споріднене слову *омет* *намітка* із значеннями «покривало з тонкого серпанку, яким зав'язують поверх очіпка голову заміжні жінки; покривало, яке накладають поверх клобука православні монахи»; (рідко) «покривало з тонкої матерії на голову й на обличчя»; (заст.) «тонка прозора тканина (вид серпанку)» [48, V, 128].

Словники російської мови XIX ст. фіксують *омётъ* тільки в значенні «край, обшивка одягу» [47, III, 134; 24, II, 601]. В. Даль відмічає другу словотворчу форму цього слова — *обмётка* з близьким значенням «усякий шов через край» [14, 11, 601]. В. Бурнашевим зафіксовано в російських говорах близьке до др. *омета* «верхній одяг» слово *наметка*, яке означає половинчасту сорочку, яку носять прості жінки на іншій сорочці [5, II, 426]; в ярославських говірках слово *наметка* означає жіночий головний убір [31, 118], у смоленських — жіночу пов'язку з тонкого полотна [15, 449].

У білоруській мові дослідники фіксують слова *наметка*, *наметка*, *наметка* із значеннями «головна жіноча пов'язка, головний убір» [12, 226; 34, 311; 6, 277; 56, 305], *наметка*, *наметка* «тонке біле полотно, з якого роблять головні убори» [6, 277], *наметка* «шматок полотна, який дарували повитусі на хрестинах» [65, 110], *намет* «дуже тонке полотно у дві нитки з кольоровими смугами на краях (хустки, рушники)»: «Даўней *наметамі* сватоў абвязвалі» [38, 75].

Можливо, що і в живій давньоруській мові із значенням верхнього одягу, накидки вживались тільки утворення з префіксом *на-*, а слова *ометь*, *омета* були книжними церковнослов'янізмами.

Значення, близьке до др. *ометь*, *омета* «верхній одяг», зберігається і в болгарській мові: *наметало* «верхній одяг, який не одягається, а накидається на плечі — «накидка, пелерина, плащ» [1, 501].

У Переяславському літописі початку XIII ст. вперше засвідчена давня назва нижнього одягу, штанів — *ногавици*: ...и юки гворъ в *ногавици* створше образъ килы имоуще... [24, 3].

Етимологія слова досить прозора: «Воно є похідним від слова *нога*, *ногавица* — «штанина: частина одягу, яка прикриває ногу» [61, III, 78—79; 37, I, 609; 55, 87]. Праслов'янське \**nogavica* [63, 71; 66, 365], очевидно, означало самостійну деталь костюма, яка закривала ногу від коліна до щиколотки; про це свідчать значення слова у деяких слов'янських мовах: давньоч. *nogavice* «панчоха, шкарпетка»; п. діал. *nogawica* «те саме» [55, 87; пор.: 52, II, 462].

Слово *ногавици* [та його похідні] характерні більшою частині слов'янських мов: болг. *ногáвица*, *ноговици*, *ногалка*, *ногачки*, *ногáица*, *ногичка* «овеча шкіра, яку пастухи прив'язували до ніг, щоб не подряпатись колючками»; «штанини» [32, 359], макед. *ногавица* «холоша»; с.-х. *ногавице* «штани», *ногавца* «холоша», слн. *nogávica* «панчоха, шкарпетка», п. *nogawice*, *nogawica*, *nogawka* «холоша, штанина, шкарпетка, панчоха, ногавиця», кашуб. *pógavica* «штани, панчоха, холоша», ч. *nohavice* «штани, холоші», в моравських наріччях *nohavka*, слц. *nohavice* «штани», в.-луж. *nogajca*.

Більш докладно розглянемо слово у східнослов'янських мовах.

У говорах української мови слово *ногавици* та пов'язані з ним форми вживаються в основному з одним значенням «штани»: *ногавки* «ногавки полотняні, холошки з грубого сукна» [9, 440]; *нагавки* «штани» [8, 38]; *нагáвиця* (галицьке слово) «смугасті довгі штани» [36, 143]; *ногавіци* «підштаники; одна штанина»; *ногавкі* «верхні штани» [29, I, 1532], *ногавици* «нижня частина штанів; штани» [57, 474 зв.], *ногавіця* «штанина; мн. штани суконні», *ногáвки* «штани з полотна» [46, II, 569—570].

«Словник української мови» реєструє слова *ногавіця* «холоша» і *ногавки* «полотняні штани», позначені «діалектне». Літературною нормою припускається вживання слова *ногавіци* у множині із значенням «суконні штани» [48, V, 439—440].

У староруській «Грамоте митрополита Киприана к преподобному Сергию Радонежскому и Феодору, игумену симоновскому, с жалобами на великого князя Дмитрия Ивановича...» (XIV ст.) знаходимо: «Слуги ж моя, надъ многимъ злымъ, что надъ ними здѣяли, отпуская ихъ на клячахъ либивыхъ :безъ сѣдель, во оборотѣхъ лычныхъ, изъ города вывели ограбленныхъ и до сорочки и до ножевъ, и до *ногавицъ*, и сапоговъ и киверевъ не оставили на нихъ!» [39, VI/1, 174—175].

У говорах російської мови слово *ногавіця* відмічене із значеннями «штанинка, холошка; підколінник, окрема частина одягу або взуття, яка прикриває гомілку»; *ногáвка* вор. «панчохи, шкарпетки, особ. жіночі, онучі, смб. пов'язки вище щиколотки, частіше з червоного гарусу, як народний засіб від ломоти, судороги і т. ін.; пов'язка або нашивка на носі домашньої птиці, кур, для відзнаки» [14, II, 552; 31, 125]. Словник Д. М. Ушакова подає слово *ногаві-*



підца у значенні «частини взуття або одягу, яка закриває голілку в коліно» з позначками обласне і спеціальне [58, II, 590].

У сучасній російській літературній мові слово *ноговица* у значенні «одяг» не вживається. Словник АН СРСР відзначає слова *пелавка* «пов'язка або невелика панчоха з якої-небудь тканини, шкіри або стрічки, яку надягають для відзнаки на ноги птиці, *ногавочка* — зменш.-пестл. до *ногáвка*» [45, VII, 1375].

У білоруських говорах зустрічаються дві фонетичні форми досліджуваного слова *ганавіцы* і *нагавіцы*\* із близькими значеннями: *нагавіцы* «кальсони»: «штани» [20, 197; 51, 294; 50, 167—168; 56, 300], *ганавіцы* (тільки у множині) «штани (верхні та спідні)» [54, 42; 30, 36; 60, 56; 65, 39].

Діалектологічний атлас білоруської мови фіксує розповсюдження слова на значній території з рядом близьких значень [16, 930, карта 326].

Відмічено, що слова *нагавіцы*, *ганавіцы* із значенням «верхні чоловічі штани» переважають у мові старшого покоління [13, 132].

Білорусько-російський словник подає слово *нагавіцы* (тільки у множині) «штани» з позначкою обласне [3, 469].

Слід відзначити стабільність семантики слова *ногавиці* протягом усього її історичного розвитку.

До слова *ногавица* у словотворчому відношенні найближче прилягає давньоруське слово *рукавица*, похідне від *рука*. Це слово створене також ще в праслов'янський період, про що свідчить наявність його в слов'янських мовах всіх трьох груп. Порівняйте п. *reḱawica*, ч. *rukavice*, болг. *ръкавица*, с.-х. *рукàвица* з тим же значенням.

Рукавиці здавна носили представники всіх верств суспільства. Їх робили з різного матеріалу (шкіри, сап'яну, сукна, шовку, оксамиту), з візерунками (золотими та срібними), прості та «перчатые» (перчатки). У П. В. Савваїтова подається детальний опис рукавиць (рукавок) різного виду і призначення [40, 117].

І. І. Срезневський двічі фіксує слово *рукавица* тільки у Смоленській грамоті 1229 р.: Тиоуноу на Вьльць дати *роукавицьъ*, аж бы товаръ пьревьзль без държания; *Роукавицьъ* пьрстаты Готьские [52, III, 192].

У «Матеріалах...» Г. Є. Кочина наводиться велика кількість пізніших пам'яток, у яких зафіксовано це слово, що свідчить про подальше поширення реалії [21, 307].

На східнослов'янському мовному ґрунті слово *рукавица* виявилось надзвичайно стійким. Воно збереглося до нашого часу в усіх трьох східнослов'янських літературних мовах та їх говорах (укр. *рукавіця*, рос. *рукави́ца*, біл. *рукавіца*) з практично тотожним значенням.

---

\* Форма *ганавіцы* виникла в білоруській мові в результаті метатези складів *на* — *га* у слові *нагавіцы*.

Одним з традиційних елементів одягу в східних слов'ян, як і в інших народів, є пояс [2, 248].

Слово *поясъ* зафіксовано в найдавніших пам'ятках [52, II, 1939; 21, 275]: *смотримъ како са поклоняють въ храмъ рекше в ропати. стояще бес пою(са)* [22, 987 р., л. 37]. Одежда величание томящи; *поясъ* неутварию утваряемъ, малы како ризу въспрятаи, ти елико же нъ въскутати [43], и розда оубогы(м) имѣние свое все золото и серебро. и камене дорогое, и *покасы* золотыи ω(т)ца свое(го) и серебрянѣе [18, 1288 р., л. 302], и съньмъши оуброушь свои и *поасъ* [59, 98 г. 32].

У деяких випадках відзначена інша назва цієї реалії в церковно-слов'янській формі *прѣпоасаниѣ*, утворене від слова *пояс* [28, 71] *яко нага еста и съшиста листвиемъ смоковънымъ прѣпоасанѣ* [22, 986 р., л. 29; 18, 986 р., л. 35], и съшѣста листиемъ смоковнымъ собѣ *прѣпоасанѣ* [24, 986 р.]

*Пояс* — загальнослов'янське слово, широко розповсюджене в інших слов'янських мовах: б. *пояс*, п. *pas, pasek, opasać*, ораска, ч. *pás, páska, pásek*, слн. *pojas, pás*. с.-х. *pojas, pás*; слц. *pás*, в. -луж., н. -луж. *pas*. Воно походить від псл. *po-jasъ* (пор. стсл. *касало* «пояс», споріднене з лит. *júosta* «пояс», лтш. *jūst, jūschu*, гр. ζωστός «оперезаний», ζωστής, ζῶμα «пояс», ζώνη «жіночий пояс», авест. *yāsta* «оперезаний», албанське *ngjesh* «оперізую» [37, II, 120; 64, 360; 61, III, 351; 32, 502; 66, 397; 67, 265; 69, 355].

У своєму прямому та різних переносних значеннях слово *пояс* широко вживається в усіх трьох східнослов'янських мовах. Від нього утворено багато похідних форм [14, III, 376—377, 395; 46, III, 398; 48, VII, 495; 3, 702; 34, 446 та ін.]

З XI ст. пам'ятки писемності фіксують ще одну назву одягу *врѣтище* (церковнослов'янська неповноголосна форма), яка спочатку означала мішок, кишню. Слово *врѣтище* означало, поперше, «товсту грубу тканину» і, по-друге, «одяг з грубої тканини, яку носили на голому тілі на знак покаяння [43, III, 110]: И пославъши *врѣтище* и попеломъ посыпа на земли и бѣаше ту повергшися ница [43], Веселяся сладким питиємъ, облачаяся в красоту риз твоих помѣни мя, в неизпраннем *врѣтище* лежаща [49, 66], Вънити въ *врѣтище* и плакати са днь и ноць [52, I, 322], Въ ѹдино *врѣтище* бѣ обълъченъ бл(а)женъи и не измѣноваше ѹго; Творити *врѣтища* сукняна (там же).

Східнослов'янські повноголосні відповідники цього слова *веретище*, *веретье* та інші зафіксовані у пам'ятках XVI ст. [див.: 43, II, 87]. Однак можна припустити, що форми типу *веретище*, *веретье* існували і в давньоруській мові.

Етимологічно слово пов'язане з болгарським *врѣтище* «великий полотняний мішок», п. *wóg* «мішок». Воно походить від псл. \**ver-t/vor*, спорідненого з лит. *veriú, vérti* «закривати, відкривати», лтш. *verju, vert* «зав'язувати» [32, 79; 37, I, 74—75; 7, 258—259].

У минулому столітті дослідники російської мови зафіксували обидві форми цього слова: *врѣтище* цсл. «одяг з грубої і товстої тканини, убоге плаття, рубище; мішок з ряднини або товстого полотна, верета»; *верѣтище* заст. «те ж, що *верѣтьє*; *верѣтьє* «вид великого мішка або рогожаного лантуха; зшита рядовина або товсте полотно, яке стелять на возі для зсипки в нього зерна або муки, рядно з грубої тканини» [44, I, 371, 546].

Словник Д. М. Ушакова відмічає тільки церковнослов'янізм *врѣтище* з позначками книжне, застаріле: «убоге плаття, рубище». Друге значення «мішок, верета» це слово втратило [58, I, с. 397, 250].

Словник АН СРСР у сучасній російській мові фіксує тільки *врѣтище* (заст.) із значеннями «одяг із грубої товстої тканини», «бідний одяг, рубище» і *верѣтьє* (простор. і обл.) «груба тканина, виготовлена з пачосів льону та конопель, яку використовують для підстилання; як запону і т. ін.» [45, II, 810, 174; див. також: 31, 40; 42, IV, 139, 142].

В українській мові Б. Д. Грінченко відзначає *верѣта* «рядни-на»; «вид вовняних різнокольорових килимків, якими застеляють лавки, а інколи і стіл», зменш. *верѣтка*, *верѣтина* «нитка для ткан-ня», повноголосну форму *верѣтище* «рубище», *верѣття* «лахміття, мотлох» і *верѣтяний* «рядняний, подібний рядовині» [46, I, 135—136].

«Словник української мови» подає слова *верѣтище* «одяг з грубої тканини» з позначкою застаріле, *верѣття* (розм.) «груба тка-нина; рогожа, старі речі; ляхміття»; *верѣтянка* «одяг з грубої тка-нини, з рогажі, ряднини», *верѣтяний* «виготовлений з грубої тка-нини» [48, I, 329].

У білоруській мові відповідне слово не збереглося.

Отже, з семи розглянутих назв конкретних видів одягу п'ять назв (*ногавици*, *рукавици*, *пояс*, *омета/ометь* і *врѣтище*) походять з праслов'янської мови і були створені самими слов'янами, мабуть, задовго до розпаду праслов'янської мовної єдності. Одне з семи розглянутих слів (*кошуля*) є, напевне, раннім загальнослов'янським запозиченням з народної латини і ще одне, найбільш уживане на всіх етапах розвитку східнослов'янських мов — *сорочька* (*сорочица*) — за своїм походженням залишається невизначеним. Всі ці назви (за винятком слова *омета/ометь*) в різній мірі збереглися у східнослов'янських мовах як назви одягу і послужили тут основою для виникнення ряду словотворчих варіантів і похідних форм.

Список літератури: 1. *Андрейчин Л., Георгиев Л.* і др. Български тълковен речник. Изд. 3-е. София, 1973. 2. *Арциховский А. В.* Одежда. — У кн.: История культуры Древней Руси. Домонгольский период. I. Материальная культура. Под ред. Н. Н. Воронина, М. И. Каргера и М. А. Тахановой. М.—Л., 1948. 3. *Беларуска-рускі слоўнік*. М., 1962. 4. *Борисова Е. Н.* Из истории бытовой лексики рязанских памятников XVI—XVII вв. Канд. дис., гл. 3, 1956. 5. *Бурнашев В.* Опыт терминологического словаря сельского хозяйства, фабричности, промыслов и быта народного. Т. I. Спб., 1843, т. II. Спб., 1844. 6. *Бялькевич І. К.* Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. Мінск, 1970. 7. *Въгленовъ М.* За ня-

кои старобългарски думи в нашите диалекти.— «Български език», 1963, ч. XIII, кн. 3. 8. *Верхратський І.* Знадоби до словаря южнорусского. І. Львів, 1877. 9. *Верхратський І.* Про говор галицьких лемків.— 3б. філол. секції Наук. т-ва ім. Шевченка. Т. X. Львів, 1902. 10. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. За ред. О. С. Мельничука. К., 1966. 11. *Горяев Н. В.* Сравнительный этимологический словарь русского языка. Тифлис, 1896. 12. *Горбачевский Н.* Словарь актового языка северо-западного края и царства польского. Вильна, 1874. 13. *Груцо А. П.* Аб некатарых прадметна-бытавых назваў у беларускіх народных гаворках.— У кн.: Беларуская мова (даследаванні на лексікалогіі). Мінск, 1965. 14. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. т. I—IV, М., 1955. 15. *Добровольский В.* Смоленский областной словарь. Смоленск, 1914. 16. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963. 17. Изборник 1076 г. Изд. подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. М., 1965. 18. Ипатьевская летопись.— ПСРЛ. Т. II. М., 1962. 19. Картотека Словника російської мови XI—XVII ст. 20. *Касьлярвіч М. І.* Віцебскі краёвы слоўнік. Віцебск, 1927. 21. *Кочин Г. Е.* Материалы для терминологического словаря Древней России. М.—Л., 1937. 22. Лаврентьевская летопись.— ПСРЛ. Т. I. М., 1962. 23. Лексикон словенороский Памви Беринди. К., 1961. 24. Летописец Переяславля-Суздальского. Составленный в нач. XIII в. Изд. К. М. Оболенским. М., 1851. 25. *Лысенко А. С.* Словарь диалектной лексики Северной Житомирщины.— У кн.: Славянская лексикография и лексикология. М., 1966. 26. *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів. К., 1974. 27. *Лисенко П. С.* Словник специфічної лексики Правобережної Черкащини.— «Лексикографічний бюлетень». Вип. VI. К., 1958. 28. *Львов А. С.* Лексика «Повести временных лет». М., 1975. 29. Малоруско-німецький словар. Уложили Е. Желеховський і С. Недільський. Т. I—II. Львів, 1886. 30. Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. Пад рэд. М. А. Жыдовіч. Мінск, 1970. 31. *Мельниченко Г. Г.* Краткий ярославский областной словарь, объединяющий материалы ранее составленных словарей (1820—1956 гг.) Ярославль, 1961. 32. *Младенов Ст.* Этимологически и правописенъ речникъ на българския книжовенъ езикъ. София, 1941. 33. *Нидерле Л.* Быт и культура древних славян. Прага, 1924. 34. *Носович И. И.* Словарь белорусского наречия. Спб., 1870. 35. Опыт областного великорусского словаря, изданного вторым отделением Императорской Академии Наук. Спб., 1852. 36. *Пискунов Ф.* Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи. Изд. 2-е. К., 1882. 37. *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка. Т. II. М., 1959. 38. *Ралавец М.* 3 лексікі вёскі Пустаселле.— У кн.: Матэрыялы для слоўніка народна-дыялектнай мовы пад рэд. Ф. Янкоўскага. Мінск, 1960. 39. Русская историческая библиотека, издаваемая императорской археографической комиссией. Т. VI/I, изд. 2-е. Спб., 1908. 40. *Савваитов П. В.* Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, в азбучном порядке расположенное. Спб., 1896. 41. Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI в.— Памятники старославянского языка. Т. IV. Приготовил к печати С. Северьянов. Петроград, 1922. Изд. ОРЯС АН. 42. Словарь русских народных говоров. Под ред. Ф. П. Филина. Вип. IV. М.—Л., 1969. 43. Словарь русского языка XI—XVII вв. Вип. II. М., 1975. Вип. III. М., 1976. 44. Словарь русского языка, составленный вторым отделением Императорской Академии Наук. Т. I. Спб., 1895. 45. Словарь современного русского литературного языка. Т. II., 1951. т. VII, 1958; т. XIV, 1963. М.—Л. 46. Словарь української мови. За ред. Б. Д. Грінченка. Т. I—IV, К., 1958—1959. 47. Словарь церковнославянского и русского языка, составленный вторым отделением Императорской Академии Наук. Т. III. Изд. 2е. Спб., 1867. 48. Словник української мови. Т. I., 1970; т. IV, 1973; т. V, 1974; Т. VII, 1977. 49. Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам. Пригот. к печати Н. Н. Зарубин. Л., 1932. 50. *Соколовская А. С.* Лингвогеография и этимология некоторых названий одежды и обуви.— У кн.: Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. Л., 1974. 51. *Соколовская А. С.* Полесские названия одежды и обуви.— В кн.: Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря. М., 1968. 52. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.

Т. I—III. М., 1958. 53. Суздальская летопись. ПФЛ. Т. I. М., 1962. 54. *Суяцко П. У.* Дыялектны слоўнік (3 гаворак Зэльвеншчыны). Мінск, 1970. 55. *Суяцко П. У.* Народная лексіка. Мінск, 1970. 56. *Суяцковіч Т. Ф.* Матэрыялы для слоўніка Гродзенскай вобласці. Мінск, 1972. 57. *Тимченко Е.* Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV—XVIII вв. (Машинопис). 58. Толковый словарь русского языка. Под ред. проф. Д. Н. Ушакова. Т. I. М., 1935; Т. II. М., 1938; Т. IV. М., 1940. 59. Успенский сборник, XII—XIII вв. М., 1974. 60. *Усціновіч А. К.* Асаблівая лексіка гаворкі аколіц Любчы.— У кн.: 3 народнага слоўніка. 61. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. Перевод с нем. и доп. О. Н. Трубачева. Т. III. М., 1971. 62. *Цыганенко Г. П.* Этимологический словарь русского языка. К., 1970. 63. *Черных П. Я.* Очерк русской исторической лексикологии (древнерусский период). Изд-во Моск. ун-та, 1956. 64. *Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Г. В.* Краткий этимологический словарь русского языка. Изд. 3-е. М., 1975. 65. *Шаталава Л. Ф.* Беларуская дыялектная слова. Мінск, 1975. 66. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. Krakow, 1927. 67. *Holub I., Kopečny F.* Etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1952. 68. *Kotnik J.* Slovensko-ruski slovar. Ljubljana, 1950. 69. *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957. 70. *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1968. 71. *Walde A.* Latainisches etymologisches Wörterbuch. 3., neubearb. Aufl. von I. B. Hofmann. II. B.

Л. О. КАДОМЦЕВА, доц.,  
О. ЛИСЕНКО, студ.,  
Київський університет

## КОМПОЗИЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ПЕРЕКЛАДІВ ПОЕЗІЙ П. Г. ТИЧИНИ

Переклад поезій Павла Тичини, зокрема ранніх, є досить складним — передусім через високу організацію поетичного матеріалу. Адже йдеться не лише про відтворення аналогічної композиційної схеми, але й насамперед про збереження лірико-філософського змісту, діалектики вірша, які відбивають світосприйняття ліричного героя.

Цікавими з цього погляду є польські переклади поезій Павла Тичини [1], що дозволяють розглянути музичний, архітектурний та звуко-символічний цикл з огляду на ритмічну будову, синтаксичний ритмічний тон, мелодику вірша.

«Арфами, арфами...», один з найвідоміших віршів збірки «Сонячні кларнети», належить до поезій «музичного» циклу. Найменшою структурною одиницею тут є такт\* [3, 64—65], тобто розмір, яким написано цей твір — тактовик, докладніше — тактовик на чотири чверті: //*Ар-фами-ар-фами*//. Виняткової звучності надає віршу різне забарвлення тактів — хореїчне (якщо словесний наголос падає на непарні чверті: //*кві-тами-пёр-лами*//) і ямбічне (якщо словесний наголос падає на парні чверті: //*золо-тіми-голос-німи*//). Перший рядок складає один хореїчний такт: //*ар-фами-ар-фами*// — це теза. Другий рядок контрастний щодо першого: //*золо-тіми-голос-німи/обі-звали-ся гаї-/само-дзвон-ни-ми*//. Він складається вже не з одного, а з трьох тактів, ці такти — ямбічні, темп другого рядка прискорений. Це — антитеза. Два рядки протистоять один одному за ритміко-мелодійними особливостями. Таке протиставлення, неоднаковість рядків дозволяє зрозуміти значення антитетичної пари. Перший рядок, перші слова вірша — це голос ліричного героя, план внутрішнього; другий рядок — голос самої природи, що відгукується на душевний стан людини, план зовнішнього (*обізвалися гаї*). Два наступні рядки можна було б зрозуміти як один такт на чотири чверті. Але графічно вони поділені на два коротші рядки, кожен з яких — такт на дві чверті: //*йде вес-на-/запаш-на*// [2, 191]. Вони поєднують повільний темп

\* Такт в поезії — це рядок, що являє собою таке або інше розташування суворо організованих стоп (як у класиці), а час, в чітких межах якого наголошені і ненаголошені склади можуть укладатись у найрізноманітніші комбінації».

першого рядка з ямбічним забарвленням другого. Це — синтез. Зміна типу такту підкреслює значимість, центральне місце частини вірша як синтезу двох попередніх. Голос ліричного героя і природи збігаються, що можна розуміти як гармонію між людиною, яка є часткою природи, і природою, яка є часткою духовного світу людини. Останній рядок повертає нас до першого — знову з'являються хорейчні такти: //кві-тами-пёр-лами//зако-сі-че-на//. Винаймає рамка, що й komponує строфу. Водночас ритмо-мелодійний візерунок останнього рядка не просто повторює схему першого, а й несе в собі сліди інших структурних прийомів вірша. Порівняймо, наприклад, будову останнього такту другого і четвертого рядків: //само-дзвон-ни-ми//; //зако-сі-че-на//.

Як бачимо, ритмічна структура строфи складна й різноманітна, та водночас дуже чітко й логічно побудована. Значеннєві зв'язки між тезою, антитезою і синтезом строфи, визначені вище, повторюються протягом усього вірша. А його багата й вишукана музичність підкріплюється фольклорною традицією (пор. ідентичну зміну ритму в народній пісні «Ой не пугай, пугаченьку...»). Таких строф у вірші чотири. Цікава і їхня організація: непарні строфи спираються насамперед на слухові враження, а парні виражають внутрішній стан ліричного героя. Різницю між ними підкреслює, те, що парні й непарні строфи мають різні «приспиви» (3, 4 рядок). Отже, і на рівні окремої строфи, й на рівні цілого вірша наголошується головна думка поезії — людина і природа як рівновеликі світи, єднання героя із всесвітом.

Порівняно з оригіналом система перекладу вірша «Арфами, арфами...» інша. Тріада теза — антитеза — синтез (1—2—3,4 рядки) послаблена, зникла композиційна рамка. Натомість значно зміцнились і ускладнились зв'язки між окремими строфами. Діалектично багатий світ тичинівського вірша відтворений на іншому, більш високому щодо ієрархії рівнів ступені. Другі частини строф (напр.: *«idzie wiosna, wionie woń, kwiatami-perłami umiała skroń»*) пов'язують непарні й парні строфи між собою — ритмічно і значеннєво, підкреслюючи різницю в семантиці за типом «неподобність подібного»: у непарних строфах домінує «зовнішнє», здебільшого слухові враження, майстерно відтворені перекладачем (М. Яструн), напр.: *«gdzie potoczki jak dzwoneczki, skowroneczka złoty ton, so przelewa się»*; а в парних — «внутрішнє», душевний стан ліричного героя. В той же час виявляється така важлива для філософії Тичини думка, як ідея спорідненості і рівнозначності, скоріше: рівного значення людини і природи. «Людське» і «природнє» (парні й непарні строфи) міцно пов'язані подвійним ланцюжком ритмічного малюнка першого і другого рядка кожної строфи:

1,2	— / — — / —	3,4	/ — / / — /
	— — — — —		— — — / — /

(Arfami, arfami...  
 ...samodzwoniacymi...  
 Pieśniami, pieśniami...  
 ...bladotęczowymi...)

Staną tam., spójrzę w dal...  
 ...co przelewa się...  
 Luba ma, miła ma...  
 ..za polami w mgle...)

Всі образи вірша передані бездоганно, напр.: *ой одкрий колос вій* — «*uchyl rzes, kłosie mój,*» *іде весна запашна, квітами-перлами закосичена* —» *іdzie woisna, wionie woń, kwiatami-perłami umaiła skroń*». Вираження образів інше, але вони напрочуд точно побудовані в душі оригіналу.

Схема семантично значимих зв'язків між частинами вірша така:



Схема словотвірного поля віддієслівних іменників (на -нн'-а, -енн'-а) з коренем *мов-*

Надзвичайно цікава ритміка і у вірші «З кохання плакав я, ридав...», що також належить до циклу поезій із музичним принципом організації. Три початкові рядки написані правильним чотиристопним ямбом. У четвертому рядку один ненаголошений склад — додатковий:

З кохання плакав я, ридав.  
 (Над бором хмари муром).  
 Той плач між нею, мною став —  
 (Мармуровим муром...)

— / — / — / — /  
 — / — / — / —  
 — / — — — / — /  
 / — — — / —

Завдяки цьому відбувається уповільнення темпу в кінці строфи, підкріплене трьома крапками (нетиповий для Тичини розділовий знак) [4, 238]. Таке уповільнення за аналогією до музики сприймається як сумна, навіть трагічна інтонація. Ще більше на створення журливого тону впливає градація лексики із значенням суму (*плакав я, ридав...*; *пливуть тужіння угорі...*; *уже десь випали сніги...*), саме почуття переливається в природу, трагедія кохання виростає до розмірів «космічного» смутку. Градацію підкреслює незмінний ритм.

Четверта строфа дає інший варіант ритмічної організації. Останній рядок теж має додатковий склад, але він наголошений:

Самотня ти, самотній я.  
 (Весна! — світанок! — вишня!)  
 Обсипалась душа твоя —  
 (Вранішня вишня...)

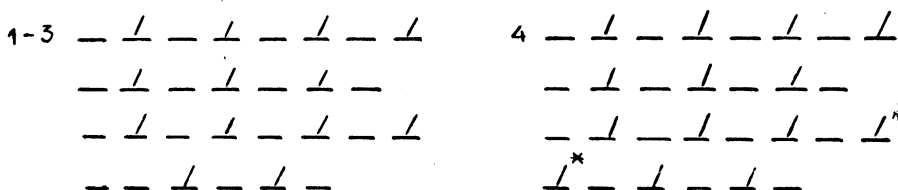
— / — / — — — /  
 — / — / — / —  
 — / — / — / — /  
 — — / — / —



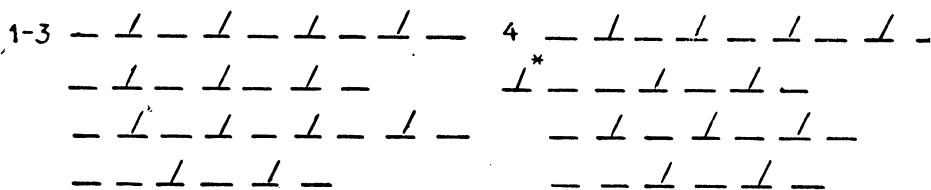
Цей наголошений склад з голосною -а- в оточенні приголосних -в-, -ш- повертає нас до другого рядка, де ці звуки є домінуючими. Оклична інтонація другого рядка і зміна ритму четвертого дають акорд, експресивний, життєствердний (на це впливає і семантика словесної групи *Вранішня вишня і Весна! — світанок! — вишня!*). Так завершується цей сумний вірш. Знову-таки почуття людини, її страждання приймає і просвітлює природа. Гармонія народжується і тут. Хоча цей твір теж побудовано за законами музики, найменшою структурною одиницею тут є вже не такт, а метрична стопа, що відповідає більш спокійній інтонації вірша — згадки. Але навіть класичний метр отримує у Тичини нову, свіжу аранжировку.

Образна система перекладу цього вірша еквівалентна системі оригіналу, змістова концепція твору збережена. Порівняйте: *плакав я, ридав; плывуть тужіння угорі...; (уже десь випали сніги... — «łkałem we łzach cały»; «pod niebem snują się tęsknoty»; «już śnieżny całun ziemię tuli»*. Ритмо-мелодійні особливості передані не буквально, а відтворені дещо по-іншому, своєрідно.

У Тичини:



У перекладі Зюзани Гінчанки:



Акорд, що стверджує оптимістичну ноту вірша, перекладачка перенесла з останнього рядка, який є тепер лише його відлунням, у другий рядок, значно підсиливши звучання. Тут поза вже звичною ритмічною структурою строфи залишається ударне слово *wiosna!* Така ритмічна фігура концентрує в слові *весна* ідею всеперемагаючої молодості.

Друга група поезій у цій збірці — «архітектурна». За своєю

\* Додатковий ненаголошений склад у парних рядках зумовлений особливостями польської мови — постійним наголосом на другому від кінця складі.

будовою вірші ці схожі на щойно проаналізовані. Недаремно ж «архітектура — скам'яніла музика». Однак цементуючою основою тут буде не ритм, а внутрішній розвиток думки, вага змісту переноситься на конструкцію вірша.

Щоб наочно розкрити принцип побудови вірша «Закучерявилися хмари...», позначимо всі його елементи латинськими літерами, а варіанти цих елементів — тими ж літерами зі штрихами:

Закучерявилися хмари. Лягла в глибінь блакить...	a, a'
О милий друже,— знов недуже —	b, —c
О любий брате,— розіп'яте,	b', —c'
Недуже серце моє, серце, мов лебідь той, ячить.	d
Закучерявилися хмари...	a

Так само побудовано всі інші строфи, і значення кожного структурного елемента з'ясовується на матеріалі строфи в цілому. Елемент **a**—рамка, що є одним із характерних прийомів збірки «Сонячні кларнети». Елемент **a'** можна вважати варіантом **a**, бо фраза *Лягла в глибінь блакить...*, так само, як і фраза *Закучерявилися хмари*, належить до природного фону вірша і є поглибленням або деталізацією початкового речення. Елементи **b**, **b'** і **c**, **c'** — розвиток однієї думки, але іде він своєрідно: думка ніби випереджає сама себе. Впадає в око також, що головний логічний член фрази не називається. Елемент **d** синтезує елементи **b**, **b'** і **c**, **c'** в завершений вислів, а неназваний логічний член називається. Формально-змістова схема строфи матиме такий вигляд: перший рядок — пейзаж; другий і третій — імпульсивний розвиток думки ліричного героя, тут спостерігаємо два імпульси, два логічних центри: четвертий рядок їх синтезує і, утворюючи контрастну пару з першим рядком, знову повертає нас до нього; останній рядок ще раз повертає нас до початку строфи і змушує прочитати (або згадати) її вдруге — як цілість, як розгаданий текст. Рух думки завершується.

За такою схемою побудовані і три наступні строфи, проте ми не відчуваємо одноманітності. Це досягається тим, що два логічних центри середніх рядків дедалі більше розходяться між собою і в останній строфі становлять антитетичну пару: *Сум серце ти-сне: — сонце! пісне! — В душі я ставлю — вас я славлю!*. Тим вагомніше, експресивніше звучить їх синтез, який водночас об'єднує дві тенденції всього вірша: страждання людини і всеохоплюючу радість природи — *В душі я ставлю світлий парус, бо в мене в серці сум*. Знову, як і в «Арфами, арфами...», як у «З кохання плакав я...», людина знаходить розраду і розв'язання болючих проблем у мудрій і радісній природі.

Загалом переклад цього вірша (перекладач К. Церівний) невдалий. Не витримана поліфонічність твору. Авторська побудова вірша, яка дозволяє існувати грі значень, що й створює глибину тексту, руйнується. Дві основні партії твору (**b** і **c**) змішуються, як, наприклад, в другій і третій строфі:

У Тичини:

З душі моєї — як лілеї —  
ростуть прекрасні — ясні, ясні —  
в душі моєї смутки, жалі,  
мов квітоньки, ростуть...

В перекладі:

Z mej duszy rosna — kwiaty wiosna,  
z mej duszy stale — smutki, zale —  
jaśnieją, łączą sie i rosna —  
pосepnych kwiatow pek...

Порівняно з оригіналом вірш більш ясний, значення конкретизовані, напр.: ...*мов лебідь той, ячить...* — «śpiewa te pieśń łabedzia swa...» (акцентовано поняття передсмертної пісні, тоді як у Тичини це значення не є явним), снує про давне дим ... — «wspomnienia — w dymach chat» (у Тичини значення «диму» абстрагується, відштовхується від реального епостереження, в переклад ця абстрагованість втрачається). Крім того, загубились образні і словотворчі аналогії з народною пісню, напр.: *женуть вітри мов буйні тури* — «łatają wiatry dziką trzodą»; з *душі моєї смутки, жалі, мов квітоньки*, ростуть — «jaśnieją, łączą się i rosna — pосepnych kwiatow pek».

Проте там, де перекладач не потрапляє в полон фольклорних реалій, образи й інтонації тичинівської поезії передані просто і точно: ... *і сміх, і дзвони, й радість тепла* — «i śmiech i szmer i blask radosny».

Вірш Тичини «Подивилась ясно...» має деякі спільні риси із розглянутим вище. Він так само належить до «архітектурних» і має складну побудову:

Подивилась ясно — заспівали скрипки! —	$a - b$
Обняла востаннє — у моїй душі —	$a' - b'$
Ліс мовчав у смутку, у чорному акорді. —	$c$
Заспівали скрипки у моїй душі.	$b''$

Знав я, знав: навіки, — промені як вії. —	$a - b$
Більше не побачу — сонячних очей. —	$a' - b'$
Буду вічно сам я, в чорному акорді. —	$c$
Промені як вії сонячних очей.	$b''$

Схема формально-змістових зв'язків першої строфи матиме такий вигляд: елементи  $a, a'$  — зовнішній план події; елементи  $b, b'$  — внутрішній стан ліричного героя, протилежний за настроєм до елемента  $a$ ; елемент  $c$  є висновком, конденсацією першої тенденції ( $a, a'$ ); елемент  $b''$  — закріплення і триумф другої тенденції ( $b, b'$ ), життєствердної, світлої. Друга строфа має дзеркальну побудову: тепер перша, журна тенденція йде від ліричного героя, а друга, світла, є зовнішньою. Поет ніби перевіряє істинність свого висновку, і друга, протилежно побудована строфа підтверджує його. Цементує дві частини вірша словосполучення *в чорному акорді*, яке стосується природи — в першій — і ліричного героя — в другій строфі. Зміст поезії — варіація вірша «Закучерявилися хмари...», але якщо в ньому розлука з коханою показана ретроспективно, то у вірші «Подивилась ясно...» подія ще зовсім свіжа в пам'яті героя.

Інтерпретація цього вірша (перекладач В. Слободник) сумнівна. Замість тичинівської гармонії в природі, що розраджує й просвітлює людське горе, перекладач подає лише план внутрішнього.

У Тичини дві строфи симетричні щодо центру подій, і, власне, таке оформлення поетичної думки робить її справді глибокою і повною. У перекладі ж друга строфа поезії стала лише варіантом першої, що підкреслюється спільною в польському варіанті римою першої і другої строфи («*zaśpiewały skrzypce w głębi duszy mej*» — «*gromienie jak rzesy jasnych oczu jej*»). В результаті вся друга частина вірша є інформаційно надлишковою.

Цікавим є питання перекладу звуко-символічної поезії Тичини. Ще О. М. Пешковський, розглядаючи проблему співвідносності звуку і змісту, виділяв звукове наслідування і звуковий символізм. Під звуковим наслідуванням ми розуміємо значимість звукового складу таких слів, які позначають предмети і явища, що звучать, а звуковий символізм охоплює все розмаїття «мовчазних» предметів і явищ. Це поняття не має абсолютного характеру, воно індивідуальне не тільки для кожного митця, а й для кожного твору. Здебільшого звуки-символи входять до складу опорного, центрального щодо семантики, слова. Завдяки звукам-символам вірш є цілісним. О. О. Потебня колись висловив парадоксальну думку, що вірш — це, по суті, одне слово. Одним словом роблять його звуки-символи, які конденсують слова в складну полісемічну одиницю. У Тичини звуки-символи — це, найчастіше, голосні. Перевага голосних над приголосними є, мабуть, результатом особливої музикальної настроєності тичинівського вірша.

Кожна строфа вірша «Десь надходить весна...» починається паралельним зіставленням змін у природі з розвитком почуття ліричного героя, що як прийом бере свій початок з народнопісенної традиції. Відмінність між окремими строфами простежується в останніх чотирьох рядках строфи — не тільки на лексичному, а й на фонологічному рівні. Так, домінанта першої строфи — [у], що підкреслює опорні слова *спурхнуло усмішками*, і складає своєрідність уривку. Домінанта другої — [о] та [і]: *гнівно брівоньки ламалися*. Домінанта третьої — [а] та [и]: *блиснув сміх їй, мов кинджал*. Другий та третій рядки четвертої строфи дають радикальну зміну — знов повертається один домінуючий голосний — [е]: враз *сердечним теплим сявом*... Різке повернення до структури першої строфи сигналізує про певну завершеність уривка (знову кільце). Четвертий та п'ятий рядки останньої строфи дають синтез — фонетичний, а через нього і змістовий — перших трьох строф, за винятком лише рядків з домінантою [е], які так виразно виступають на фоні різнобарвного звучання останніх рядків: *Сизо-крилою голубкою На моїх вона вустах* — [і], [о], [а], [и], [у]. Саме таке протиставлення рядків з однією домінантою і бездомінантних рядків і дає нам підстави поділити цю строфу на дві частини. Можна сказати, що кількість домінант початкових строф перейшла у нову якість останніх — синтезуючих — рядків. Розвиток почуття за-

вернується (це підкріплюється і закінченням природного циклу).

Перекладач (Ф. Парецький) організував поетичний матеріал на лексичному рівні, тоді як другий, фонологічний рівень організації, лишився непоміченим.

Лірика Павла Тичини глибоко національна, зв'язана з традицією народної пісні. Їй притаманні традиційно-фольклорні прийоми організації вірша — кільце (найчастіше пейзажне обрамлення), паралелізм, зміна ритму, що співвідноситься з новою темою поезії. Але ці прийоми не завжди виступають на поверхню: вони існують на «низьких» рівнях — фонологічному, лексико-синтагматичному, часто виражені засобами ритмомелодики. Тичина збагатив народну традицію, осмислив її в образах глибоко філософського звучання. Суворі організація, властива віршам Тичини, стає в польських перекладах очевиднішою. В усіх вдалих перекладах оригінальна організованість вірша з фонологічного рівня переноситься на морфолого-лексичний і синтагматичний, семантично значимий зв'язок між частинами строфи переноситься на відношення між строфами. На цих рівнях створюється своєрідна пульсація образів, яка певною мірою компенсує втрату музикально-ритмічного елемента вірша.

Список літератури: 1. *Тыцупа*. Poezje. Warszawa. PIW. 1968. 2. *Лотман Ю. М.* Структура художественного текста. М., «Искусство». 1970. 3. *Сельвинский Илья*. Студия стиха. М., «Советский писатель», 1962. 4. Статистичні параметри стилів. Відп. ред. В. С. Перебийніс. К., «Наукова думка». 1967.

М. І. ФУРДУЙ, викл.,  
Київський університет

## ПРИЙМЕННИКОВІ СПОЛУЧЕННЯ У МОВІ ГАЗЕТ

Серед граматичних явищ двох близькоспоріднених мов, російської та української, одним з найменш досліджених є питання прийменниково-відмінкових словосполучень, засобів їх перекладу з однієї мови на іншу.

У більшості люди говорять і пишуть за допомогою готових формул, кліше. У словосполучення, якими ми користуємося в усному і писемному мовленні, входять як повнозначні, так і службові слова; серед останніх особливо важливе значення мають прийменники.

Роль прийменників у вираженні смислових відношень (просторових, часових, причинових, цільових і т. д.) надзвичайно велика. Завдяки їм урізноманітнюються смислові значення відмінків. Порівняймо: *бігти до тебе*, *бігти від тебе*, *бігти коло тебе*, *бігти з тобою*, *бігти за тобою*, *бігти перед тобою* і т. п.

Правильне вживання прийменників, уміння відчувати їхні найтонші семантичні відтінки є однією з умов оволодіння нормами сучасної літературної мови. Природно, що неправильне вживання прийменників призводить до стилістичних неточностей чи огріхів. А це заважає якості сприймання.

В українській і російській мовах складові частини прийменникових конструкцій можуть бути взаємно відповідними (*на стіл — на стол, при цьому — при этом, під стіною — под стеной, за кермом — за рулем*). Наприклад: «... взялися за створення надійної кормової бази...» (Д. п., 1976, 31 серп.)\*, рос. — *за создание*; і відмінними у використанні прийменників, напр.: «... за складних погодних умов...», рос. — *в сложных*; «... привітання на адресу учасників конгресу...» (там же), рос. — *в адрес*; «...за власним вибором будуть здобувати спеціальність...» (там же), рос. — *по собственному выбору*; *сміятися (чи знищатися) з когось, скучати за ким-небудь* («... посміялися з таких настирливих покупців...» Пр., 1976, 17 липня), а в російській мові вживається інша конструкція цього ж значення — з прийменником *над* (*смеяться над кем-то*) і з прийменником *по* (*скучать по тебе*). Нормативними для російської мови є словосполучення *при помощи, ставить в пример*, а в українській мові їм відповідають такі прийменникові конструкції: *за допомогою, брати за приклад*.

У більшості випадків прийменники у словосполученні вживаються правильно. Проте в деяких газетних статтях, на жаль, не завжди звертається належна увага на прийменникові конструкції. Неуважне ставлення до особливостей значень відмінково-прийменникових словосполучень двох мов породжує неточність передачі змісту чи порушення граматичних і стилістичних норм мови. Це можна простежити на прикладах вживання прийменника *в(у)*. Прийменник *в(у)* — один з найпоширеніших в українській мові, має багату синонімію, варіантні можливості. Історично він утворився внаслідок збігу двох прийменників *у* і *в*, які в старослов'янській і давньоруській мовах мали різне значення і вживалися в різних прийменникових конструкціях. Деякі відмінності значень прийменників *у* і *в* збереглися в сучасній російській мові. Тому прийменники *у* і *в* російської мови мають різні відповідники в українській мові.

Прийменникові *у* російської мови відповідають в українській мові *біля, коло, при, край, в(у)*, коли словосполучення вказують на місце дії біля чогось чи близькість одного предмета до іншого: *у дороги — біля (коло) дороги, (при) дорозі; у подножжя — біля (коло) підніжжя, у реки — біля (коло) ріки, у изголовья — в головах*. Такі прийменники вживаються з родовим відмінком (за винятком *при* і *в*, після яких іменник стоїть, як правило, у місцевому відмінку).

\* Д. п. — Деснянська правда. Список скорочених назв дивись у кінці статті.

Коли словосполучення з іменником у родовому відмінку має значення присвійності, приналежності і т. п., йому відповідає в українській мові конструкція з прийменником *в(у)*: *у дерев'ях* — *у дерев*, *у животних* — *у тварин*, *у актиній* — *в актиній*, *у мене* — *у тебе* — *у тебе*, *у Андрея* — *в Андрія*.

Досить поширені в українській мові прийменникові конструкції, яким відповідають у російській мові словосполучення з прийменником *в*. Так, прийменнику *в* російської мови відповідає в українській мові *в(у)*, коли словосполучення з іменником у знахідному відмінку означає час дії (*в День Перемоги*, *в війну* — *у війну*), об'єкт, на який спрямована дія (*смотреть в зеркало* — *дивитися в дзеркало*, *бить в барабан* — *бити в барабан*), перехід до нового положення, стану, якості (*пошел в учителя* — *пішов у вчителі*, *одедся в шубу* — *одягнувся в шубу*), назви ігор (*играть в бадминтон* — *грати в бадмінтон*).

З прийменником *в* у словосполученнях, що означають напрям дії, співвідносні в українській мові прийменник *в(у)* із знахідним відмінком, чи відповідні синонімічні конструкції з прийменником *до* та іменником у родовому відмінку (*в лес* — *у ліс*, *до лісу*, *в Астрахань* — *в Астрахань*, *до Астрахані*).

Словосполучення прийменника *в* з місцевим відмінком характерні як для української, так і російської мов. Такі словосполучення означають місце перебування чи дії (*в селі* — *у селі*, *в аудиторії* — *в аудиторії*), приналежність до певної організації, групи, класу (*був у партизанів*, *служив у війську*), указують на психічний чи фізичний стан людини (*в біді* — *у біді*, *в тривогах* — *у тривогах*), на міру чи кількість (*измерить в сантиметрах* — *виміряти в сантиметрах*, *записать вес в грамах* — *записати вагу в грамах*).

Деякі конструкції з прийменником *в* на означення часу дії (типу *в этом году*, *в прошлом месяце*) в українській мові мають два варіанти: прийменникове словосполучення (прийменник + іменник у давальному відмінку: *в цьому році*, *в минулому місяці*) і безприйменникове (іменник + прикметник чи займенник у родовому відмінку: *цього року*, *минулого місяця*). Іноді безприйменникове словосполучення стоїть в орудному відмінку, наприклад: *останнім часом*, *довгими осінніми ночами*.

Обидві конструкції використовуються у мові більш-менш рівномірно, напр.: *«В нинішньому році вирощено хороший урожай»* (Д. п., 1976, 31 серп.); *«Організуючи нинішнього року попарне змагання ...»* (там же); *«В цю гарячу жнивну пору...»* (Д. з., 1976, 10 липня); *«Літньої пори по суботах і неділях тут відпочиває багато суднобудівників»* (Д. п., 1976, 1 серп.).

Синонімічні варіанти прийменникових чи безприйменникових конструкцій характерні також в українській мові для словосполучень із значенням способу дії: *«... рівень лекційної пропаганди вирішальною мірою залежить від складу лекторських кадрів»* (П. п., 1976, 3 серп.), (рос. — *в решительной степени*); *«Це значною мі-*

рою — плід успішного будівництва» (П. п., 1976, 1 серп.), (рос.— в значительной мере); «В якійсь мірі це стало наслідком плінності кадрів» (М. г., 1976, 3 серп.), (рос. — в какой-то мере).

Прийменникова синонімія, варіанти прийменникових чи прийменниково-безприйменникових словосполучень в українській мові, що відповідають конструкціям російської мови з прийменником *в*, дають великі можливості вибору, і цим широко користуються у мові художньої літератури, публіцистичних статтях і в мові преси. Та можна зустріти випадки недостатнього використання синонімічних засобів, варіантів прийменникових сполук. Наприклад: «Усі спортивні змагання, які проводилися в нашій країні в нинішньому році, присвячувалися ХХІ Олімпійським іграм в Монреалі» (там же). Доречніше сказати: «... в нашій країні нинішнього року...». Це позбавило б збігу того самого прийменника. Ось ще приклади: «У найближчі дні у державні засіки засиплемо...» (Д. п., 1976, 31 серп.), (краще: «Найближчими днями...»); «В останні роки побудували у Львові, Луцьку» (там же) (можна: «Останніми роками...»); «В будь-яку пору року, вдень чи вночі своєчасно приходить він на виклик» (там же), (краще: «Будь-якої пори року...»).

Синонімом прийменника *в* виступає інколи прийменник *до*. Для української мови характерні паралельні конструкції з прийменниками *до* і *в(у)* у словосполученнях із значенням місця: *зайти у двір* і *зайти до двору*, *занести до хати* і *занести в хату*. Синонімічність таких словосполучень проявляється, як правило, при дієсловах, що означають напрямок дії всередину (*увійти*, *віхати*, *внести*, *вбігти*). На сторінках газет можна зустріти обидва прийменники: «Завітав ... у кабінет інспектора... машиніст...»; «... потрапив до військового госпіталю...» (там же). Прийменник *до* у таких словосполученнях відповідає російському *в*.

В усному або писемному мовленні вживається прийменник *в(у)* чи *до*, щоб уникнути повторення двох однозвучних, але різного значення прийменників (чи іноді прийменників і префіксів). Та іноді вживають прийменник *в* там, де доцільніше використати *до*: «Входимо в одне з приміщень...» (Р. г., 1976, 3 серп.), (краще: «Заходимо до одного з приміщень...»); «В святково прибраний зал входять... колишні випускники» (Б. к., 1976, 6 липня), (можливий варіант «До святково прибраного залу входять...»); «Сільська рада створила депутатський пост, у який увійшли начальник механізованого загону... механізатори» (Д. п., 1976, 10 липня), можна: «...до якого увійшли...». Ці словосполучення в російській мові вживаються з прийменником *в*.

Для української і російської мов характерні також варіанти прийменників, які допомагають уникнути небажаних збігів голосних чи приголосних. В українській мові вживаються, наприклад, паралельно *в* і *у*, в російській — *о* — *об*, *из* — *изо*, *с* — *со*: *в озеро*, але *у ліс*, *о вечере* — *об екскурсии*, *с окна*, але *со стола*, *из арміи*, але *изо всех сил*.



Та іноді спостерігається невикористання правил чергування цих прийменників, що призводить до небажаних збігів однотипних звуків. Наприклад; «Комсомольські організації району взяли участь в минулому році у огляді-конкурсі» (Д. з., 1976, 10 липня), можливий варіант «...взяли участь *минулого року* (чи торік в...) в огляді...»; «...міцний заслін. В зв'язку з цим...» (там же). Краще «...у зв'язку...»; «...під час жнив. В кожному...», Краще — «...у кожному...»; «...було б гарно, коли б в планах комсомольських організацій...», краще «...коли б у планах...» (М. г., 1976, 3 серпня). Порівняємо ще: «Завдання ... полягає в створенні таких умов на виробництві, в яких найбільш повно проявлявся б талант юнака чи дівчини, в спрямуванні зусиль на виховання молодих в душі свідомої високої дисципліни...» (Б. к., 1976, 15 липня). Тут використаний у чотирьох словосполученнях один і той же прийменник в. Вживання варіантів та синонімів допоможе уникнути однамітності словосполучень. Можна сказати: «Завдання... полягає в(у) створенні таких умов на виробництві, за яких найбільш повно проявлявся б талант юнака чи дівчини в спрямуванні зусиль на виховання молодих у душі свідомої високої дисципліни».

Наслідки спостережень над прийменниково-іменниковими словосполученнями двох мов, які проводилися на матеріалі республіканських, обласних та районних газет, показують, що прийменникові конструкції дуже місткі щодо змісту, різноманітні щодо конкретного значення, вони відзначаються багатством синонімики, варіантними можливостями.

Прийменники — слова з високим ступенем узагальненості значення, вони виявляють конкретний зміст у тексті, допомагають передавати дуже багато різних відтінків думки. Тому прийменникові конструкції, можливості їх вживання, особливості будови не повинні випадати з уваги публіциста.

#### УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Б. к.— «Будівник комунізму», Д. п.— «Деснянська правда», Д. з.— «Дніпровська зоря», М. г.— «Молода гвардія», П. п.— «Південна правда», Пр.— «Промінь», Р. г.— «Робітнича газета».

*П. Я. ЛЕЩЕНКО, доц.,  
Ровенський педінститут*

### **ЗВ'ЯЗОК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ І МОВОЗНАВЧИХ ПРЕДМЕТІВ У ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА У ВУЗІ**

Науково-технічна революція вимагає інтенсифікації й більшої ефективності в підготовці кадрів з вищою освітою, в тому числі й учителів-словесників. Вишукуються нові форми й методи роботи, невикористані резерви в підготовці молодих спеціалістів. Одним із таких важливих засобів є й міжпредметні зв'язки.

За останній час з'явилося вже чимало праць з цього приводу [1—11]. Однак у них лише акцентується увага на необхідності і закономірності міжпредметних взаємозв'язків і мало говориться про конкретні зв'язки.

Автор статті поставив собі за мету висловити деякі свої думки щодо здійснення взаємозв'язків у викладанні літературознавчих і мовознавчих дисциплін — профілюючих у підготовці вчителя-словесника.

Першокурсникам читаються такі важливі предмети, як вступ до літературознавства й вступ до мовознавства, які дають широкі можливості для здійснення взаємозв'язків між цими філософсько-філологічними дисциплінами. Зокрема, такі взаємозв'язки дають змогу навчити майбутнього вчителя-словесника аналізувати художній твір саме як мистецтво мови, розглядати його в діалектичній єдності змісту і форми з широким залученням мовознавчих понять. Студент I курсу насамперед повинен усвідомити, що в кожному художньому творі мова є його першоелементом (М. Горький), основою естетичної привабливості, краси. І в лекціях, і на практичних заняттях викладач вступу до літературознавства повинен, глибоко аналізуючи твір, розкрити і його мовно-зображувальну тканину, наголосити на таких важливих питаннях композиції художнього твору, як: мова автора, мова персонажів, мовна самохарактеристика, мовна взаємохарактеристика героїв, мова як засіб індивідуалізації й типізації персонажів, мовна майстерність у зображенні дійових осіб твору, використання з метою типізації й індивідуалізації персонажів сучасної лексики, діалектизмів, професіоналізмів, неологізмів і т. д. Необхідно взагалі підкреслювати мовну майстерність письменника, що дало можливість створити йому високохудожній твір.

На першому курсі читається й усна народнопоетична творчість. З'ясовуючи її основні програмові положення, викладач має під-

креслити словесний характер фольклору, роль мови в створенні народних шедеврів, приділити достатньо уваги мовно-стилістичному аналізу кращих зразків народної творчості, ролі відповідної лексики, граматично-синтаксичних особливостей при створенні характерів народних героїв, їх боротьби з експлуататорами.

Першокурсникам читається також стародавня література. Викладач цієї дисципліни має закріпити з студентами відомості про особливості розвитку писемної літературної мови, аналізувати художні твори із залученням знань студентів із староруської, старослов'янської та польської мов, простежувати процес розвитку й становлення української літературної мови та її роль у підготовці й появі нової української літератури.

При викладанні літератури на наступних курсах слід аналізувати художні твори в діалектичній єдності їх ідейно-суспільної значимості й мовно-зображувальних, композиційних прийомів. При цьому слід звертати увагу й на такі необхідні риси побудови художнього твору, як використання письменником різних мовних пластів, старослов'янізмів, суспільно-політичної лексики, їх ролі в створенні художнього твору. Необхідно акцентувати увагу студентів, що до Великого Жовтня українська мова всіляко переслідувалася царизмом, однак прогресивні російські вчені підтримували боротьбу передових українських кіл за розвиток української національної культури рідною мовою. Треба також завжди підкреслювати, що всі українські письменники — від І. П. Котляревського, Є. П. Гребінки, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка до І. Я. Франка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського — писали українською й російською мовами. Доцільно дати глибокий літературно-мовний аналіз ряду творів російською мовою, наголосити на вкладі українських письменників у розвиток російської літератури й російської літературної мови.

Студенти всіх курсів потребують з'ясування викладачем літературознавчих термінів та іноземних слів, їх ролі в мовно-зображувальній палітрі художнього твору.

На всіх курсах проводяться контрольно-тренувальні диктанти. Кафедри дбають, щоб їх тексти були взяті з кращих творів радянських письменників, саме такі уривки, які з найглибшою повнотою відповідають в даному разі відповідним мовознавчим вимогам. Але на цьому не слід ставити крапки: наслідками контрольно-тренувальних, як і всіх інших видів, диктантів мусить цікавитися й кафедра літератури, виробляти спільні заходи по підвищенню філологічної грамотності майбутніх учителів-словесників.

За останні роки в практику літературних кафедр міцно входить така важлива форма навчальної діяльності, як письмово-тренувальні твори, які проводяться щорічно по два на перших — третіх курсах і три — на четвертому. Мовознавчим кафедрам не слід ігнорувати наслідків написання цих творів. Є прекрасна можливість на об'єднаних засіданнях обох кафедр детально проаналі-

зувати результати студентських творів з мовознавчого і літературознавчого поглядів і виробити спільні заходи щодо поліпшення якості підготовки вчителів-словесників.

У плані боротьби за єдиний мовний режим у вузі є потреба такі питання виносити на засідання рад факультетів та інституту і приймати спільні заходи, які стосуються всього факультету, стану мовної грамотності вузу.

Зараз актуальною є проблема прищеплення студентам умінь і навичок щодо проведення в школі уроків проблемного аналізу художнього твору. При цьому, зрозуміла річ, необхідно домогтися усвідомлення майбутнім учителем-словесником, що проблемних уроків без широкого залучення до цього мовного матеріалу не може бути. Перед студентами треба поставити питання: як ту чи іншу проблему в художньому творі письменник розв'язує за допомогою мовно-зображувальних засобів.

Нині в практику викладачів літературних, як і ряду інших, кафедр ввійшла необхідність перевіряти вибірково студентські конспекти з своїх дисциплін. При цьому слід звертати увагу й на їх мовне оформлення, грамотність, вміння правильно записувати в скороченому вигляді основні положення лекцій, не відступаючи від загальноприйнятих мовних вимог.

У плані міжкафедральних і міжпредметних зв'язків доцільно організувати взаємовідвідування лекцій, практичних і семінарських занять завідуючим кафедрою української літератури та її викладачами всіх мовознавчих предметів і навпаки. Це дає можливість чітко координувати міжпредметні взаємозв'язки, виробляти обома філологічними кафедрами спільні заходи, спрямовані на поліпшення підготовки висококваліфікованого вчителя-словесника.

Широкі можливості для стикування обох кафедр у плані міжпредметних взаємозв'язків дають і курсові та дипломні роботи. Ми, наприклад, пропонуємо такі теми: «В. О. Сухомлинський про міжпредметні зв'язки», «В. О. Сухомлинський про підготовку вчителя-словесника», «Взаємозв'язки у вивченні мови й літератури в школі», «Навчання мови в процесі вивчення літератури в школі», «Роль російської мови у виході української літератури на всесоюзну й світову арену», «Твори О. Корнійчука (П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, А. Головка, О. Гончара, М. Стельмаха) в перекладах російською (білоруською) мовами», «Твори В. Сосяри російською мовою», «М. Рильський і мовознавство», «Українські письменники про російську мову» і т. д.

За останній період при кожній кафедрі організовані групи аналізу, які мусять і повинні займатися й вивченням та узагальненням міжпредметних зв'язків, сприяти їх розширенню і координації.

Особливої уваги заслуговує спільна робота обох філологічних кафедр щодо підготовки, проведення й узагальнення ходу вступних екзаменів з мови й літератури, рівня знань абітурієнтів, вироб-

лення спільних заходів для піднесення мовно-літературної грамотності першокурсників, прищеплення їм умінь і навичок педагога-словесника.

Також необхідно обома кафедрами підводити підсумки складання державних екзаменів з мови та літератури студентами стаціонарного й заочного відділень, вжиття погоджених обома кафедрами заходів, спрямованих на піднесення підготовки висококваліфікованого вчителя-словесника.

У ряді педагогічних інститутів за останній час все частіше й частіше організуються студентські мовно-літературні олімпіади. Бажано, щоб їх програми були складені з обов'язковим врахуванням мовно-літературних взаємозв'язків, включали матеріал, який би став в пригоді майбутньому словесникові. Цілком зрозуміла річ, що до журі таких олімпіад повинні входити найбільш досвідчені й кваліфіковані викладачі кафедр мови й літератури, які спільними зусиллями визначають переможців змагань.

У боротьбі за єдиний мовний режим в інституті повинні систематично й повсякчас брати участь не лише викладачі кафедр мови, але й педагоги всіх підрозділів вузу, в тому числі й зокрема літературознавці. В планах обох кафедр повинно знайти своє відображення їх взаємозв'язки в цій важливій, державної ваги справі.

Життя зумовлює необхідність поліпшувати навчальний процес у вузі, вдосконалювати якість підготовки майбутніх учителів мови й літератури, їх професійну спрямованість. Одним із таких важливих засобів є й взаємозв'язки між кафедрами мов і літератур.

«Отже, у широкому і всебічному використанні міжпредметних зв'язків криються важливі резерви піднесення ефективності підготовки вчителя... щоб краще виконувати інші діючі програми, корисно було б практикувати створення тимчасових чи постійних міжпредметних комісій, на яких викладачі могли б поставити вимоги один до одного, обговорити вузлові розділи програм з тим, щоб уточнити аспекти їх вивчення по кожній із дисциплін» [7] у межах всього факультету, а не лише однієї з кафедр.

Список літератури: 1. *Андреев П. А., Андреева Е. Н.* Проблема межпредметных связей в преподавании философии и педагогики в педагогическом институте. — Проблема удосконалення навчального процесу в педагогічному вузі. К., 1975. 2. *Біла Т. М.* Лінгводидактика і програмоване навчання. — Там же. 3. *Благінін М., Благініна О.* Думки Н. К. Крупської про міжпредметні зв'язки. — «Радянська школа», 1964, № 2. 4. *Засенко П. Ф.* Міжпредметні взаємозв'язки — необхідна умова поліпшення якості підготовки вчителя-дефектолога. — Проблема удосконалення навчального процесу в педагогічному вузі. К., 1975. 5. *Левашова Н. А.* Осуществление межпредметных связей в процессе преподавания лингвистических дисциплин. — Там же. 6. *Медушевський А. П.* Міжпредметні зв'язки як засіб піднесення успішності з філологічних дисциплін. — Там же. 7. *Медушевський А.* Резерв — у міжпредметних зв'язках. — «Радянська освіта», 1975, 8 жовт. 8. *Моренець-Дейнеко Т. В.* Розкриття взаємозв'язку морфолого-семантичних особливостей слів іноземної мови як засіб інтенсифікації навчального процесу. — Проблема удосконалення навчального процесу в педагогічному вузі. К., 1975. 9. *Прокопович Н.* О связи лингвистических и литературоведческих дисциплин.

лин в процессе подготовки учителя-словесника. — Всесоюзное совещание заведующих кафедрами литературы педагогических институтов. Смоленск, 1971. 10. *Роткович Я. А.* Совместная работа литературоведов и методистов на кафедрах литературы. — Там же. 11. *Фицула М.* О межпредметных связях в политехническом обучении. — «Школа и производство», 1969, № 10.

*С. Ф. БОНДАРЕНКО, доц.,  
Донецкий университет*

## **НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНА РОБОТА СТУДЕНТІВ З МЕТОДИКИ МОВИ**

XXV з'їзд КПРС підкреслив необхідність постійного удосконалення системи народної освіти і фахової підготовки кадрів в умовах сучасної науково-технічної революції. Саме тому особливо великого значення набуває курс методики мови, мета якого — підготувати студентів до педагогічної діяльності, сприяти виробленню у них умінь і навичок навчально-виховної роботи з української мови у середній загальноосвітній школі. Досвід свідчить, що це завдання реалізується успішніше при залученні студентів до навчально-дослідної роботи з методики мови.

У Донецькому державному університеті таку роботу студенти проводять, починаючи з третього курсу. На спеціальних заняттях вони знайомляться з вимогами, що ставляться сьогодні до вчителів мови і літератури, основними формами роботи над методичними рефератами, а також над курсовою і дипломною роботами з методики мови.

Результати дослідження особливостей фахової, методичної підготовки студентів в умовах університету, яке проводять його викладачі з метою розробити систему, що забезпечувала б високий рівень знань, умінь та політичної зрілості майбутніх учителів, дали можливість визначити основні вимоги до випускника філологічного факультету. Викладачі університету вважають, що випускники повинні: добре усвідомлювати високе покликання вчителя; мати сформовані ідейні переконання; володіти усіма формами політмасової роботи; володіти навичками проведення уроків мови і літератури різними методами, використання різноманітних методичних прийомів; уміти користуватися науковою і методичною літературою; знати і вміти використовувати технічні засоби навчання; уміти виготовляти наочність, роздавальний матеріал, картки безмашинного програмованого контролю знань учнів з мови; уміти організувати роботу піонерської організації, комсомольської організації, учнівського предметного гуртка, класного колективу.

Ці уміння й навички, необхідні вчителю-словеснику, ми формуємо у трьохкурсників на політгодинах, на заняттях методичного гуртка, на практичних заняттях з навчально-дослідної роботи. Її організують керівники груп і методичний кабінет.

Керівник проводить бесіди про професію вчителя, організовує обговорення матеріалів фахових газет, проводить зустрічі студентів з кращими вчителями міста та області, націлює студентів на глибоке вивчення усіх дисциплін навчального курсу, знайомить їх з різними формами політичної роботи, методикою проведення політзанять. Створений на факультеті літературно-краєзнавчий музей допомагає керівнику групи пояснити студентам значення краєзнавчого матеріалу в навчальному процесі школи, виховує у них прагнення збирати краєзнавчий матеріал, вивчати методичну літературу. Оскільки студенти факультету ще з першого і другого курсів були слухачами школи «Червоний галстук», створеної в університеті на правах факультативу, вони у вільний від занять час проводять виховну роботу з учнями базових шкіл, відвідують уроки мови й літератури. Це переконає їх у необхідності мати глибокі і всебічні знання, високу загальну культуру, прищеплює інтерес до методичної літератури.

На заняттях з навчально-дослідної роботи третьокурсники знайомляться з актуальними проблемами методики мови, обирають для опрацювання певну навчально-виховну тему. Студентам ми пропонуємо такі теми: формування в учнів діалектико-матеріалістичного світогляду на уроках української мови; патріотичне, моральне та етичне виховання учнів на уроках мови; стилістика на уроках мови; робота з розвитку мовлення учнів; поліпшення мовної грамотності учнів старших класів; позакласна робота з мови в школі; факультативні заняття з мови; методи і прийоми активізації розумової діяльності учнів на уроках мови.

Протягом року студенти третього курсу добирають відповідну науково-методичну літературу, вивчають її. У методичному кабінеті вони вчать виготовляти таблиці та схеми з української мови для 4—8 класів, перфокартки, розробляють картки безмашинного програмованого контролю знань учнів з різних граматичних тем тощо. Виготовлений ними матеріал передається у школи, з якими на початку навчального року університетський кабінет методики мови і літератури та шкільний мовно-літературний кабінет уклали договір.

На уроках української мови вчителі використовують цю наочність і дидактичний матеріал, допомагають студентам виявити ефективність того чи іншого наочного посібника, методику його використання. Для цього розробляються і проводяться невеликі педагогічні експерименти. У одному з класів при вивченні теми «Спрощення приголосних» використовується статична таблиця, а в паралельному — динамічна, або в одному класі використовується таблиця під час вивчення нового матеріалу, а в іншому — під час його закріплення. Порівняння результатів засвоєння певної граматичної теми учнями обох класів дозволяє студентам зробити висновок про доцільність застосування того чи іншого методичного прийому. Цікавий матеріал студенти збирають, спостерігаючи за підготовкою учнів до самостійної роботи при проблемному нав-

чанні, за способами активізації розумової діяльності учнів тощо.

Викладачі університету знайомлять третьокурсників з методикою організації позакласної роботи з мови. Кожному з них пропонується розробка однієї з тем занять учнівського предметного гуртка (наприклад: «Писемність і книгодрукування», «Як народжуються слова», «Що значить моє ім'я?» тощо).

Така робота посильна для студентів і, на нашу думку, необхідна, оскільки, як ми переконалися на досвіді, вона забезпечує їх підготовку сприймати курс методики мови.

Навчально-дослідна робота студентів четвертого курсу супроводжується зміцненням зв'язку їх зі школою. З жовтня всі четвертокурсники розподіляються по класах у базових середніх школах, в яких вони проходять навчально-виховну педагогічну практику. Це дозволяє факультету забезпечити глибоке вивчення студентами методики мови, оформлення рефератів на спецсеминар з методики мови і курсових робіт та добір матеріалу для дипломних робіт на методичні теми.

Досвід свідчить, що студенти краще вивчають шкільну навчальну програму з української мови, якщо, розписавши на окремі картки всі методичні статті, вміщені у журналі «Українська мова і література в школі» за останні десять років, укладуть картотеку, виділяючи в ній розділи, що передбачені програмою для кожного класу. Вже при виконанні перших практичних завдань з методики, особливо при складанні конспектів уроків і під час педагогічної практики, студенти переконуються у цінності такої картотеки і самостійно поповнюють її, використовуючи інші науково-методичні джерела.

З інтересом працюють студенти IV курсу, готуючись до практичного заняття на тему «Аналіз шкільних підручників з української мови». Насамперед вони вивчають матеріали обговорення підручників у педагогічній пресі, інтересуються думкою учителів, зіставляють нові підручники із старими, перевіряють, як сприймаються учнями формулювання правил і спосіб викладу теоретичного матеріалу у новому підручнику. У своїх рефератах студенти звертають увагу на відповідність підручника навчальній програмі, науковість і доступність викладу теорії, виховну цінність ілюстративного матеріалу тощо. При перевірці рефератів викладачі враховують уміння студентів аргументувати свої рекомендації, використовувати результати проведення у школі спостережень і досліджень.

Позитивне значення має перебування студентів у школі при складанні перших конспектів уроків. У 1974/75 і 1975/76 навчальних роках ми провели експеримент, у ході якого виявили, що студенти, які відвідували у своїх класах уроки різних предметників, швидше і краще справляються із таким завданням.

По-перше, вони вільніше орієнтуються у часі, добираючи матеріал на уроках. По-друге, ці студенти осмисленіше працюють над конспектом уроку, оскільки вони знайомі з конкретним учнів-



ським колективом і можуть враховувати його вікові особливості, дбати, визначаючи методи і прийоми опрацювання граматичного матеріалу, про те, щоб охопити роботою усіх учнів. По-третє, студенти, що знають свій клас, при складанні конспекту уроку творчо використовують рекомендації, подані у науково-методичній літературі. Отже, навіть найпростіші форми навчально-дослідної роботи студентів з методики мови сприяють формуванню у них необхідних практичних умінь і навичок.

Цікаво проходять на IV курсі заняття спецсемінару «Актуальні проблеми методики викладання української мови в школі». Цей семінар запланований на друге півріччя, але підготовка до нього, яка починається ще на третьому курсі, продовжується і в період, що передує педагогічній практиці, та під час її проходження. Четвертокурсники продовжують вивчати науково-методичну літературу із своєї теми і цілеспрямовано формулювати робочу гіпотезу, готувати матеріал для експериментальної перевірки, розробляти методику експерименту і проводити його під час педагогічної практики. Оскільки практиканти добре знають своїх учнів і методику роботи з ними, відпадає необхідність у так званій пасивній практиці, і визначені для педагогічної практики навчальним планом усі чотири тижні ми використовуємо для активної практики. У базових школах є всі умови для проведення педагогічних експериментів. Їх результати стають основою рефератів, які обговорюються на заняттях спецсемінару. Найзмістовніші з них передаються методичному кабінету на факультеті та мовно-літературним шкільним кабінетам.

Продовженням науково-дослідної роботи є курсові роботи, яким притаманні елементи дослідження. Автор курсової роботи з методики мови повинен показати обізнаність із відповідною літературою, вміти визначити основні аспекти досліджуваної проблеми і мету своєї роботи, провести кількісну і якісну обробку експериментальних даних, довести вірогідність своєї гіпотези. Розроблена система уроків з української мови при вивченні певного розділу — обов'язкова частина кожної курсової роботи. Наприклад, у курсовій роботі на тему «Використання технічних засобів навчання при вивченні прикметника» дається короткий огляд літератури, описуються вікові особливості учнів 5 класу, види технічних засобів навчання, можливості застосування їх при вивченні прикметника, пропонується система роботи по їх використанню, обґрунтовується ефективність такої системи, наводяться результати проведеного дослідження. Подібна ж структура і інших курсових робіт з методики мови. Отже, ми прагнемо до того, щоб курсові роботи з методики мови не мали реферативного характеру, щоб у них були представлені хоча б елементи науково-дослідної роботи.

На факультеті виконується частина дипломних робіт на методичні теми. Як правило, їх основою є добре виконані у свій час реферати і курсові роботи. Кожна дипломна робота з методики —

це самостійне оригінальне дослідження одного з аспектів актуальної проблеми методики викладання мови в школі. Експерименти, які проводяться дипломниками у школах, викликають інтерес у вчителів. Тому дипломники часто проводять відкриті уроки і виступають з науково-методичними повідомленнями на засіданнях методичних об'єднань учителів, на вчительських конференціях. Наприклад, багатьох учителів зацікавили теми «Засоби перевірки знань учнів з української мови», «Робота з розвитку мовлення учнів при вивченні дієприкметника і дієприслівника», «Комплексне використання наочності і технічних засобів на уроках української мови при вивченні фонетики», «Позакласна робота з мови — засіб підвищення якості навчання учнів». Саме тому фрагменти цих робіт, зокрема розробки системи уроків, були передані обласному Інституту удосконалення вчителів. Так результати студентської навчально-дослідної роботи з методики мови впроваджуються в практику роботи вчителів української мови й літератури шкіл області.

Центром навчально-дослідної методичної роботи студентів на факультеті є методичний кабінет. У ньому зібрано необхідну наукову і методичну літературу, шкільні підручники, навчальні шкільні програми, зразки виготовленої студентами наочності, кращі методичні реферати, розробки уроків з мови й літератури, матеріал для предметної позакласної роботи тощо. Періодично проводяться в кабінеті огляди нової методичної літератури, зустрічі студентів з випускниками факультету, диспути. Студенти щомісяця готують матеріал для «Методичного бюлетеня», вивчають і узагальнюють досвід роботи кращих вчителів місцевих шкіл, щомісячно беруть участь у роботі «Школи молодого педагога», якою керують досвідчені вчителі. При кабінеті організовано науково-методичний студентський гурток, члени якого працюють у чотирьох проблемних групах, розробляючи теми: «Активізація розумової діяльності учнів на уроках мови», «Робота з розвитку мовлення учнів», «Самостійна робота учнів на уроках української мови» і «Позакласна робота з мови». Кращі студентські праці рекомендуються гуртком як реферати і доповіді на студентській науковій конференції.

Студенти філологічного факультету можуть успішно виконувати різні форми навчально-дослідної роботи з методики мови. Це — ефективний засіб підвищення якості психолого-педагогічної підготовки студентів, що сприяє формуванню у них необхідних умінь і навичок їх організаторської, громадсько-політичної і науково-методичної діяльності.

Особливо важливо зараз, коли наша школа, виконуючи рішення XXV з'їзду КПРС у галузі освіти, багато робить у плані удосконалення навчального процесу, пошуків нових, досконаліших методів навчання і виховання, що відповідали б вимогам життя, залучити студентів — майбутніх учителів — на педагогічній практиці до глибокого осмислення нових педагогічних пошуків і експериментів, вивчення набутого вже досвіду навчання і вихо-

вання учнів новими методами, узагальнення кращих результатів, здобутих учительськими колективами. І найкращим для цього засобом є активна дослідницька робота студентів у галузі методики мови.

Добре було б, щоб студенти на час практики мали спеціальні завдання науково-дослідного характеру з методики, які вони вирішували б в цей період у тісній співпраці з досвідченими вчителями. Це не тільки сприяло б міцному закріпленню знань, здобутих у навчанні, але й виробляло б навички застосування їх у практиці, відшукування найкращих для цього методів і прийомів. Участь студентів у такій роботі сприяла б також розвитку їхніх загальних педагогічних умінь, кращому осмисленню навчально-виховного процесу, його особливостей у своєму профілі, стимулюватиме творче ставлення до педагогічної праці і студентів, і їхніх наставників — педагогів.

Педагогічна практика, тісно пов'язана з науково-дослідною роботою студентів, стане важливим фактором у формуванні високоосвічених учителів-дослідників, які не тільки добре володіють матеріалом свого предмета, але й уміють забезпечити найкраще засвоєння його учнями на основі творчого використання найкращих методів, форм і прийомів навчання і виховання.

## ЗМІСТ

### 60 РОКІВ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Кучеренко І. К. Лінгвістичну підготовку філолога — на вищій рівень	3
Жовтобрюх М. А. Українське мовознавство на кафедрах вищих шкіл республіки в радянський період	8

### ГРАМАТИКА

Бевзенко С. П. Діалектні відмінності у структурі українського речення	28
Клименко Н. Ф. Синтаксичні деривативи в сучасній російській та українській мовах	39
Грабовська С. В. Синтаксична синоніміка в складних реченнях в підрядними додатковими	49
Карп'юк М. Д. Структурно-семантична характеристика форм інфінітива	55

### СЛОВОТВІР

Шевчук О. С. Про поняття «основа слова»	63
Бондар О. І. Словотворча активність демінутивних суфіксів прикметника в українській мові	68
Голянич М. І. Про одне словотвірне поле віддієслівних іменників на -ени-а, -ени-ах	76

### МІЖМОВНІ КОНТАКТИ

Мазуркевич Л. В. Зіставлення лексичних одиниць сербохорватської, української та російської мов	84
--	----

### ІСТОРІЯ ТА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Лобода В. В. Тюркський елемент у Північнопричорноморській топонімії	92
Афанасьева Н. С. Синтез історичних фонетичних процесів у структурі сучасних ойконімів	101
Миринова Г. М. Назви конкретних видів одягу у пам'ятках давньоруської мови	107

### СТИЛІСТИКА

Кадомцева Л. О., Лисенко О. Композиційні особливості польських перекладів поезій П. Г. Тичини	117
Фурдуй М. І. Прийменикові сполучення у мові газет	124

### МЕТОДИКА

Лещенко П. Я. Зв'язок літературознавчих і мовознавчих предметів у процесі підготовки вчителя-словесника у вузі	129
Бондаренко С. Ф. Навчально-дослідна робота студентів в методикі мови	133

## СОДЕРЖАНИЕ

### 60 ЛЕТ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ

Кучеренко И. К. Лингвистическую подготовку филолога — на высший уровень	3
Жовтобрюх Н. А. Украинское языкознание на кафедрах высших школ республики в советский период	8

### ГРАММАТИКА

Бевзенко С. П. Диалектные различия в структуре украинского предложения	28
Клименко Н. Ф. Синтаксические дериватемы в современном русском и украинском языках	39
Грабовская С. В. Синтаксическая синонимика в сложных предложениях с придаточными дополнительными	49
Карпюк Н. Д. Структурно-семантическая характеристика форм инфинитива	55

### СЛОВООБРАЗОВАНИЕ

Шевчук Е. С. О понятии «основа слова»	63
Бондарь А. И. Словообразовательная активность деминативных суффиксов прилагательного в украинском языке	68
Голянич М. И. Об одном словообразовательном поле отглагольных существительных на <sup>т</sup> -енн-а, -енн-ах	76

### МЕЖЪЯЗЫКОВЫЕ КОНТАКТЫ

Мазуркевич Л. В. Сопоставление лексических единиц сербохорватского, украинского и русского языков	84
---	----

### ИСТОРИЯ И ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Лобода В. В. Тюркский элемент в Северопричерноморской топонимии	92
Афанасьева Н. С. Синтез исторических фонетических процессов в структуре современных ойконимов	101
Миროнова Г. Н. Названия конкретных видов одежды в памятках старорусского языка	107

### СТИЛИСТИКА

Кадомцева Л. А., Лысенко Е. Композиционные особенности польских переводов поэзий П. Г. Тычины	117
Фурдуй М. И. Предложные сочетания в языке газет	124

### МЕТОДИКА

Лешенко П. Я. Связь литературоведческих и языковедческих предметов в процессе подготовки учителя-словесника в вузе	129
Бондаренко С. Ф. Учебно-экспериментальная работа студентов по методике языка	133

Министерство высшего и среднего специаль-  
ного образования УССР  
Киевский ордена Ленина  
государственный университет  
им. Т. Г. Шевченко

**УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ**

**Выпуск 6**

(На украинском языке)

**Республиканский  
межведомственный научный сборник**

Издательство при Киевском государствен-  
ном университете издательского, объедине-  
ния «Вища школа»

Редактор А. В. Дрожжина  
Художній редактор Ю. О. Стефанішин  
Технічний редактор Н. М. Бабюк  
Коректор М. Г. Єхлакова

Інформ. бланк № 1864

Здано до набору 27.04.77. Підп. до друку  
20.03.78. БФ 08696. Формат 60×90/16. Папір  
друк. № 3. Літ. гарн. Вис. друк. 9,0 ум. друк.  
арк. 9,58 обл.-вид. арк. Тираж 1000 прим.  
Вид. № 927-к. Зам. № 7-346. Ціна 1 крб.  
40 коп.

Видавництво при Київському державному  
університеті видавничого об'єднання «Вища  
школа», 252001, Київ-1, Хрещатик, 4.

Київська книжкова друкарня наукової кни-  
ги Республіканського виробничого об'єднан-  
ня «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,  
252004, Київ-4, Репіна, 4.

## ДО ВІДОМА ЧИТАЧІВ!

*У Видавництві при Київському  
державному університеті ВО «Вища школа»  
в 1978 році вийдуть друком:*

**Интонация.** Под руковод. проф. Ю. А. Жлуктенко.  
Язык русский. 13 л. 1000 экз. 2 р. 06 к.

В монографии, представляющей комплексную разработку ряда актуальных проблем исследования интонации русского, немецкого, английского и французского языков, содержатся новые исследования ученых ведущих вузов СССР — Московского педагогического института иностранных языков им. М. Тореза, Ленинградского и Киевского университетов, Минского педагогического института иностранных языков и др. В создании монографии приняли участие проф. К. К. Барышникова, проф. Л. Р. Зиндер, д-р филол. наук Т. М. Николаева, проф. Л. И. Прокопова, д-р филол. наук И. Г. Торсуева и др.

Рассчитана на преподавателей иностранных языков вузов, аспирантов, студентов факультетов иностранных языков.

**Лев Толстой. Проблемы творчества.** Под руковод. М. А. Карпенко. Язык русский. 15 л. 3000 экз. 2 р. 39 к.

В сборнике, посвященном 150-летию со дня рождения Льва Толстого, рассматриваются проблемы творчества великого русского писателя, а также такие темы, как «Л. Толстой и современность», «Толстовские традиции в советском историческом романе» и др.

Рассчитан на литературоведов, преподавателей вузов, студентов-филологов.

**Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови.** Вид. 2. Підручник для університетів і педінститутів. Мова українська. 16 арк. 20 000 прим. 80 коп.



У підручнику розглядаються основні стилістичні категорії сучасної української мови. Теоретичний матеріал знайомить студентів із стилями мови, стилістичною диференціацією лексичних і граматичних засобів, прийомами найраціональнішого використання їх відповідно до змісту тексту, його жанру, цільового призначення і загальної експресивної спрямованості.

Друге видання доповнене новими розділами: «Багатозначність. Тропи», «Терміни», «Монолог. Діалог», «Стилістичні фігури».

Підручник розрахований на студентів філологічних факультетів університетів.